

A close-up, profile photograph of a man with short, dark hair and a beard, looking towards the right. He is wearing a dark, textured jacket. The background is a mottled, light-colored wall.

Borisav Bora Stanković

PRIPOVETKE

(Izbor i obrada: Bistrooki)

www.balasevic.in.rs

Borisav Bora Stanković

PRIPOVETKE

(Izbor i e-obrada: Bistroomki – www.balasevic.in.rs)

Sadržaj:

1. Stari dani
2. U noći (1899)
3. Naš Božić (1900)
4. Nuška (1899)
5. Đurđevdan (1898)
6. Prva suza
7. Uvela ruža
8. Zadušnica
9. Ljuba i Naza
10. U vinogradima (1899)
11. Stanoja
12. Pokojnikova žena (1902)
13. Oni (1901)
14. Rista krijumčar (1905)
15. Gugutka (1898)
16. Njegova Belka (1920)
17. Baba Stana (1907)

STARI DANI

Šta ima sad tamo da vidite? Ništa. Prosta, mala varošica, opkoljena vinogradima i brdima. Sa udaljene stanice dovezete se kroz vinograde. Od „baždarice“ silazite širokim, prostranim ulicama, koje bivaju sve tešnje i tešnje, što se više ulazi u varoš. Isprva kuće pola seoske, pola varoške. Napred kuće, gomile đubreta, tek sada iz konjušnica izbačena slama koja se puši, i dvorišta puna balege i prljavih kokošaka. To su većinom kuće doseljenika iz Turske. Dalje već počinju dućani, kovačnice, lončarnice, ali najviše mehane. Onda, izrivena kaldrma, opale česme, reka, kameni most s turskim natpisom, presušeno korito, obala puna vrba, topola. Vodenice koje ne rade, već se u njima peče rakija. Opet kuće. Čas nove, sve po planu, čas stare, turske, i radi šora presečene, te stoje kao neke trupine. Štrče im i bele se preseci njihovih počadalih greda. Skrenite na desno, sreska kancelarija. Pred ulazom istovareni seljaci, ranjeni i poubijani od Arnauta. Podalje od njih stoji lekar, Cincar, ugojen, obrijan, obučen po staroj modi, sa zlatnim prstenjem i lancima, i, ne saginjući se, štapom otkriva ranjenike, pregleda ih i pita tankim glasom kroz nos:

— Sto can'm, sto toj, a?

A seljaci jauču, viju se i krvlju iz rana šaraju kaldrmu.

Naviše, iznad ugnutih, starih krovova i bašta, diže se veliko, žuto zdanje, okružno načelstvo, u čijem dvorištu po kaldrmi, obrasloj travom, i ispod bagrenova odskora posađenih leškare u gomilama seljaci i čekaju da ih pozovu u „zasedanije“. Naniže i navíše čaršija je. Dućani visoki, uski. Čas zbijeni, čas rastavljeni kakvom zaparloženom baštom, ograđenom tarabama, ispod koje se provlače psi, te jure konje ili krave što po bašti pasu.

Dolazite u podne. Vručina. Nigde nikoga. Samo su pune kasapnice i ćebabdžinice, kroz čije se prozore, ulepljene parčadima mesa, krvlju i ubijenim muvama, ništa ne vidi. Možda ćete videti pred „Kasinom“ kako lupa toboš, prodajući za dugove stvari, koje leže razbacane čak do nasred čaršije. Tada će iz pekarnice ispasti gazda Jovan s parčetom pečene glave: šešir nabio na oči, cigaru drži u ustima i, ispršen, crven, natučen snagom i onako malen, ide brzo, sitno. Prolazi pored licitacije, dobaci svoju cenu, ponudi činovnika mesom od pečene glave i brzo se udaljava u svoj dućan, tvrdo uveren da će na njemu ostati licitacija. Ili ćete možda biti srećni da vidite najvećeg „gazdu“, kako posle ručka ide polako, pognut, velikim, odmerenim korakom. Jednu ruku podvukao ispod kaputa na leđima, a drugom se šiba prutićem po pantalonama i zvera, gleda na sve strane, traži kamen, grudvu kreča, izvaljen kolac ili koju trulu gredu, da to ponese, odvuče i ubaci u svoja dvorišta. I tako, skupljajući sve što mu padne šaka, polako, pored zida ode nekoj svojoj kirajdziki, podvodačici, da vidi da li mu je dovela što „novo“... I posle, ostalo? Ostale gazde, bogataše što se obogatiše od turske plačke i zelenašluka?...

Ali dosta! Našta ovo? Sve je ovo tako sirovo, masno! Neću to... Staro, staro mi dajte! Ono što miriše na suh bosiljak i što sada tako slatko pada. Pada i greje, greje srce. Evo:

Jesen došla. Magla pada. Slana se već s večera hvata. Sutra je sv. Arhanđel Mihailo, kome se ne kuva pšenica, jer je još živ. Slavi moj teča Jovan. Stara je to kuća. Pored kuće drži mehanu. I sad piće nigde bole, cena umerena. A kod njega se ne vide čovek pijan. Prozor se nikad ne razbi, a kamo li što drugo. „A tako i treba, veli moj teča; nije mehana da se u njoj banči, lomi, već čovek da živi. I zaista, kod njega je sve smišljeno, Tiho I temeljito. Pošten je i čist kao ogledalo. Ne govori mnogo, ne brza, ne plete se. Priroda jaka, vera iskrena, a duša neokaljana i čista kao izvor planinski. Žena mu, moja tetka, dobra. Nema pod nebom žene mekšeg srca. Zaplači samo, pa eto i nje gde plače i pruža ti, daje što ima. Slatka moja tetka, s njenim okruglim, blagim licem, pametnim i milim očima i ustima uvek na smeh ili na plač! Ne beše prosjaka, Ciganina, koji, ako ništa ne naprosi, a on da ne pođe k njoj, uveren da ga kod nje svakad čeka čaša rakije, sir i ako je što preostalo od ručka. Kažem: mehana im za ljude, a kuća za sirotinju. A porod im zdrav, na oči kremen. Gledaš: oko čisto, snaga prava i u svakom pokretu kipti i proleva se zdravlje. Imali su četiri sina i tri kćeri. Jedna udata, druga umrla a treća još dete. Kao što rekoš, došao sv. Arhanđel, a oni slave. Još pred večere došao najstariji im sin kod nas, doneo „pangur“ rakije i jabuku, da nas pozove na „slavu“ i večeru.

— Pozdravio vas tatko i majka da doveče, kako mož' da mož', dođete na slavu. A ko sme da im ne ode? Na oči posle da im ne iziđe. A još kad moj otac ne bi otišao, ne bi se znala slava. Njegova je pesma bila pesma!... Još i sada stariji ljudi, drugovi mu, kad me vide, odmah pitaju da li i ja pevam kao on što je. Bez njega se nije moglo ništa, a kamo li slava. Ako ga posao zadrži, po nekoliko momaka šalju za nj.

I pođemo. Magla pala, zemlja vlažna, mrka, kaljava. Još samo sneg što ne pada. Napred ide šegrt, nosi fenjer, osvetljava nam put. Za njim moj otac, visok, u čohanoj koliji, pognuo se i pridržava svoju majku, svoju babu, koja geguca i spotiče se, za njima mi s majkom. U naručju joj moj brat povijen, levom rukom mene vodi, a ja u boščici nosim bratove pelene. Čaršija puna magle, ispresecana ukrštenim mlazevima sveća iz dućana ili kuća. Samo fenjeri na česnama i mehanama čkilje i trnu od magle. A magla pada, pada... Oseća se čak po obrazima. Dolazimo. Već s kapije vide se dva fenjera obešena na kućnim vratima, da se vidi i zna gde je slava. Velika soba osvetljena. Kroz široke, s drvenim rešetkama prozore vide se ljudske senke. Sluge i sluškinje trčkaraju, nose i iznose. Tetka mi izišla čak pred kuću. Zaprášena brašnom, ulepljena testom, sa zasukanim rukavima, sva srećna, grli se i ljubi s mojom babom, ocem, majkom...

— Tugo, tugo... Slatki moji, smrzli ste mi se? — I brzo od majke uzima povijenog mi brata, grli ga, ljubi i unosi u kuću. U kujni drži sluga sveću više glave i osvetljava nam stepenice po kojima se penjemo. Na sobnim vratima dočekuje nas teča, gologlav (jedini put u godini), otvara vrata, uvodi nas u tu veliku sobu iz koje zapahuje svetlost, toplota i jara ljudska. Zdrave se.

Sofra pružena od kraja na kraj sobe. Stariji u čelo, do njih starke, i tako redom, čak do kraja, gde su mlađe žene, ali one retko sede, već su ili u dečjoj sobi gde umiruju i uspavljuju malu decu, ili u kujni i tamo pomažu tetki. A sofra zastrta čaršafom, u čelu veliki kolač, na njemu tri kao na krst voštane sveće, čaša vina, a niže njega po sofri, na niže, poređani celi hlebovi, oko njih čanci jabuka, krušaka, oraja i grožđa iz „turšije“... Teča stoji gologlav. Poslužuje. Gosti čisti, obrijani, preko kolena prebačen im ubrus za ruke. Bele im se njihove nove košulje, mirišu im „stajace“ haljine na suve dunje iz sanduka; peć bubnji, a svetlost od četiri sveće široka, prostrana, pomešana s tamjanom i dimom duvanskim. Napolju hladan i vlažan mrak... Tečina majka sedi u čelu; na njoj kratko džube, povezana je modrom šamijom, te joj se blago, izbrazdano kao smežurana dunja, lice sija. Beli joj se čista košulja sa crnim čipkama, leluja bela maramica vezana oko vrata, a njeno blago, sad čisto zasušeno od radosti oko gleda, motri pred kim je što nestalo, pa samo se okrene sinu, teči, i ovaj odmah već zna šta treba. On začinje i razgovor, pita... pa čak je i mene poljubila u obraz, kad joj priđoh... Do nje moja baba, pa druge starke, sve jedna do druge. Pa čiča Toma, u žutim od šajka čakširama, s blagim očima, belim, malo kao podnadulim licem, glasom oblim i ostrim, više kroz nos; pa čiča Mase, Pera, Arsa — svi ostali. Sve je to bilo svoje, blisko, rođeno... Jedan drugoga pecka, nude se duvanom. Razgovaraju se, čekaju popa da preseče kolač.

Dođe i pop. Svi stoje gologlavi, on čita, kadi, oni metanišu, krste se. Preseče se kolač i onda nastaje slava. Počnu zdravice. Čorba se po triput pojedje. Žene sav hleb pred sobom, štrpkajući, pojedju i zasite se čekajući dok dođe zdravica „za slatku večeru“ i onda večera. Dođe i ona. Večeramo. Čuje se kako kašike zveče i pucaju vilice. Pred svakim „satlik“ vina. Čim se načne, odmah se dopunjuje. Svi učute. Samo tetka, srećna, nasmejana, onako isto zasukana i ulepljena testom, ulazi.

— A, lale — dira je njen brat čiča Toma — ovo ti je jelo zagorelo!

— Tugo, tugo! — prepada se ona. I ma da zna da to nije istina, već da se šale, ipak ide do svakoga, pita ga, probira mu iz čanka najbolje i nudi ga, kumi da jede, okusi. A ona? — Zasičila se od gotvenja. I ne može ništa. Sem, kad je suviše prinude, ako ispije čašu rakije, nazdravivši kome. Večeraju. Počinju da se razuzuruju, mintane da otkopčavaju, kolije svlače, pojase popuštaju. A iz kujne, gde su devojke i mlade žene, „neveste“, čuje se kikotanje, smeh, ugušena pesma i zvon dahira. One ne mogu da čekaju. Duga im večera, a pre večere da uđu ovamo gde su svi stariji stid je. Čiča Mase odovud ih dira, smeje im se. Pa, navlaš da one čuju, tuži se kako „od devojaka, a naročito od mladih žena (a on se skoro bio oženio) ne može čovek rahat da večera“. A one opet otuda, iz kujne odgovaraju mu: kako „oni, muži, ne mogu da se najedu i napiju; sav im vek u to...“ — E pa što ćemo? — Izvija se č’a Mase. — Kad nam neje vek u celivanju.

— O, o, što si pa za celivanje, — odgovaraju mu i kikoću se.

— More, puštajte ih! Ko će s njima da izađe na kraj! — poviču ostali.

Otvaraju im vrata, one se nećkaju. Guraju jedna drugu koja će prva. Dok, a uvek ona, snaška Pasa, žena čiča-Masina, prva ne uđe, pa za njom ostale. Ulazi ona: glava joj pognuta, oko meko i milo, pokreti topli, a na njoj šušti „kitajka“ — anterija i svileni mintan.

— Na zdravlje i slatka vam večera! — pozdravlja ih i odlazi na suprotnu stranu, dole, u dno sobe. Oko nje se ostale devojke i mlade načetaju, zgure, a ona ih sve skuplja, kao da ih štiti, a ovamo odgovara mužima na njihova peckanja, doskače svima, ali tako milo, ponizno. Kad je čovek tako vitu, plavu, nežnu a razgovorljivu vidi, ko bi rekao da je ona, kad su je Arnauti grabili, uz put ih noću zavarala i ovamo pobegla. Pa čak, do naše granice preobučena u muško odelo, i peške, preko planina, došla! Tu je našao Tomča, koji se baš tada vrzao oko granice kao krijumčar, i preveo je kod njenog ujaka, koji je još pre bio prebegao od zuluma i ovamo se doselio. Taj joj ujak bio bogat i nije hteo da je dâ Tomči, koji je preveo, nego mome čiči Manasiji. A Tomča posle zato čak mu bio i blagodar, što mu je nije dao, te se nije oženio, nije vezao (kao što govoraše), već i dalje ostao ono što je bio. Sâm. Bez igde ikoga. Samo pije i luta po mehanama, bijući Ciganke i druge mehanske žene. Primili ga u opštinu. Ni kmet, ni policija, nešto srednje. Njega niti biraju, niti ga ko postavlja. Zna se šta je on — noćnik, koji obilazi varoš, hvata krijumčare, bije pijane sluge i simidžije, kad ih uhvati gde igraju „potapušku“ na novac. Tako celu noć, a nekad svrati i na vesela, slave, proševine. Primaju ga svi rado. Nešto što ga se boje, a nešto što su kao više sigurni, kad je on kao vlast tu. A Pasa, ne znajući da je on nju prosio, hteo da je uzme, kad je preveo, nije se od njega ustručavala, bojala, već ga je mnogo pazila. Na Uskrs, Božić, i onaj dan kad ju je preveo preko granice, kao uspomenu, slala mu je boščaluk, i gde god bi se s njime našla, ona bi se šalila slobodno, umiljavala mu se, tepala mu kao bratu.

Večera je pri kraju. Počeše opet zdravice. Sofra već mokra od vina, umrljana od jela i puna kostiju. Razgovori življi, brži, isprekidani. A kako da ne? Kad ti od vina, i da ga ne piješ, od mirisa njegov, drukčije. Čiča Mase ne može da sedi. Diže se neprestano, ide kod ženskih; one ga guraju, on im se nameće. Čiča Toma jednako zove tetku, svoju sestru, da mu sedi do kolena, nazdravi mu i zapeva... Tetku stid. Moli druge gošće da je koja odmeni. Aja! — Nije dan, neće. A ona se snebiva. Ali kad je već i svekrva zamoli:

— Setke, ćerko slatka, ti mi, ti prva zapoj, ti mi otvori slavu.

Tetka svekrvi ne može da odreče, zameri se, već saže glavu. Kleknu do svoga brata čiča-Tome, nasloni se na njegovo koleno i gledajući stidljivo u svoj kut, čupkajući bošču, zapeva milo, drhtavo, iz dubine... Isprva kao stideći se, a posle, kad počese da joj pomažu, pusti glas i otpeva celu pesmu.

— Žene, pesmu, bre! — Viknu sa čela sofre stari čiča Arsa, a mintan već izvukao iz pojasa i

razgolitio svoje kosmate grudi. Žene ne mogu. Još ih stid.

— Vi prvo kao stariji, pa onda mi, — odgovaraju mu one i već se došaptavaju koju će pesmu pevati. I zaista stari osvetlaše obraz. Majka tečina s Mojom babom i još nekoliko njih starica zapevaše:

Adži-Gajka devojku udava.

Glasovi drhtavi, slabi, uzalud se uzdižu, ne mogu, već tiho, jednostrano idu, gube se u samim njima, a tako čudno, čudno utiču!

I kao da puče nešto. Poče pesma. devojke, žene... Njihovi čisti, drhtavi, topli glasovi ispuniše sobu. Ne može se više. Zabraniše da se peć loži. Iznesoše satlike, čaše i svu „srču“. Počeše iz kotličeta da piju. Kotličice se ređa. Piju, glave im propadaju u kotličice, laktovi im se tresu, grlo puca, a suze im idu od siline. Č'a Mase uzeo čampare, krši se kao čoček, vije, peva i izvaljuje na skutove ženâ. I sluge došle u sobu, stale iza peći, do vrata. Sve se otkrivilo, oslobodilo i samo dahće od smeha, pesme. Snaška Pasa naslonila svoje lice na ruku, grlo joj treperi, glas iz otvorenih joj toplih usta ide pravo, meko, milo ... Peva staru pesmu: kako kad'n Stana u baštu išetala, izgubila srma-kolan, u sreću joj mlad kaluđer, njega nabadila za kolan i kune ga:

***Ako si zel srma-kolan,
Kato kolan da se viješ.
Kaluđer se kune, moli je:
Nesam, Stano, živa bila!
Ako sam zel srma-kolan,
Kato kolan da se vijem,
Oko tvoja snaga!...***

Kliknu moj otac:

***Što si, Leno, na golemo?
— Barem da si od koleno?***

Prihvati Pasa i sve devojke sa njom:

***Ako nesam od koleno,
A ja imam crne oči,
Crne oči, medna usta!***

— Lalo, dajre! Tugo! Ne mogu više, — poče da viče č'a Mase i da se trese, mrda, pruža ruke preko sofre za dahire.

Vrata se otvoriše i uđe Tomča.

Svi, čak i ja ovamo, na kraj sobe, osetismo hladnoću, koju on spolja sobom unese.

— Srećna slava, domaćini!

Skočiše k njemu, skinuše mu suri šinjel, postaviše ga za sofrom. Snaška Pasa poče kao uvek oko njega: da mu daje jela, toči vino, zapitkuje ga, pecka... On nešto jede, nešto ne. Krupan, koščat, crven, a lice mu jako čvornovato, puno uboda, ali zdravo i čvrsto kao kamen.

Nude ga jednako.

— Neka, neka... — odbija on. — Produžite vi. — Ama da vam nisam ja na smetnji?

— Trže se on i poče da se diže da ide.

Ne dadoše mu ni da se makne, a kamo li da ode.

Pasa ga dirnu, pokazujući glavom na čaršiju, mehane:

— Idi, idi! Čeka te tamo...

— Ne, Paso! Živ mi Gospod, ne! Takav mi posao! — Prekide je on tako iskreno da se Pasa trže i kao pokaja što ga je toliko dirnula. Ali ona opet okrete na šalu:

— Jest. Takav ti posao. Samo da si po mehanama. Mesto ovde, ovako, da sediš, veseliš se, a ti tamo. Pa i da se oženiš. — A da znaš kakvo sam ti devojče izabrala?

— I prinese mu svoje blago, zajapureno lice tako blizu.

On ne može svoj širok pogled da odvoji od njena lica. Gleda je, gleda, a poče brada da mu igra.

Da bi se kao otrgao od nje, on ponese rukom po sofri, dohvati kotličice vina i poče piti. Pio je dugo, mnogo. Ne toliko da je pio, koliko je držao zagnjureneno i sakriveno svoje lice u kotlu.

Opet poče pesma. Ali ne onako toplo, poverljivo, već nekako suvo, duže. Izgledaše da više pevaju iz milostinje prema Tomči, kako ne bi opazio da on nije za njih, i da zato oni pred njim ne mogu onako kao pre svojski da se vesele. A i Tomča je to kao osećao. Jednako se nameštao, rukom ili laktom, da niko ne vidi, pokrivao je koju krpu na svojim čakširama ili mintanu.

Obazirao se uplašeno, brzo preletao preko njihovih svilenih mintana, belih košulja, čistih čakšira. I svaki čas je očekivao nešto, bio na oprezi, a u pogledu njegovu i celom izrazu lica osećalo se: da on zna da ih je prekinuo, da je upao, da nije za njihovo društvo i da treba da ide; i ići će — ali opet nije mogao da ide.

To kao da i snaška Pasa oseti, i bi joj tako žao na njih, što oni Tomču tako cene. I, da bi Tomči to kao naknadila, brzo se diže, rukom pozva devojkice; one pođoše za njom, a ona okrećući glavu od ostalih, kao bojeći se da ovi to ne opaze, gledajući u tavanice, više sebe, pođe vratima i zapeva:

***Goro le, goro zelena,
Dosta sam po te odija.***

I iziđe s devojkama u drugu sobu.

Moj otac prihvati:
***Kumitske čete vodijs;
Mnoge su majke plakale!***

Tomča, pognut, na iznenađenje svijiu, upade i produži, više kao za sebe:

***Najviše majku Jovana!
Zakla ju sina jedinca.***

I tako iz dubine, tupo, oštro, poče celu pesmu: kako je, kad je zaklao Jovana, oca njegova nagnao da ga peče. Otac ga pekao i plakao:

***Jovane sine, Jovane!
Ti si mi, sinko, prvenac!***

I majka plakala:

***Jovane sine, Jovane!
Ti si mi jagnje đurđevsko!***

I sestra plakala:

***Jovane brate, Jovane!
Ti si mi cveće prolećno!***

Završi. Svi ćute. Čuje se plač. Šamijom že ne brišu oči.

— Tu li nađe? — odazva se muklo č'a Mase.

Vrata se otvoriše, i snaška Pasa, za njom devojke burno uđoše, vitlajući se, igrajući, udarajući u dahire, obilazeći ih, pevajući im oko glava... Ali snaška Pasa! U jeleku, šalvarama, razuzurena. Čerčerlije i nize bisera trepte joj ispod belog nežnog grla... A cela snaga joj se uvija, uvija tako duboko. S pognutom glavom, rukama više sebe, obilaze igrača. Ne „čoček“. Drugu, težu, topliju igru. Polako, kao izdaleka, s nekom slutnjom i raskošnom jezom. Za njom su išle više kao senke, prateći je u koraku, devojke. Igraju lesu, ali nevešto, kruto, nešto od stida što im se mlada, tek nabubrena tela pokazuju, ma da su tu svi svoji, a nešto i od velike pažnje, kojom prate igru njihove „snaške“. Ostali, iznenađeni, podignuti, sa ispruženim rukama i otvorenim ustima, gledaju je željno, prate... Ali na ustima im zadržan krik, dopadanje... A sve to zbog Tomče, jer je on taj zbog koga oni ne mogu da iskažu sve što osećaju. A snaška Pasa se baš najviše oko njega vije, igra mu: čas kao rob, pognute glave, blagodarno, do crne zemlje; čas milo, nežno, ganuto, sestriški.

Tomča se diže:

— Da idem! — I, upinjući se da stoji dobro, čvrsto, nasloni se leđima o zid.

— Sedi, sedi, Tomčo!... — Tek reda radi viču ostali, ne okrećući glavu k njemu.

— Čaršija, mehane... ko zna šta je tamo? — za sebe on govoraše. I brzo, samoga sebe goneći, iziđe bez kape, šinjela, gologlav, ali ne na kapiju, u čaršiju, već iza kuće.

Iziđoh i ja za njim. Napolju svuda duboka, mrtva noć. Iz čaršije, sa česme pada voda. Na studenom i mutnom obzorju izbio mesec i jedva probijajući kroz vlažne oblake osvetljava celu varoš i okolna brda nekom mrko-gvozdеноm svetlošću.

A Tomča na gredi, što štrči iz kućna temelja, seo baš ispod fenjera. Gologlav, gleda u mutno nebo, mesec, i sluša iz sobe igru, pesmu, krike i vesele, koje tek sada, kada on iziđe, poče u svoj svojoj silini. Snaška Pasa tamo jednako peva, a ovamo Tomča čas ustaje, čas seda, hladi grudi, briše znoj... A kad ubriše čelo, on i kosu ponese u prstima. Poče da savija cigaru. Papir mu se lepi, cepa, a duvan se prosipa.

Oдох u kujnu, da mu iznesem žar u mašicama. Tamo, u kujni, iz velike sobe, pesma, toplota, vino. Muži počeli da ištu puške, a devojke se oslobodile i same pevaju. Iznesoh Tomči napolje žar. A on još nije savio cigaru. Skut mu i kolena posuti duvanom i razvijanim cigarama.

— Č'a-Tomčo, hoćeš žara? — oslovih ga.

On se trže. Bi mu tako neugodno što sam ja tu i gledam ga. I jedva dočeka ovo, moju ponudu, i zgrabi s kolena jednu razvijenu cigaru:

— Daj, čičin...

I poče da je pali, ali nevešto, grizući je, žvaćući, trepćući očima, čelom, celim licem, od pesme koja dolazaše iz sobe. U tom snaška Pasa zapeva silno. Tomči suze navreše, saže se, zagrcnu...

Puh! — huknu i sav duvan izlete iz cigare, osta mu samo papir na usnama. Diže se.

— Mile... — a ne može da govori — kaži, kapu... šinjel, momak neka... donese u mehanu... Ne mogu ja... Imam rabotu! ... — Ne mogu!

I ode, kruto, teško, gazeći oštro.

Jedva naterah momka da mu kapu i šinjel odnese. Momak odnese. Pođoh i ja za njim, ali se vratih, uplašen od piske i larme i Tomčina surova, od besa promukla glasa.

— Sviri, bre!

Zatim su se čuli pucnji njegove žile i jauči, previjanje od udaraca, plačni glasovi svirača, Ciganaka, Cigana, koje gonjaše ispred sebe, i njihova molba:

— Aman, gazdo! Hoćemo! Sad ćemo!! — Zatim uplašenu, silnu svirku.

Oдох u spavaću sobu, u kojoj behu čitavi redovi pospale dece, razbacanih stvari po sanducima, tepsije pune parčadi hleba ukvašena vinom i jelom. Brzo se zgurih i legoh. Kandilo gori, oko mene toplo, iz velike sobe pesma, veselje. Po celoj kući mastan miris od jela i pića. Ja glavu ne smem da dignem, pokrивam je, bojim se da pogledam u prozor, da ne vidim hladnu noć, onu mrko-gvozdenu mesečevu svetlost ili da ne čujem Tomčin strašan glas, kako bije Cigane i ispred Tomče njihovo pištanje i vitlanje po pustoju, nemoj čaršiji ...

U NOĆI

Na njivi je sedela Cveta i očekivala muža, Jovana, da dovede vodu, te da natope duvan, što su još prošle nedelje zasadili, a nikako do sad „navádili“. Ona beše sela, zgurila se, naslonila bradu na skupljena kolena i gledala je sanjivim pogledom u toplu, tamnu noć. Po polju, svuda oko nje, viđahu se ljudi, kako po izbrazdanim zasađenim njivama rade pri fenjerima. Na istoku ocrtavahu se bregovi i bila planinska, odudarajući od tamnorujna neba, na kome trebaše da iziđe mesec; a ispred nje, po reci i putu, dizahu se visoke topole i guste vrbe, te u ovoj tamnoj noći sa svojim šuštanjem i nijananjem izgledahu kao živa, ljudska bića... Pokatkad čuo bi se tup, metalan zvuk

motike, promukli glasovi radenika i njihovo dozivanje, ali je sve to, opet, na mahove, raznosio još topao vetrić, koji je pirkao preko ove ravnice.

Cveta beše mrtva umorna, ali se silom savlađivaše da ne zaspi. Odjednom ona ču bît ljudskih koraka koji joj se približavahu, i posle razabra glas svoga muža.

— Eto, na! — govoraše on nekome. — Pogle, brate moj: cele godine suša, ni kapke vode da padne... Gle, kako je uvelo, grehota čoveka i da pogleda... Eto, od deset korena ako jedan prihvati. Nesreća, kažem ti!...

— Istina, istina! — odgovaraše onaj drugi.

— Bože, opet on?! — Trže se Cveta preplašeno, kad ču onaj drugi, više ženski no muški glas. I zatim brzo se diže, i, kao bežeći, uđe u njivu, uze motiku i poče kopati. U tome dođe Jovan.

— Radiš li? — oslovi je. Zatim skinu motiku s ramena, zabi je u zemlju, ostavi fenjer i sede na među. — Hodi ovamo, gazda Stojane. — Okrenu se on onome koji iđашe za njim. — Hodi, sedi malo.

— Sad, sad! — ču se. I nesigurnim koracima, upadajući s jedne i s druge strane međe, ukaza se visoka, protegljasta prilika, takođe s fenjerom i motikom. — 'Bro veče! Radite li? — upita on tiho i nekako plašljivo.

Cveta na pozdrav ništa ne odgovori. Tobože, zaneta poslom, Nije čula.

— Eto mučimo se, gazda, kao svaka sirotinja — odgovori mu Jovan i pomače se, te mu načini mesta do sebe. — Sedi. Odmori se. Hoćeš duvana?

— Pa mogu. Daj! — I, obzirući se, polako sede, skrsti noge i uze da savija i puši duvan, ali nevešto i brzo. Međutim, Jovan otpoče da mu se tuži na zle godine, rđava vremena, opštinu, vodeničare i na sve što mu smetaše, te ne mogaše da dobije vode. Stojan ga slušaše, klimaše glavom u povlad, pušaše odgovarajući mu oretko i kratko. I ko zna dokle bi to tako trajalo, da Jovan odjednom ne đipi, nagnu se nad zemljom i oslušnu; pa kad ču kako voda izdaleka dolazi, ono njeno milenje, tih žubor, baci od radosti cigaru, zgrabi ponovo motiku i bez fenjera otrča u susret.

— Cveto, spravljalj te brazde — reče njoj koja jednako kopaše podaleko od njih. — A ti, gazda, čekaj; eto mene sad, odmah... — E-e-hej! — rastegnu on veselo i izgubi se u noć.

Stojan kao da se uplaši od njegova nagla odlaska, jer se i on brzo diže i pođe za njim, ali se opet vrati, sede, i uze da čupka suhu travu, slušajući Cvetine udarce motikom. Odjednom prema Cveto opkoli rukom usta i tiho viknu:

— Cveto!

Ali od nje ne ču odziva do samo udarce motike.

— Cveto! — viknu on jače.

Ona opet ćuti.

— Cveto, čuješ li? — I naže se, napreže sluh i oči, ali vide samo nju kako se zgurila, pa udara silno motikom, iz koje ponekad, kad naiđe na kamen, odsevne svetlac. — Cveto, dođi, ili... — I htede da se digne, ali se trže iznenađeno, kad vide nju gde dođe i naže se nad njim.

— Što si došô? — upita ga ona prigušeno.

— Ja?! — Zagrcnu se on i uplaši. — Nesam, veruj, nego znaš, pođoh na njivu, i tvoj me čovek nađe, te — dođosmo! A ti se ljutiš?

— Odmah da si išô! — I okrenu se ljutito od njega.
— Ljutiš li se? Nemoj!
— Ne ljutim se. — Poče ona da guta, kao suze. — Ne ljutim se, ali šta će da kaže svet, ljudi! Idi, ako misliš dobra. Šta hoćeš ti? Ta ja sam žena!
— Istina je — odgovori on meko.
— Pa kad je istina, što dolaziš? Što me ne ostaviš? ... Eto, imaš ženu, decu.
— Eh — odbi on rukom — ne spominji mi.
— Da, ti imaš, a ja? Pa još i to, da nešto on čuje, onda gde ću ja, gde?
— Nemoj, Cveto — viknu on kad oseti kako joj na plač glas zadrhta. — Idem, evo odmah, sad. Istina što kažeš, ali ja. Znaš ti mene. Ja samo onako... dođoh da te vidim. A ti, eto, baš kad hoćeš, neću više, neću... zbogom!

Ona mu ne pruži ruku, da se s njim rukuje, nego se odmače od njega i reče oštro:

— Zbogom. Idi.

— Eh, ljutiš se ti! — potvrdi on udivljeno i, prebaciv motiku preko ramena, ode.

A kad se on izgubi, ona brzo, silom i, kao braneći se od nečega, okrenu se i uze motiku, da opet produži kopanje, šapćući u sebi:

— Laže on, laže. Opet će doći. Oh, a šta traži? (Ma da je znala.) Što je ne ostavlja već jednom? A da kaže mužu — ne sme. Jer, kakav joj je muž, i krv bi potekla... A ovamo opet s njime se viđa; govore, on joj dolazi, i muž joj ne zna zašta je sve to... kud će joj duša i telo na onom svetu?... Grešno je to, grešno... Majko Bogorodice!

I otpoče da se krsti, šapuće molitve! Ali ova topla noć, tup i metalan zvuk motike, micanje ljudskih senaka s tamnim fenjerima... još je više to potrese, ispuni strahom i slatkim sećanjem. Pamet, nasuprot volji, krštenju, molitvama, poče joj silno stvarati i iznositi sve što beše:

... Bila je dete, kad je njeni ubogi roditelji dadoše Stojanovima, da tamo služi, kako bi je ovi posle lepo udomili. Otac Stojanov beše prek i surov čovek. Po natmurenom i kosmatom licu iz gledaše da niko od njega nije čuo blagu i nežnu reč. Sa ženom i Stojanom, koji mu beše jedinac, postupaše kao sa ostalim slugama. Svi su se njega bojali i strepili od njega. I da ne beše matere Stojanove, žene milostiva srca, možda bi i Cvetu postigla sudba njenih drugarica, sluškinjâ u tako bogatim kućama, koje bivaju ili upropašćene od slugu, a nekad i od samih gazdâ, ili zakržljave od prekomerna rada. Ali mati Stojanova poče je paziti, jer se njen Stojan, kao dete, najradije sigraše s njom. I zato je zaklanjaše od slugu, ne davaše joj težak rad, te se ona docnije razvi i prolepša. Ona njena snaga, lepota, jedrina zanošaše svakog, a najviše Stojana, koji se docnije, kad je odrastao, gotovo nikad nije ni odvajao od nje. Uvek su bili zajedno. Na njivi, polju, uvek, uvek behu oni jedno do drugog. On joj nikad ne dade da oseti, e je ona kod njih samo sluškinja. Svakad joj je poklanjao ponešto, davao — krijući od oca — žita, brašna i drugo, da ona odnese svojim sirotim roditeljima. Beše on blag, miran, tih i raden kao niko. Ah, ti dani!

Odu na njivu, da filize duvan.

Korenje ih pokriva do pojasa, pod bosim no gama krši se i roni suha zemlja, a oko njih, svuda, u nedogled, zelenilo i bujnost. Svež, čist i sjajan zrak greje ih, te im krv brizga u jedre obraze. Oni rade, kidaju mlade izdanke. Iz reke duše vetrić, a iz požnjevena polja, strnjišta, dopire pesma grličina... Rade, utrkuju se, dirkaju jedno drugo, pa se sporečkaju i, tobož rasrđeni, odmiču se.

Ćute oboje. A ovamo gledaju se krišom ispod oka, a oko usta im igra prkosan osmeh. Ona, u tesnom jelećetu, povezana šamijom, s nestašnim i prkosnim osmehom na rujnim joj ustima, gleda ga krišom, vidi: kako se on češe, vrpolji, gleda u nju i hoće nešto da joj kaže, a ona mu tada okreće leđa i čini se nevešta.

— Cveto! — veli on naposletku. — Hajde da pevamo.

— Neću.

— A što? Eto, ja te molim!

— Pa baš i ti. Neću.

— Ali kad te ja molim? — pita on slobodnije i pristupa joj.

— A što me ljutiš? — govori ona, pa se tad nasmeje od srca i, tobož srdita, prilazi mu. — Hajde. Počni!

I počnu. Zapevaju pesmu koja se tada najradije pevala. Glasovi im čisti i drhte od radosti. Ruke im lete na rad, a okolinom se razležu reči pesme:

***Vetar duše, vetar duše, al' — katmer miriše;
Dragi dragoj, dragi dragoj sitnu knjigu piše!***

— Cvet — o — o! — klikće Stojan i odmiče se od nje, da bi je bole video.

— Šta ti je? — pita ga ona vragolasto.

— Ti si, ti — moja!

— Eh! — nehotice, iznenada poleti joj usklik iz dna grudi. I brzo se saginje da sakrije radost i kao krv rumene obraze. — Nemoj, Stojane! Hajde da se radi.

— Ne, ne... — muca on. I ostrag, ispod pazuha, hvata je i stiska... Ona se otima, izvija, brani, ali tako malo, malaksalo, da mu se baš time još više podaje i privija uza nj.

— Nemoj. dosta je, dosta, slatki Stojane... — šapuće ona i krije lice. Dosta... videće ko... oh!

— Još, još. Daj! — grca Stojan i sve je više stiska, grli i ljubi gde stigne.

— Ta dosta... Oh, baš si ti?! ... I, iznemogla, obamrla, blažena, predaje mu se i pruža mu onda čas levi, čas desni obraz, da ga on celiva naizmence.

Ali jedne jeseni, uveče, rekoše joj da se lepo obuče i nakiti. Zatim iziđe Stojanov otac, uze je za ruku i uvede u gostinsku sobu.

— Ljubi u ruku! — reče joj i pokaza na ljude koji behu tu. Ona klecnu, pogleda ga preklinjući prestrašeno i htjede pasti, ali njegov oštar pogled i surov izraz lica povraće joj snagu. I, jedva idući, poljubi sve one ljude u ruku. Oni je darivaše, pa čak i Stojanov otac, na iznenađenje sviju, poljubi je u čelo i izvadi veliki dukat — dublu.

— Neka ti je srećno, ćerko, i dugovečno. U mojoj kući jela si drvenom kašikom, a u tvojoj srebrnom, da Bog dâ.

I izvedoše je. Ona pade. Celu noć nije znala za sebe. Od toga dana do svadbe Stojana nikako nije videla. I udade se. Pođe za ovim Jovanom, čovekom istina ne sirotim, ali udovcem, tvrdicom i prekim do zla Boga... Srce joj htjede pući, ali jaka priroda i večit, težak, svakodnevni rad pobeđiše... Uguši sve što beše. Ali eto sad, od neko doba, opet on, taj isti Stojan, gleda, vreba

zgode da se s njom nađe, vidi i razgovara. A ona ne može da ga gleda ni da sluša taj njegov mek, više ženski glas. No i on se nije usrećio. Oženili ga bogatom devojkom, iz znane kuće. Ali kao da ga i nisu oženili, jer on otada nikad da se skrasi kod kuće. Ženu ni da pogleda, već uvek, tobož poslom, beži u sela, kod čivčija, gde su njihove njive, i tamo ostaje po čitave nedelje. Šta ti nisu radili, samo da ga zamiluju sa ženom, ali ništa ne pomaže. Prskali ga nekom vodom, čini mi se od tatule, davali mu bilja, vodili manastirima i među vračare, ali on nikako da postane razgovorniji, življi i bolji. Uvek samo ćuti, radi, dopušta materi da radi s njim šta hoće. Ni s kim se ne prepire. Otac mu da pobesni. Jednom ga istukao na mrtvo ime i isterao. Otada niko nije smeo njegovo ime u kući da spomene. Mati mu, sirota, da presvisne od tuge i srama. Molila ga, preklinjala, da bar njoj, ako ocu ili kome drugom neće, kaže zašto beži od kuće i žene, ali uzalud... I ko zna dokle bi to tako trajalo, da rodbina mladina, kad vide u čemu je stvar, ne poče iskati da im se devojka, iako venčana, vrati natrag. Jer, vele, nisu oni nju dali za njega starog i njegovu kuću, već za Stojana... Tada ga dozva otac k sebi, ne znajući šta da čini.

— Sedi! — rekao mu mrko i pokazao mesto do sebe na minderluku.

Stojan, kao uvek, samo stao pred njim.

— Neka — odgovori mu — Mogu i da stojim.

— Sedi do mene, sedi ko što priliči mužu, domaćinu! — I reč „domaćin“ naglasi. Stojan je pokorno ćutao i nije seo.

— Sedi i govori! — Odjednom je planuo starac i skočio sa svog mesta. — Jesi onemio, da Bog dâ! Govori, hoću da čujem, vidim: da li znaš, da li umeš da govoriš; hoću da ti čujem glas... Da znam, živ li si?!

— Šta da ti govorim? — šanu Stojan i, gotov na sve, slegnu ramenima.

— Šta, šta???... — ubrzao starac i počeo, sav nakostrešen i gužvajući svoj gunj, da se nadnosi jarosno nad njime. — I još pitaš, pitaš? Ubiću te, bre, ubiću, nikakav sine! — I diže pesnicu. — Zar ja to da dočekam, da mi devojku, venčanu, natrag odvedu?... I to ja, ja?!... Govori, kazuj! — I uhvati ga besno za prsa, te ga poče da drmusa, gnjavi. — Kazuj... Ubiću te, ubiću te! Bar da te ne gledam takvog!...

— Ubi me!

Starac odskoči od njega.

— Da te ubijem? I hoću, sad, evo! — I poče da se vrti po sobi, kao da nešto traži čime će ga ubiti. Stojan samo ćuti, pognuo glavu i čeka... — Hoću, evo, sad! — govori starac i odjednom viknu: — Ne, bre, sinko! Nemoj tako, molim te!... Evo ja, ja te molim! — I drščući, sagao se pred Stojanom, skinuo kapu, te mu se bela kosa rasula po vratu i ramenima. — Evo na. Ubi ti mene... Ti me ubi! — Grcao je starac, a ruke mu, pleća, glava, celo telo drhtalo je.

Stojan, na sve gotov, spreman, samo ne na to — njegovu, očevu molbu, trgao se preplašeno:

— Ne...! — I prignu se da ga digne, uspravi; ali kad spazi čak i krupne, vruće suze kako iz starčeva oka kaplju i padaju mu na ruke, on ustuknu, prepade se i pobeže iz sobe.

I od toga dana za nekoliko meseca Stojan se popravio, zamilovao sa ženom i otpočeo da živi kô drugi oženjeni ljudi. Sedeo je kod kuće, nadgledao rad i išao ponekad sa ženom i materom po rodbini i saborima... I svi se tome zaradovaše. Ali evo, opet, otkad nastade leto — ko zna šta mu bi? — on otpoče ponovo da ide kao i pre po polju, selu, i tamo da ostaje duže i — što je

najvažnije i najstrašnije za nju, Cvetu, on poče dolaziti k njoj. Istina, da je dolazio svakad s njenim mužem, ali je ipak ona znala, osećala, zašto on dolazi. Uvek je gledao da se nađu. Ako ona pođe na njivu, on bi izdaleka išao za njom, obilazio puteve, samo kako bi izgledalo da se slučajno sretaju. I ma da joj, sem uobičajenih pozdrava, nikad drugo onako što nije kazao, ipak se ona bojala. Ne mogaše da ga vidi, a da je ne prođu jeza i strah. Samo kad ga sagleda gde se primiče k njoj, a očiju ne skida, trepće, i oko usta igra mu neki bolan, učmao osmeh — njoj se srce steže, snaga ustrepti i suze polete... Sebe je odavna prežalila, već kad ga vidi takvoga, dođe joj da njega žali, oplakuje. Ali mora da se uzdržava, čini se silom stroga i uvek gruba prema njemu, jer ko zna šta bi onda bilo, da ne radi tako? Ali sve uzalud. Istina, svakad, kad god dođe njoj, zaklinje se da više neće drugi put dolaziti, a opet dolazi, opet!... Ah, a od prošlih dana ostao mu samo lep, zvučan, mek glas. Retko je od tada pevao. Ali sada, kad god bi zapevao, pevao je tako tužno i izrazito, da bi svi padali u sevdah... Koliko puta, samo ona, u zoru, kad mesečina sja, gleda ga kroz svoj prozor, gde izdaleka, na konju, s paše dolazi kući i peva tiho, jasno, tužno... peva on, a niotkuda glasa, samo mesečina sja i trepti. A njoj tada dođe — sačuvaj Bože, kao neka napast! — da i ona, kao što se u pričama kazuje, poleti, sedne do njega na konja, obgrli ga, i da oboje, zagrljeni, na mesečini, preko polja i gora pobegnu daleko, daleko!...

— Na mesečini, zagrljeni, daleko, daleko!... — nesvesno otpoče Cveta da šapuće glasno, nihajući se napred i stiskajući prsa. — Na mesečini... Jaoh! — kriknu ona sva prestrašena i odstupi korak uplašeno, kad spazi sebe i okolinu osvetljenu od meseca, koji beše za to vreme davno izišao i sve obasjao.

— Bože moj, Gospode! ... Gospode Bože, sveta Bogorodice... Gospode, Gospode... Bože, šta je ovo! — šaptaše ona drščući od straha i krijući pogled od svetlosti. — Umudri me, slatki Gospode! ... Oh, grešna i crna ja! — I misao o grešnosti, mučenju na onom svetu zbog takvih nečistih misli, sve to iziđe pred nju u crnoj i strašnoj boji... I da bi sebe koliko toliko umirila, opravdala, diže se, pa gledajući u osvetljenu okolinu, prateći mesečevo jurenje preko čista neba, poče da se krsti, metaniše, šapuće molitve od zlih duhova, napasti i nečiste krvi... A svetlost je obasjavala svu: njen vitak stas, široka ramena, lepo razvijeno i zažareno lice s vrelin ustima i crnim, tamnim, dosta upalim i užagrenim očima... Ona se krstila, metanisala, a mesec je sjao i obasjavao sve. A kao da je sa svetlošću došao i život. Sa svijju strana čuo se žagor, vika, dozivanje i pesma ovog noćnog, radenog sveta. Osvetljena prostrana polja, blage udolice, reka i potoci s visokim topolama i gustim vrbama, sve se pokrenulo, kao dahnulo, i učas se osetio onaj tih i kô balsam noćni miomir. Cveta se krstila, drhtala, slušala u daljini kako žubori reka, šuštanje lišća, konje kako sputani pasu, udarce motike... Slušala je, strepila, a ništa nije mogla da radi. Misao o svome grehu, što je o tome, njemu, Stojanu, mislila, pamet joj obuze i svu ispuni neopisanom tugom i strahom. Stajala je kao ukopana, naslonjena na motiku, i ništa nije videla, pa čak ni vodu koja je došla i, romoreći, šušteći, upadajući u suve, žedne rupice, tekla u drugu, susednu njivu... I odjednom, usred ove blještave sjajnosti i noći, jedan jasan i tužan glas uzdiže se, zatrepta i razastre se na sve strane.

Cveta je već znala, i obamre.

— U-u-uh! — strese se ona i poklopi se ničke na zemlju.

... „Hej Stojane! Čuj, Stojan peva!“ kao odgovor na njegovu pesmu čuše se odasvud

oduševljeni uzvici i glasi. I zaista to beše Stojan koji, udaljen, idući valjda kući, pevaše onu istu pesmu:

Vetar duše, vetar duše, al' — katmer miriše;

Dragi dragoj, dragi dragoj sitnu knjigu piše!

— Oh dosta, dosta! ... — Kao i sebi i njemu poče besvesno šaputati Cveta, onako poklopljena, zgurena, stiskajući prsa i gušeci se od suza i navrelih osećaja. I ne mogući da izdrži više, besno, mahnito ljubljaše i ugrizaše prsa, gojne mišice na ruci, gurajući pesnicu u usta, kao da bi sprečila ono što iz nje izbijaše i svu je obuzimaše... Međutim, pesma jednako brujaše. Stojan pevaše tako i izrazito i tužno kao nikad dotle. Njegov jasan glas treperaše i grotaše, uz noseći se u obasjane, bleštave visine ove tihe i sjajne noći...

Da znaješ, mome, mori, da znaješ

Kakva je žalba, mori, za mladost?!

Ču se gde zapeva on.

— Žalba! ... — dahnu silno Cveta. I slomljena, pobeđena diže glavu, zinu put Stojana otkud dolažaše njegov glas, te kao da htjede da i poslednji akord njegova glasa, kojega nestajaše, upije u sebe.

— Voda došla, a ti? — trže je muževljev glas. Učas beše dotrčao Jovan, radostan što je jedva doveo vodu. Ali kad spazi kako ona nije pazila niti otvorala brazde, da bi voda u njih išla i natapala ih, već ih ostavila te voda otišla na stranu, u susednu njivu, on se zgranu, uzdiže motiku i, sav cepteći od jeda i besa, ustremi se na nju. — Šta je ovo, a-a-a? — zaciča on.

— Ne, Jovane! — poče ona da muca, jer tek sad vide da je na vodu bila sasvim zaboravila. I, osećajući se kriva, očekujući udarac za to, samo je zaklanjala glavu i mučila se da pred njim ustane. I, ne znajući čime da se izgovori, poče ga moliti: Nemoj, bolna sam! Njeno obasjano i zažareno lice, ugrižena usta, vrele oči, kosa u neredu, jelek raskopčan, sve to učini, te Jovanu sinu misao da je možda ona trudna i baš sad osetila čedo pod pojasom. On spusti motiku i zadrhta radostan.

— Pa šta ti je?

— Oh ne znaš ti! — grunu ona u jauk i silan plač. — Ne znaš!

Jovanu se učini to kao prekor: što je on, ma da vidi kakva je, trudna, opet goni noću da radi.

— Ta ne plači! Što ne kažeš, pa da te ostavim doma. Čekaj! — reče on meko i saže se, uze je u naručje, odnese do međe, položi, skinu sa sebe gunj i pokri je, da ne ozebe, zatim brzo otrča i vrati vodu...

— Ama dosta, ne plači. Ne boj se. Proći će to — hrabraše je on natapajući vodom brazde i slušajući kako ona grca, plače i bunca...

NAŠ BOŽIĆ

More, kakav san? Nedelja evo ima kako se ne spava. Te Božić došao do Skoplja, sad je u Preševu, pa u Bilači, i sve bliže i bliže k nama. Na verigama osušeni vrapci već se troše. Cipele s "kopčama", mintan od jumbasme i šajkača od vojničkih šinjela odavno su gotovi i čekaju me. Eno ih gde poređani jedno do drugog stoje na sanduku. Naročito cipele, - one mi nikako ne daju mira. Žute se, cikle, i miriše im đon na ćiriš. Čim ode majka na pazar, zatvaram sobu i oblačim se u novo. Šetam po sobi i zagledam se, da vidim kakav ću izgledati na Božić. A Božić? Eh! Nije ovo Božić. Ovo je nešto što miriše na oman i suh bosiljak više ikone! Sada me i majka već ne grdi ako štogod slomim, a kamoli da me bije, jer "lošo" je pred Božić. Čak me drukčije nekako i gleda. Ne kao majka, već nekako drukčije, ponizno, kao starijeg od sebe.

- Idi da "trguješ"! - šalje me u čaršiju da pokupujem sitnice za kuću. Pa, i ne brojeći, daje mi novaca.

Odem. Vraćam se. Zavalio sam se od zavežljaja i paketa što mi je dućandžija naređao u krilo i po pojasu. Ona me čeka na kapiji i odmah uzima, da mi odlakša. Čak mi i kusur ne traži, već mi ga ostavlja da njime zveckam po džepovima i hvalim se drugovima. A ona? Nedelju dana kako ne seda da ruča ili večera. Cela je kuća na njoj. Niko vode da joj donese, a kamoli što drugo pomogne. Rastrgla se od posla. Kukovi joj izišli, šalvare se smakle, učkur otpasao. Svakog časa zavezuje bošču, koja joj posle odmah pada, jer ili uzice olabave, ili popucaju od njena silna sagibanja. Pogrbavila se od starosti, a ide, radi.

Zasukala rukave, ruke joj umrljane, oko noktiju joj koža ispucala od silnog pranja. Nema kad da papuče ili nanule obuje, već onako, u nekim starim, iskrpljenim čarapama ide i gaca po blatu i mokroti, što je svuda po kući. Na polici se sjaje sahani; uza zid prislone sofere i tepsije, da se što pre ocede, žute se, i od njih cure mlazevi vrele vode, od koje se još diže para. Polica, vrata, pragovi i ćerčiva prozorska, sve je to oribano, vlažno, žuto. Cela kuća miriše na čistinu, vlagu i opranost. Pa i ona sama, majka, otkuda li joj toliko snage? Radi, a kao da ne posluje. Ne oseća umor. Već jednako, istina ne brzo ali polako, durašno, klataći se, i sva unesena u posao, radi od rana jutro do mrkla mraka.

Pa pored toga mora i oko mene da je. Da mi ne da da se omrsim ili od mesa što pristavljeno krklja u loncima pri ognjištu, ili od kolača što, tek izvađeni iz peći i pokriveni čaršavom, omeknuli, tako lep, primamljiv miris šire po sobi, gde su sklonjeni.

- Nemoj, čedo, - odbija me blago, kao bojeći se da me ne uvredi. - Nemoj; nana je za tebe sve to spremila. Za koga drugog?... Nemoj! Čekaj Božić. Sutra će. Eno, već je došo u Tekiju...

- Kod koga u Tekiju - pitam ja razrogačeno -, da idem da ga vidim? - I potrčim.

- Ne, ne, - zaustavlja me. - Ne mo'š da ga vidiš. Doći će i kod nas...

I zaista, Božić dolazi, ali kako?

Nano moja slatka! Zora puca, dan se dani. Prangija odjekuje i potresa prozore. Sa ulice dopire oštar bat novih cipela. Više moje glave, do jastuka, poređane haljine i preobuka, od kojih me zadahnjuje miris na čistotu i novo. Ispod ikone puckara kandilo, miris od tamjana sobu puni. A soba topla, oribana, meko nameštena i ututkana... A ti si u kujni; kroza san te čujem kako

posluješ, unosiš korito, bakrač tople vode. Onda dolaziš k meni, otkrivaš me, podvijaš tvoje koščate, smežurane ruke pod me i, onako golišava, ugrejana snom, dižeš me iz postelje i uzimaš u krilo, ljubeći me među oči:

- 'Ajde, sine, ustani, Božić došao... 'Ajde, domaćine moj...

A pri reči "domaćine" osetim kako ti nabrana, topla usta zadrhte, i suza kane na moj vreo obraz.

Kupaš me. Sva se topiš u punoći i belini moje snage. A zvona zvone! Ne zvone, nego nekako tiho, izdaleka, kao svom snagom i na sve strane bruje, kolebaju se. Kandilo puckara. Mirišu opajani ćilimi u sobi i slama iz asura. Sa ulice se razabiru već glasovi. Probija modrina kroz prozore i lomi se sa svetlošću sveće u čiraku. Oblačiš me. Ali sve je odelo na meni veliko. Cipele, čakšire. Ja se ljutim.

- Nije, nije... Još ti je kratko. Ta ti si mi veliki. Ja, koliki si?!...

I raširivši ruke, onako klečeci, odmičeš se da bi me bolje videla koliki sam. I da bih bio veći, stariji, opasuješ mi očev svilen mor pojas. Njegov sahat mećeš mi u nedra, vadiš lanac i raspoređuješ ga, da mi lepše i istaknutije stoji. Na moj mali fes mećeš kitku, staru, očevu, od samoga fildiša, koja mi do ispod ušiju dopire. Opremiš me. Daš sveću, bosiljak, maramicu. Čak do kapije ispraćaš me, i jednako, sa sviju strana, zagledaš me i popravljaš odelo na meni. Čak i kad izađem na ulicu, pomešam se s drugovima, ja vidim tvoju glavu gde viri iz kapije i gleda me, prati...

Da je drugi praznik, ja bih radije otišao na tursko groblje da gledam kako pune i pale prangije negoli u crkvu. Ali sada, na Božić, to mi ni na um ne pada. S rukama u džepovima, svećom o pojasu, ukočen u novim haljinama i stegnut novom jakom košulje, idem, slušajući zadovoljno kako mi luparaju nove cipele i kako šušti i krši se nova basma na mintanu.

Čaršija zakrčena. Iz svih ulica izlaze i stiču se u nju. Naročito starci. Uvijeni, u dugim, postavljenim kolijama, i pogrbljeni, idu polako. Iz cipela im se pomaljaju noge u belim čarapama. Oko vrata bele im se ispletene jake, "koliri". A na glavama im velike, tople šubare. Svaki s obe strane vodi po nekoliko unučića, pazi da se koje ne odvoji, izgubi, i učutkuje ih kad se posvađaju među sobom.

Još izdaleka zamiriše tamjan. Iznad crkve se leluja krug svetlosti od sveća i probija se krstovima kroz tamni krov. Čuje se tiha pesma. Oči mi se zasene od mlazeva tolikih voštanih sveća što ih je oko crkve pripaljeno. A ona, crkva, usred tih sveća, koje ližu njene kamene zidove, onako široka i velika, jasno odudara od vedrine svanuća. Još s kraja ulice skidam kapu, dobro je uguram u nedra, da mi je ne bi ko izvukao, i palim sveću. Jedva ako se proguram do porte. Svuda svet, jedno do drugog, pripijeno, zgušeno, sa svećom u ruci, gologlavo, i svaki čas krsteći se, ponavlja molitve ili pesme što dopiru iz crkve. A unutra, u crkvi samo se vide ljudske glave, između njih svetlucaju plameni sveća od kojih se dim polako, vijugavo diže, stapa i gubi među svodovima. Sproću se sjaji ikonostas, po njemu žmirkaju zapaljena kandila, a više svega, kao zvezde, trepću i prodiru ozgo upaljene sveće oko Raspeća. Na amvonu, okrenut leđima ovamo k nama, stoji đakon s uzdignutom desnom rukom, glavom uprtom više dveri i čita, - ne, nego peva na sav glas jektenija!... Svetlost bleđa, a iz dubine, s pevnica, naizmenice polazi i diže se gore pesma:

"Roždestvo tvoje, Hriste bože nas!" Pa jedva ako se izgubi u jeci zvona i prangija što jednako napolju gruvaju, te se smrznuta i gola zemlja potresa.

*

Naforu nikako da dobijem od sveštenika sa amvona. Moram da se zadovoljim onom što je daje tutor s diskosa. Vraćam se kući. Kapija širom otvorena. Dvorište počišćeno. Drva pod strejom naslagana uza zid, drvljanik bačen iza kuće. Ispod basamaka izbačeno trunje, krpe i ostalo što je bilo pre. Polica se cakli sahanima, beli se dugačka a široka marama što pokriva testije pune vode. Oko ognjišta krkću lonci, a pod vršnikom cvrči pečenje. Ulazim u sobu. Majka me, tobož, ne vidi. Nešto sprema po rafovima i uređuje šolje, zarfove i jabuke.

- Hristos se rodi!...

Ona se okrene. Pa kad me vidi u fesu s kićankom očevom, u pojasu, čisto ne verujući da sam to ja, prilazi mi.

- Vaisitnu se rodi!... - I kao da bi pre ona moju ruku poljubila, tako mi teško pruža svoju i celiva me u čelo, oči, obrve i obraze... Još bi htela, no ja se trzam. Pružam joj naforu i pitam: da li je ko dolazio? Ali, da znate kakvim je glasom pitam! Glasom od koga ona sva raste i ponizno odgovara:

- Kumašini, sine. Zaustavljah ih, dok ti dođeš, ali nemaju kad. Eto, ostavili su ti... tugo, tugo, slatko moje dete!

I brzo mi iznosi delove od osušenog vrapca da od njega prvo okusim, kako bih cele godine bio lak kao što je vrapac. Onda ostalo. Jedem. Ona jednako trčkara oko mene, pazi da ne uprljam nove haljine, i odmah skuplja mrve, da se ne bi poznalo kad ko dođe. A napolju je sve mirno, tiho. Čuju se svirači iz "gornje čaršije", što sviraju u gospodskim kućama. Ulicom i ako prođe ko, to žuri, grabeći da svrši čestitanja, pa da što pre ruča. Ja jednako jedem. Hoću još. Ali mi ona ne daje:

- Nemoj, dosta je. Pokvarićeš ručak. A i doći će ko!

I ona sklanja jelo od mene. Ja hoću na ulicu, ali mi ona ne da, već mi skida fes, ponovo očešlja kosu, mintan pri grlu razgrne, da mi se vidi nova košulja, i ostavlja me u sobi:

- Sedi! Ko će goste da dočeka? Zašto si domaćin! Ja ne mogu. Vidiš, imam rabotu u kujni, a nisam ni obučena...

Ostajem ja. Šetam se krupnim koracima po sobi. A soba miriše. Topla je, čista, suva. Kandilo puckara. Tamjan se vije i širi polako, talasasto. Iz kujne mirišu jela. Gosti dolaze. Dočekujem ih. Još s kujinskog praga viču:

- Hristos se rodi! - I hoće majci da priđu ruci. A ona se, tobož, trza, ne daje, već ih upućuje u sobu k meni. Ulaze oni. Sedaju po minderluku s rukama na kolenima, gotovi da odmah skoče i odu. Pitaju me. Razgledaju po sobi, mada znaju kako sve u njoj stoji. Nije im ovo prvina. Ja se izmaknem onako gologlav, razuzuren, malo se isprsim, pa im prinosim duvan u taslici. Razgovaramo tj. pričam o njihovoj deci, mojim drugovima, šta smo radili, kuda smo išli sa sankama itd. dok, eto ti matere. Ulazi pognuto, glavom napred, tarući ruke o bošču.

- Pa kako ste mi? Kako na doma? - pita ih i uređuje im izuvene cipele: okreće ih tako kako bi ih oni mogli odmah, i ne gledajući, da obuju kad pođu. Zatim prilazi im, ljubi se i povlači opet u kujnu, da skuva kafu... Ostavlja mene, da ja - ne da ih dvorim, već samo s njima, onako, kao svaki domaćin, sedim, razgovaram. A ona, ne zatvarajući vrata za sobom, svakome posebice donosi kafu u belim šoljama. Pa onda se, iza vrata, do zida, ili blizu peći, povuče, stane s prekrštenim rukama na pojasu i čeka da uzme šolju, kad onaj ispije. A onoga stid što ga ona tako stara dvori, pa nadohvat posrće kafu, izvadi iz pojasa limun ili pomorandžu i ostavlja, odlazi.

Ona ga isprati čak do kapije. Red je da ga ja ispratim, ali ona ne da, jer zna da bih, čim bih izašao na kapiju i video ulicu - onaj niz velikih, starih porta, ispucale zidove, na nekim mestima srozane i polomljene crepove, pa još drugove kako se vuku po ulici tamo-amo, hvaleći se kolačima i novcem što su dobili -, odmah i ja otišao tamo, i onda s teškom mukom da bi me ona našla i u drugoj mahali, a kamoli u našoj.

Zato tada ni iz sobe ne izlazim. Ne da se bojim nje, njene grdnje, nego teško bi mi padao tada onaj njen plačljivi prekora lica, kad bi me gde jedva našla, uzela za ruke, ne prekorevši me, već dovela kući, čak i zaklanjajući me, da me ne bi ko spazio i video kako sam je samu ostavio čak i danas, na ovaj "blagdan". Tada ona ne bi kao sada, ovako, sva srećna, postavila sofru, metnula hleb, so, zapaljenu sveću na sredi i onda ostalo; donela u sahančiću jela iz kujne, da se ne bi posle morala dizati za vreme ručka.

I, pošto opere ruke, ode do ikone, i skinuvši šamiju jedan jedini put u godini, počne da čita molitvu za "slatko jelo". Stojim i ja iza nje. Krstim se. Ali ne mogu tako da metanišem kao ona, sagibam se jako i brzo, padam kolenima i odupirem se rukama i dodirujem čelom pod. Soba se ispuni masnim, jakim mirisom jela. Više nas polako i tamno gori kandilo, osvetljavajući naročito nju, njenu prosedu, gologlavu glavu i razdeljeni joj beli zatiljak, a ona šapuće:

- Gospode, Hriste, sveti Nikola, čudotvorče, slavo moja! Pogledaj, Gospode, smiluj se i pomози! Blagoslovi sofru, hleb tvoj, što ga ti dade... - I pada kolenima tako silno, da pod odjekuje, i čujem kako joj zglobovi pucaju.

Kad svrši, metne šamiju i seda za sofru, dahnuvši slobodno pošto još jednom baci pogled po sobi, što je trebalo učiniti pre ručka. Ja joj, držeći čašu rakije na dlanu, onda prilazim ruci, i nudeći u isto vreme svoj obraz čestitam praznik:

- Hristos se rodi, nano, i srećan dan!

- Vaistinu i s tobom, čedo moje! Ove godine majka ovako s tobom, a dogodne da bog da da mi ti... - i zagrcne se, te jedva ispije čašu.

Ručamo. Ona se jednako diže i donosi jelo iz kujne. Od svačega ja moram prvo, a ona nadohvat, klečeći. I, kad se ja sit odmaknem, tek onda ona seda i jede mnogo, zdravo.

Posle? - Mirno je, tiho. Čuje se kako mačka prede i kokoš u kujni kljunom bije po tepsiji i sahanima, tražeći mrve.

Sve kuće mirišu na masno i silno. Jela mrsna, jaka, te svi leškare ili spavaju u sobama oko mangala ili peći, uvijeni, u kolijama, a žene s prebačenim boščama na glavi. Prvi je dan Božića, pa ne ide da čovek odmah... Ima kad, tri su dana.

I zaista, eno, drugog dana, jedva ako je ponoć prešla, a pogdeгде tek zapišti zurla i dopire koji glas pesme.

Ujutru, samo popovi ako odstoje službu, a ovi ostali samo pripale sveću i odmah izlaze natraške, krsteći se mnogo, brzo, užurbano, kao da odužuju nešto. Iz dimnjaka po kućama počne da kulja gust, smolast dim od pečenja, mesa, kobasica. Cela ulica zamiriše na pastrmu. Kroz kapidžike i po avlijama počnu da promiču žene, zajapurene, noseći čaše, stolice. Ulicom po deset njih idu. Ovlaš zabacili kolije, cipele im dobro neobuvene, jer ih svakog časa skidaju, oči im se zakrvavile i ovlažile. I već počeli, koga god sretnu od dece i slugu, da šilju po Fatimu, čuvenu, prsatu Ciganku s belim licem, crnim i okruglim očima. (Nju je, posle, opština morala silom da uda, jer, kad se s njom nađu, onda zaborave i ručak, večeru i noć. Do zore piju rakiju, kite je i oblažu novcem, svoje žene biju i teraju iz kuće radi nje.) Učas se sve promenilo. A i u vazduhu kao da struji golicava raskošnost i izobilje. Gde god se okrenete, svuda žagor, pesma, svirka. Svirači samo niču pred kućama, zajedno s gomilom dece. Zurle pište, bubnjevi biju, da se tresu prozori i gase kandila.

Samo kod nas! Eh!... Odavno smo ručali, i to većinom jučerašnja jela, što su nam ostala. Posle ručka izišao sam na kapiju da slušam svirku, pesmu i gledam gde se ludi Menko pijan valja po ulici, raspasuje i baca sa sebe odelo. Kad se povratim u sobu, majku ne mogu da poznam. Obukla se u stajaće ruvo, oprala glavu, zabradila se lepo šamijom, te joj obrazi odskočili. Sela do prozora i sa zavučenim rukama u pazuhe gleda na ulicu, naslonjena čelom na okno. Mada joj je lice smežurano, ipak joj sada došlo čisto, mirišljivo, a oko jagodica izbila jedra, topla rumen. Na njenom, istina starom, ali jakom vratu vide se gde brekću i trepte vene. U sobi tek što se staložila prašina od čišćenja posle ručka. Na sanduku, u starom poslužavniku, stoje poređane čaše, do njih velika čeprnja vina, a u kujni testija, takođe puna vina, u koju smo izručili iz svih sudova što su nam bile poslale bogatije komšije. I kafa je bila skuvana u loncu, i meze je bilo spremljeno, sve je bilo spremljeno. Ali uzalud, kad nikoga nema da ga ugostimo i dočekamo. Što je dolazilo, to je došlo izjutra, na rakiju, kao da nas štede, jer znaju da nemamo, i zato su dolazili ujutru na rakiju, pošto se tada ne zaseda i ne pije tako mnogo. A mi ne bismo štedeli. Kako bih ja njih dvorio, gostio, slušao ih i, najviše, pojiio, samo da oni nama dođu, da nas neštede, nego da smo i mi kao svi!... Zato, valjda, majci igra težak osmeh, i oči je počele da svrbe gledajući kroz kapiju na ulicu, po kojoj svet vrvi, promiče ispred naše širom otvorene kapije, a niko u nju ne ulazi, te nam dvorište i kuća pusti i tužni. A odasvud, sa sviju strana, po komšiluku pesma, svirka, veselje. Pa čak se već zašlo i u piće.

Eno: Jovan Palamar zaseo nasred kuće. Izbacio mangal i peć - vrućina mu, polomio sve čaše, i privukao tendžeru i iz nje pije. Goste ne dočekuje stojeći, ne da im da idu, već oni moraju posle da se krađu i tako odu od njega. Rista bojadžija već se pobio i zatvorio kuću. Seo na doksat, puca iz puške, silom nagnao ženu da peva, a on iza sveg glasa grdi i psuje gospodu "stoparce". Iz nekih dvorišta čuje se kako tutnji kolo, zveckanje dukata i dubla u nizama, na grudima devojaka... A od Stojana Donjovranjčeta dopire pisak dece, plač žene i njegova vika. Traži konja i sablju, neku staru, veliku, koju je za vreme oslobođenja dobio odnekuda. Zatim, eto ti njega na svome vitkom i besnom doratu, obučen u vojničke, crvene pantalone, sa šajkačom na glavi, s praznim redenikom i isukanom sabljom. Ulazi na kapije, uskače s konjem u sobe, goneći ispred sebe svirače i Fatimu, koja se, u belim, svilenim jelecima i šalvarama, vije oko njega, igra mu, zapara palcem dahire, pevajući besno iz sveg glasa:

Ja ne žalim snagata moja!

Žalim srmali jelek,

žalim srmali jelek!

- Ovamo, bre! - odjednom se ču ispred naše kapije.

Majka skoči. Suza joj se skotrlja. Na našu kapiju uđe zanoseći se, sa zavaljenom šubarom, naš č'a Jovan, ortak i pobratim pokojnog oca, a za njim, tiskajući se, svirači.

- Ovamo, - govori im on, i pokazuje na našu kuću. - I u ovoj se kući pesma poje.

Za majku ne znam kako je izašla preda nj u kujnu, samo meni znam da srce stade.

- Ej, domaćine! - viče č'a Jovan penjući se.

- Tu smo, tu! - odgovara mu mati, grcajući i trudeći se da se pribere.

- Hristos se rodi, domaćice! Kako, gde je domaćin?...

- Tu je, tu je! - pokazuje na mene i nudi, čak i Cigane propušta u sobu. Ulazi č'a Jovan; ljubim ga u ruku; on, saginjući se, mene u čelo, obuhvativ celu moju glavu u svoje suhe, stare ruke. I seda nasred sobe, prekrstiv noge.

- Sviri, bre! - zapoveda Ciganima, koji su se zbili uza zid.

- Šta, gazdo?

- Domaćin šta hoće! - i pokazuje glavom na mene. Cigani gledaju u mene iščekujući, a ja crvenim od zabune i sreće. Majka ulazi i u prolazu šane: "Kaži: Đul miriše, đul se rascvetao!" - Kažem ja to Ciganima.

- A! aferim! - poskoči č'a Jovan od zadovoljstva što sam mu pogodio baš tu, njegovu pesmu. - De sad! To da svirate!... - I počne da im priča o nama, našoj kući, ocu, s kojim je on jeo so i hleb, i tolike godine ortak bio: kako se kod nas nekad po tri dana pevalo, veselilo. A, opet, od Cigana nađe se neki koji je oca lično poznao, svirao mu nekad. Majka, sirota, klekajući od sreće, i njima, Ciganima, daje, ne iz čaše, već iz stakleta, svu rakiju, i nudi ih, daje im mesa, hleba, a oni što ne pojedu guraju u pazuhe ili pojaseve.

- Zlato, sestro slatka. Nemoj. Sedi! - zaustavlja je. - Ima ko, - pokazuje na mene. - Eto ga, neka služi on. Vidiš li ga koliki nam je porastao? Sedi ti, tako, do mene.

I pomiče se, da joj načini mesto. Majka seda, klekne, i nudi č'a Jovana, a ruka joj drhti...

- Kusni, Jovane. Obidi. Ja baš za tebe ostavih. Hvala ti što si nas se setio, - i ne kazuje svoj bol, ne govori o sebi, već o meni. - Da mu je otac živ, drukčije bi sad bilo, a ovako... Ali hvala ti, hvala što si se bar ti setio i došo nam.

- Ja! - vikne č'a Jovan uvređeno. - Zar ja da zaboravim ovu kuću?! - Pa, da bi posvedočio, okreće se i silno zapoveda: - Sviri, bre!

I Cigani zasviraju. Zapišti zurla, pa mislim da se čuje čak u Tursko. Bubanj bije, staklo igra u ćerčivima, kandilo prska, i s greda, ozgo, pada crvotočina. Napolju mrak s vlagom. Č'a Jovan peva zavaljenim, istrošenim, sitnim glasom:

Đul miriše, đul se rascvetao!

A majka, sa suzom koja joj polako, polako mili niz obraz, gleda me gde golglav stojim između njih i svirača i dvorim ih, s očevim sahatom na prsima, pa kao da mi veli:

- Božić, sine. Vidiš li?

1900.

NUŠKA

Već uveče i kojekako. Zabunite se, zaboravite i zaspite. Ali, kad vas noću probudi mesečevo sijanje - a on baš upro u lice -, ne znate da se jedva diše. Gledate, gledate, pa... More, i zemlja je tamo druga! Ležite i pružite se slobodno i proverljivo po njoj kao pored majke.

Pukne li leto, u kuću se ne zaviruje. Sem što se iznose ili unose spavaće haljine i gotovi jelo, ostalo sve u dvorištu, u bašti. Znao kako je to kad se uveče popraska dvorište, prostru asure, dušeci i jorgani. Ležite, a miriše ovlažena prašina. Mesec sija, te se crne stare, zelene, već obrasle mahovinom ćeramide na kućama. Čisto ne smete da dahnete. Ako se nakašljete, strah vas hvata, jer se samo vaš kašalj čuje i ništa drugo. Zagnjurite glavu u jorgan, udišete miris skoro oprana čaršava, slušate kako popac u ognjištu iz kujne cvrči, iz bašte kako šušti lišće, kako skaču po drveću i žbunovima još nezaspale ptice, do vas, u bunaru, kako kaplje voda sa ovlaženih kamenova, a odozgo iz ciganske mahale jedva dopire zurla, koja tanko pišti i čuje se daleko, daleko...

Danas bila nedelja, a mene jedva otrgli sa svadbe. Komšija Trajko ženi sina prvenca. Kuća mu odmah do naše. Majka i otac otišli tamo na večeru, a mene doveli da nije sama Nuška, gošća, koju je mati još u subotu uveče dovela. Jedno, da ima ko kuću da očisti i ručak zgotovi, dok majka i otac idu u svatove, a drugo, da se i ona, Nuška, toga dana provede: da iz naše bašte preko zida gleda svadbu i oro što će se igrati celoga dana. I Nuška je gledala celi dan. Pokupila kamenje i trupove što je našla po bašti, naslonila ih uza zid do višnje, i popela se na njih, te gledala oro. Bio je silan svet u igri. Čak sam i ja igrao. Hvatao se do najboljih momaka. Oni me rado primali, ne radi mene, već radi nje, naše gošće, Nuške, čije je belo, okruglo lice sijalo preko zida ispod granja i lišća. A od cele nje video se samo gornji deo prsiju joj koja su se, naslonjena o zid, bila izdigla, odapela, te po njima legle velike nize dukata i dubla... I otud je gledala ovamo u oro, ali tako gledala kao da ni u koga ne gleda. To je jedilo momke. Naročito Mladena, crvena, visoka momka iz njene mahale, koji je čak ovamo došao radi nje i ubi se vodeći kolo i dajući bakšiša Ciganima. I da joj, valjda, pokaže kako je voli, on, kad kolo povede, ne pušta nijednu devojkicu do sebe, već uzme mene, njenog rođaka... kao da sam ja, nešto, ona! A Nuška se na to samo osmehne, prevuče očima i - ne gleda ga!... Eto, zato su me, kad je nastala noć, silom sa svadbe doveli kući, zatvorili kapiju, a otac i majka otišli na svadbu, a mene i Nušku ostavili da spavamo. Zato sam i bio ljut na Nušku. Bacao srdito orahe i kestene što mi je davala. Čak nisam hteo ni da jedem. Ona je bila polila dvorište, prostrla postelju i iznela u tepsiji večeru. Ali, ko će da jede! Pred nama tepsija, večera nederuta. Mesec sija kao rastopljeno olovo. Senke velike, mrke, talasaju se i šire. Sa svadbe, kroz našu baštu, dopire mrka, žuta svetlost, isprekidana i izlomljena od granja i lišća dok do nas dopre. I oni tamo, na svadbi, večeraju. Čuje se zvek

tanjira, čaša, okanica i tiho, sevdalijsko sviranje svirača. A više nas, kroz obasjan vazduh, klizi nešto toplo, opija.

- Večeraj, Nuške!

Ona uzela hleb, premeće ga po prstima i gužva u kuglice. Pomera se s mesta, otkopčava čas jelek, košulju, čas razgrće i zanosi kosu za pleća.

- Vručina mi! - govori, a glas joj kratak.

Gledam je i čudim se. Nije ona takva. Znam, i pre, kad je tako majka dovede u goste, a ona živi vrag. Posle večere skupi oko sebe devojke, pa dođu i mlade žene. Otac, kao uvek, povuče se u sobu da rano spava. Samo majka s njima ostane, a one, pošto dobro pritvore kapiju, zapuše rupe na njoj, počnu da igraju i pevaju. Šta ti ne rade! Oblače se u muška odela, plaše jedna drugu, valjaju se po travi u senkama od drveća po bašti. A Nuška im kolovođa. Kad samo razastre crne kose, razuzuri se i obujmi neku, a naročito onu koja se plaši od tmine i noćne vlage, pa se s njom vine u baštu. Trči tamo, vitla se i peva pesmu kako "kumita bulu grabi, beži s njom u planinu na konju, a bula se nećka, grli ga i muca: "Ah, džan'm, džan'm!""

- "Ah, džan'm, džan'm!" - Izleti ona iz bašte, ostavi onu s kojom se vitlala, pa uzme tepsiju i, udarajući po njoj, poče da se previja, trese, igra. Kose joj šibaju, obrazi gore, oči cakle, a ona igra i peva.

- Šta ti je? - pitam je sada. Ali ona glave ne diže. Kao da ne sme da me pogleda. Samo se jednako raskopčava, hladi, zavrće rukave na košulji, i gleda nekako čudno, meko. A mesec, čisto trepti. Od našeg dvorišta, gde mi sedimo, samo se to sjaji, a ostalo sve je u senci od tolikog drveća što je oko nas i po baštama.

Utom sa svadbe svirači zasniraju se brzo, sitno, valjda na zdravicu starojkovu, i čuše se uzvici...

- Oh! - viknu Nuška i diže se. Poče da se proteže. A sa svadbe žagor veći. Odjednom uze me u naručja, prigrli celim rukama i ponese u baštu. - Da gledamo, - šaputaše noseći me kroz baštu. I donese me do zida. Izabra najtamnije mesto, u ćošku do jabuke. Mene metnu na zid i okrenu tamo, svadbi, a ona osta iza mene. Odupre se o stablo nogama, izdiže, nasloni na zid, prigrli me i, tako sakrivena iza mene, zagleda se u dvorište, svadbu: u one stolove do zida, ljude oko njih, starojka, svekra i ostale zvanice, koji se, već zagrejani pićem, zavalili, raskopčani mintane, bacili gunjeve i počeli da kašlju, krkljaju, teško uzdišu! Mlada ih i mladoženja služe. Samo je jedan fenjer, okačen o granu kajsijinu, osvetljavao ozgo.

Na sredi dvorišta bunar, a oko njega se sjaji razlivena voda. Iz kuće svakog časa izlaze poslušnici, donose jela, kotlove s vinom. A do kuće, ispod streje, između muških u dvorištu i ženskih u sobama, seli Cigani. Svi u senci. Sviraju. Samo za Šabana, šupeljgdžiju, nema mesta. Izgurili ga drugovi ispred sebe, na svetlost. On prekrstio noge, pognuo se. Beli mu se čalma, crni koščato lice, a po beloju šupeljci, u koju svira, padaju krupni mu, crni i koščati prsti. Svira on, a njegov kusi pas (koga smo mi, deca, uvek jurili, jer nas je ujeda kad god smo hteli da se približimo njegovom gazdi) čučnuo preda nj, digao glavu, zagledao se u gazdu kako ovaj svira i samo prednjim nogama mrda, kao po svirci. A svi sviraju. Grneta gr'oću, ćemane klizi, dahire zvone, a Šaban svojim šupeljkom sve njih vodi, izvija, upada, prekida, seče, te da čovek još više pobesni. I zaista. Eno, starojko i još nekoliko njih ustali. Drže se za stolice; hteli bi u oro, ali kao da im je žao da prekidaju pesmu, pa samo stoje, zanose se po svirci i rukama, po taktu, odobravaju:

- A, ha... Tako! O-o-o-o!

Pa, kad starojko ne može više da izdrži, viknu Šabanu:

- Šaban, de onu, tešku...

Cigani im zasviraše. Žene to jedva dočekaše i istrčaše iz kuće, sada, tobož, samo da gledaju, a posle će se već i one uhvatiti u oro. A oro već počelo. Njih nekoliko izdvojili se, izvadili maramice, peškire, i, pognuti, pazeći da ne pogreše, počeli da igraju, ali polako, teško i silno.

- A, bre, Mile, dušu da dam, samo da sam ja - ti! - prepade me i trže od gledanja zagušljiv glas ispred mene. Pogledah, a ono se izdiže zaturen fes na čelo i ukaza oznojeno i zažareno mrko lice Mladenovo. Nuška se iza mene još više saže, poniknu, i rukama me poče jače privlačiti k sebi, kao da me odbrani od njega. A on se jednako izdizaše na prste da bi mogao pored mene da vidi nju. Ali nije mogao. Samo je u mom krilu video njene bele, pune ruke, kojima me stegla i, onako poniknuta, krila se iza mene. On izvadi kesu s novcima i pruži mi dinar:

- Na, da si kupiš... - pa, mećući mi novac u nedra, pusti ruku na njene ruke i zadrža ih.

- Ne uzimaj, ne uzimaj! - iza mene čuh kako mi Nuška prestravljeno šapuće.

Okrenuh se, a ona se sagla čak do zemlje i nogama kleca. Jedva se drži. Osećam kako u mom skutu otima, čupa svoje ruke od njegove; ali on ne pušta. Svirači sviraju, oro se već raširilo i počelo da dopire čak ovamo, do nas, a on nikako da digne ruke s njenih, i da se odvoji i ode. Nuška se jedva oslobodi.

- Hajdemo!

I skinu me sa zida, uze, prigrli još jače na grudi i pođe, ali krijući se, po senci, uza zid. Odupro sam se o nju. A ona sva vrela, oznojena. I ja sam oznojen od nje. Kako sam je desnom rukom obgrlio oko vrata, prsti moje ruke dopirahu čak do njenih toplih, vrelih joj usta. A nedra joj topla, tvrda. Čisto osećam kako se neke grudvice rastvaraju i krše u njenim nedrima pod mojim laktom. Čak mi i noge gore od njene toplote...

- Ne slušaj ti njega... Lud je on, lud! - kao da se pravda, govori mi ona, zanosi se i jedva ide. A ja njega vidim gde se izdigao, gleda, odupro se rukama o zid, pa čisto za nama što ne preskoči. A ona kao da zna za to, pa ne sme da se okrene, samo mene jače grli i njija se, spotiče o najmanji šljunak. Zaustavlja je najmanja grančica i trzaju je i plaše senke i vlaga noćna. Kao da se oslobodi nečega kad se vide u našem dvorištu i kad sede na postelju... Poče da se tare rukom po čelu, skuplja kosu, hladi... Ode do bunara, izvadi vode, poče da se umiva, zapljuskuje...

Osveži se, pribra. Oči joj sinuše, obrazi zaplamteli, a po njima ulepljeni prameni joj kose... A sa svadbe jednako oro. Počeše puške. Isprva tiha, dugačka i monotona pesma, pa posle brža, veselija... A šupeljka pišti, te srce kida... Odjednom se razleže pesma:

Jovane, prvo gledanje...

Nuška skoči. Nije mogla više. Dohvati tepsiju i poče da igra. Nikad to neću zaboraviti. To beše nešto!

Znala je da nas niko ne može videti, pa je igrala, vila se, cikala, i prevrtala, kao da joj je od toga bogzna kako slatko dolazilo. Rastresla se, jelek razgrnut, košulja otklopljena, te joj grudi kao mramor blešte; kosa crna i vlažna, šiba je i mrsi se... Snaga joj se krši i vije kao zmija. Samo joj oči raširene, čudne, tamne, a opet tako svetle... Pesma i svirka sa svadbe sve jače. A mesečina se razastire i pliva, pliva... A ona prva pesma otuda još traje:

Za malo mi se, tugo, gledasmo!

Nuška se izvi natraske. Kosa joj dodirnu zemlju, prsa odskocise, rukavi joj se zavrnuše čak do ramena, padose dole. A ona, presavijena, držeći tepsiju, koja blestase od mesecine, poče: Jovane, prvo gledanje!...

U to se beše sva unela. Kao da beše pala u neki zanos, šta li? Onako otvorenih usta, kao da je gutala sve što dolazhaše sa svadbe: i mesečinu, i noć, i sve, sve... Jedva se trže. Razgrnu jorgan, pade, uze me u naručja, prigrli, privuče u skut, i metnu moju glavu u nedra.

- Spavaj, spavaj! - umirivaše me i uspavljivaše, a sva se tresla, valjda od svega onoga što je oko nas sve silnije i silnije bivalo. Tresla se ona i sva mirisala, mirisala, tako mirisala!

1899.

ĐURĐEV DAN

Ako ikada srce zaboli, duša se razdraga i slatka tuga obuzme duše - to je pri uspomenama na prošlost, minule dane, rodno mesto, drugove iz detinjstva... One koji su pomrli spominješ s pobožnošću i poštovanjem, a one koji su još živi gledaš čudom kako su se promenili...

Gledam živu, tesnu ulicu, ograđenu visokim zidovima, s velikim kapijama i razgranatim drvećem, koje se pruža, te je kiti zelenilom. Slušam viku drugova, gde me zovu da idemo na reku i sečemo zelene vrbe. Vidim majku kako pogurena ide po bašti i bere razne trave, pa sve to sa uskršnjim jajetom i srebrnom paricom meće u čanak vode pod bokor ruža.

Sutra je Đurđevdan!

Veče. Na nebu sija mesec, a ja sedim na pragu i pratim njegovo jurenje preko oblaka. Prosula se ona slatka, puna čežnje, mesečeva svetlost, te sve obasjala i obavila mekotom i snom. Drveće, senke, šuštanje lišća, cvrčanje popaca, sve to klizi, bruji i obuzima dušu, a ona drhti i strepi. Htela bi da poleti, ali ne zna kuda. Da brojim zvezde? Da pevam?... S ulice se čuju glasi i bat koraka. Poneko zapeva, glas mu se prostre, razastre na sve strane i polako, drščući, utone u ovu slatku, letnju, tihu, večernju tišinu!...

U ranu zoru budi me mati. Onako sanan i razdragan jutarnjom svežinom, idem u baštu. Tu, među cvećem, ispod ruža, stoji voda, a po njoj pliva crveno jaje, zdravac, dren i druge lekovite trave. Svlačim se i kupam. Pucnji i veseli glasi prolamaju jutro. Okolina, a naročito rečna, ječi od pucnja pušaka i usklika. Tamo, u reci, svaki se kupa. Jer ko se tada - na Đurđevdan, ujutru, pre sunčeva izlaska - okupa, biće cele godine zdrav k'o dren, čije lišće, tada nabacano, pliva na vodi...

Pošto se okupah, zađoh po bašti i otpočeh da berem cveće, koje će mati, sa svećom, odneti na očev grob. Među ružama opazih poveći zemljani sud - "ćupče", pokriveno lišćem.

- Šta je ovo, nano? - pitam, a već sam se sag'o i dižem maramu kojom beše pokriveno.

-Ne, ne! Ostavi, sine, to je mantafa.

Polako dođe, pa i prođe podne. Seo sam blizu prozora i uzeo da čitam. Iz bašte duše vetrić. Zanes me čitanje, utonuo sam u priповest, pa gotovo i ne dišem. Odjednom čuh kikot, trgoh se i pogledah, a ono bašta puna komšinskih devojaka.

Skupiše se oko onog ćupčeta, sve lepo obučene: na glavi im bele, k'o sneg, marame - šamije; tesni jelečići pripili im se za oble grudi; šalvare široke, lepo nabrane na bore; rukavi od providnih košulja takođe široki, te se iz njih slobodno pomalja bela, obla, puna ručica... Neke sele u travu, druge kleknule oko cveća, a treće uzele lišće i njime pucaju, te tako kušaju vernost i ljubav svojih dragana.

Nagoh se na prozor.

- Šta ćete? - pitam ih.

- Ta sad ćemo da vadimo mantafu. Znaš li da i ti imaš? Metnula je "ona".

- Eh?! - i nagoh se jače k njima.

- Jes', jes'! - povikaše one - znamo čak i kakve su! Njene su kite vezane crvenom vrpcom, i u svakoj ima po jedna lala.

- A vaše?

- E, ti to ne treba da znaš. Nego, hajde, probudi tetu.

- Dobro, dobro, A smem li i ja tamo, među vas, da dođem?

- U tvom je dvoru, pa možeš!

I odoše iz bašte u dvorište. Učas počеше dolaziti i ostale iz cela komšiluka. Žene, devojke, devojčice, deca, sve to dolažашe, tiskaše se oko bunara, biraše bolja, hladovitija mesta ispod velikog duda i kajsije, koji behu odmah do bunara. Kako koja dođe, izvadi vode iz bunara, umije se, polije bose noge, zatim, brišući lice "boščom", seda u hlad i ćereta s ostalima. Žagor se sve više dizaše. Smeh, klicanje, ugušen prekor usled jaka stiska, slatko, strasno kikotanje i tiho šaputanje - sve se to dizaše, brujaše i gubljaše u svetlom, žarkom danu, čija jara treperaše u vazduhu.

Kad se sve iskupiše, dođoše njih nekoliko u sobu, kod mene, te probudiše mater. Jedna donese vode, druga joj namesti šamiju, treća je poli i ubrisa peškirom. Zatim je izvedoše tamo, među njih, i posadiše u sredu. Posle donesoše ono "ćupče", pokriše velom jednu devojčicu i dadoše joj ogledalo, te počе vaditi iz "ćupčeta" kite.

Tek što da počnu, dođe i "ona". Visoka, puna. Crna joj kosa u dugim kurjucima pada niz leđa. Oči velike, crne i pokrivene dugim, tamnim trepavicama; usta mala, puna, nabubrela, ali ne crvena, već tamnorujna, kao od velike vatre, oprana, pogorela. U jelečetu od plave svile, šalvarama od đizije, bosa u nanulama, s blagim i milim osmehom, dođe i sede baš do moje matere.

I otpoče se mantafa. Moja mati prvo je izgovori na turskom jeziku, pa je onda prevede na srpski. Sama mantafa na turskom jeziku kratka je, u stihovima; ali u Vranju žene, prevodeći je na srpski, oduže je, iskite, i same dopune. Prvo se izgovori mantafa na turskom, onda se izvuče kita, i onoj čija je, kao u nekom prevodu, kaže se: mantafa.

Otpoče:

"Ja ne znam šta mi je! Otkad te videh, svet mi je tesan. Uzalud igra, pesma i veselje, uzalud sve! Dođi, dušo, ili prođi pored pendžera, da te vidim, osetim miris tvoje kose i sagledam sjaj tvojih

očiju. Ah, devojko moja, da znaš kako te volim i ginem za tobom! Draža si mi no rođena majka i sestra moja, milija mi je tvoja tanka polovina i ravna snaga, no sve blago stambolsko! Dođi doveče ili lupi na kapidžik, baci mi makar kamen preko zida, te da ga metnem u nedra i ljubim... Oh, dođi, dođi i javi mi se!"...

Devojčica, pokrivena velom, zavuču ruku u ćupče, promeša i izvadi jednu kitu. Sve se nagnuše da vide čija je. Zaplamtelih obraza, pognute glave, pruži jedna ruku i uze kitu.

- A čekaj! - poviče jedna starija žena i poču je peckati: - To li ti svako veče, kad se vraćaš s njive kući, prolaziš onamo, a?

- Ama, teto! - promuca siroto devojče i pogleda je pogledom punim molbe.

"--- Zašto mi srce cepaš? Ne smeji se na drugoga, ne gledaj ga; svest mi se gubi! Tako mi Boga, zakukaće kukavica pred našom kućom. Reci mi, pogledaj me, nasmeji se, te i ja da vidim biser tvoj, da i mene ogreje sunce tvojih očiju. O, devojko, zašto me ubijaš?! - Majka moja plače, plače ona, a ja venem. Kažem ti: ubila si me! Nemoj! Tako ti duše, tako ti milošte materine, nemoj, devojko, ne okreći glave od mene! Zašto kriješ lice u jašmak kad prođem, zašto bežiš u ćiler kad dođem?... Hajde! Vidiš, cveće je zamirisalo, đul se razvio, karanfil rascvetao... sve miriše i peva, hajde i naše duše da pevaju... Hajde, devojko! Majka te moja čeka. Čul'su je nakupila za tvoje ruse kose, baklavu za medna ti usta, šerbet i madžun da te hrani i čuva... Hajde! Reci samo, pa eto mene da te vodim u kuću svoju, raj tvoj!"...

Od treće mantafe čuh samo svršetak:

"--- Dođi, dragi! Dođi doveče, biću na kapidžiku. Evo već tri dana kako čuvam jagode za tebe. Dođi, kucni na kapidžik, pusti kroz rupu svoj glas, te da osetim dah ti vreo. Dođi! Koliko puta čekam u bašti i gledam na tvoj pendžer... Dragi, dušo duše, dođi da osetim raj svoj i izumrem na ust'ma ti!"...

I kita se pojavi. - "Čija je?" viču sve razdragano, ali se od stida nijedna za nju ne javi. Ostaviše je nastranu.

"Prvi put iziđoh u baštu, uzabrah cvet, pomirisah ga, ali iz njega iziđe osa i ujede me. Tako i ti, dragi. Prvi put kad me vide, slatko me pogleda. Posle, zamrsi kose moje guste, raskopča jelek, razgrnu grudi i ljubljaše me. Komšike, crne duše, rekoše ti da sam neverna, i ti me, naruženu, ostavi. Srce mi puca, ali još te volim. Idi drugima, ljubi ih, celivaj, pa opet dođi, dragi, meni. Ne ljutim se ja, već hvalim Boga što mi te dade. A još više ću da ga hvalim i slavim, ako mi se opet vratiš i celivaš me... Ah, moje cveće tako lepo cveta, jer ga suzama zalivam; ptice mi tako slatko i tužno poju, jer ih leblebijom hranim, što sam za tebe čuvala... Dođi, dragi, dođi, mili!"...

I otpočeu se ređati sve lepša za lepšom. Sunce beše već klonulo, hladovina se raširila, a iz bašte pirka vetrić. Među granjem ruža i jorgovana izvija slavuj, a povrh drveća, kuća i celog ovog zelenila, u svetlom zraku, klikće ševa. One se sve skupile, zgurile i, zajapurenih obraza, svetlih pogleda, zatalasanih grudi, slušaju mantafe, a ručicama stiskaju srce, da im ne kuca tako jako i silno...

Odjednom iziđe i moja. Poznadoše je po crvenoj vrpici. Mati je, pri prevodu, poču izvrtati. Ali uze druga žena i poču je prevoditi:

"Ne boj se ti mene! U dno mora sići ću da izvadim alem za tvoje čelo, zlato celoga sveta doneću ti da te ukrasim, nakitim i nagizdam!... Sve što se može, to ću ja da učinim, samo tebe da

obasjam i uznesem... Ah, da znaš kako mi duša gori za tvojim dahom, kako grudi strasno dišu za tvojim nedrima!... Dođi u moju baštu, naberi cveće, zakiti se njime. Pa tako zakićena, urešena i umivena jutarnjom rosom, padni na moje krilo, da te nijam i ljuljkam... Da snevaš lep sanak, da snevaš mene i moje želje... Kad mesec obasja, noć dođe, javi mi se. Reci mi da me voliš, te da lakše spavam... Da me ne pije svetlost mesečeva i blaga, tiha noć... Hoćeš li? Uzećemo se za ruke, poći ćemo u svet, da se ljubimo i grlimo... Bežaćemo daleko, daleko!" ...

Iziđe i njena:

"Svu noć sedim i mislim na tebe. Đerđev ne mogu da držim. Ako vezem, vezem tvoje oko i usta; ako pevam, pevam tvoje pesme!... Ah, da znaš, dragi, kako te željno čekam! Kako mi sva snaga trepti k'o list na gori... Ah!" ...

Mati umuče. Ona se nagnula k njoj, ručicom joj zapušila usta, a, od stida sva zažarena i uzdrhtala, sakrila lice u njena nedra.

- Teto, molim ti se, stani... Slatka teto!... - šapće i sve više u krilo moje matere krije lice.

- A... Ne može! - viknuše ostale.

- Stani, oh stani! - šapuće ona očajno.

Mati metnu ruku u ćupče, pa kad vide da u njemu nema više kita, šanu joj nešto, ona skoči, uze od devojčice ono ćupče i poče prskati vodom iz njega sve ostale. Jer, koja bude tom vodom poprskana, biće skoro udata.

I ona ih prskaše. Pod pazuhom joj ćupče, zadigla šalvare, šamija joj pala, kosa se razbarušila, jelek popustio... Jedva dišući, sva zažarena, vrela, prskaše ona drugarice, koje bežahu ispred nje smejući se, kikoćući.

Sa zajapurenim licem i k'o krv rujnim ustima dođe ona i do mene, zasta - pa onda golom do lakta, belom ručicom zgrabi vode i popraska me.

- Na! Evo i tebe!

U tom njenom razdraganom uskliku beše toliko prkosa i ljubavi, da mi duša polete. Potrčah za njom.

Ona bežaše ispred mene, smejući mi se i navlaš zastajkujući da je stignem.

- Drž' je, drž'! - viknuše ostale, i svi potrčasmo za njom.

Šalvare joj šuštahu, prameni raspletene kose šibahu je po plećima, a ona se previja, beži, smeje slatko, silno, razdragano... Trčim, jurim, a ne vidim ništa sem vitkog joj i oblog stasa, razvijenih pleća, svilenih šalvara i raspletene, duge joj kose. Stigoh je. Otimam joj ono ćupče, a ona se tresse, grca, brani se i nesvesno pripija uz mene. Iz zažarenih joj obraza tek što krv nije kanula. Zažmurila, naslonila se celim telom na mene, stisla mi grčevito ruku, a iz suvih joj, nemih usta ide vreo, sladak dah. Tako prigrljenu, stisnutu i obamrlu, držah je u naručju. One druge stale i tapšu rukama. Osećah stid; ali je ipak ne puštah od sebe. U zraku bruji klik devojaka i njihovo tapšanje, iz bašte pirka svež vetrić, a hladovina sa svežinom se sve više širi... Ruka mi se dotače njenih toplih grudi, klecnuh, stisnuh je; glava mi klonu više njenog ramena, te moj obraz dodirnu njen, i ne znam ni sam zašto šapnuh:

- Paso!

Ona se trže, strese i osvesti. Pogleda me uplašeno, i glasom koji opija i zanosi, drščući, jedva čujno, protepa:

- Nemoj! Sramota je!

1898.

PRVA SUZA

Čim dođe nedelja ili drugi koji prazničan dan, posle ručka, za vreme najveće vreline i žege, skupe se žene i devojke, i ispod velikih kapija u hladu sede i razgovaraju se. Deca gologlava, bosa, samo u košulji, obaraju kamenicama zrele dudinjke i trešnjke koje visi preko zidova na ulici. U dvorištima polivenim vodom, ispod dudova i lozinaka*, na asurama leškaraju stariji ljudi. Sunce greje i sve prži. Oseća se omarina i velika žege. Niotkuda kakav šum ili usklik. Sve je tiho, nemo i mirno. Samo pokatkad začarlija vetrić sa Pljačkovice i Krstilovice, donoseći svežine i mirisa sa zelene i šumne Čoške. Čaršijom se čuje žuborenje vode što teče olukom, a na ćepencima dremaju momci i drugi besposličari.

I usred ove blagote, tišine i nekog poludremeža iskrasne on, Dimitrija, iz ma koje kapije. Kad njega spaze svi se pokrenu, nasmeju i uzviknu. Deca se odmah skupe oko njega i diraju ga. Žene, devojke i ljudi, sve se to na nj smeši, zivka ga i dira. A on kod svakog zastane, daje mu cveća, kojim je uvek zakićen, jednako smejući se i gledajući milo, tiho i ponizno.

Ko njega nije poznao? Zapitajte ma koga za njega, i svaki će vam odgovoriti: „A, to je naš Dimitrija!“

A taj njihov Dimitrija beše za čudo, k'o niko razvijen. Imao je veliku, duguljastu glavu sa mesnatim ćoškastim licem, debelim ustima i sivim, okruglim, bez izraza očima, jak vrat sa kratkim, napregnutim žilama. Beše kratkih ruku, debelih nogu sa vrlo velikim, punim, stopalama... Kad ide on se klata, nija na jednu stranu, maše rukama, te izgleda da mu je leva noga kraća od desne. Pa te njegove sive, gotovo blesaste oči, donja posuvraćena usna, strulja i ulepljena kosa, sve je To izgledalo glomazno, nespretno, tromo i divlje! Trebalo ga je samo videti, kad nešto podiže ili vuče kakva natovarena kola, a na licu mu se ne vidi ni traga od kakvog napregnuća, umora ili neugodnosti.

Iš'o je u iscepanim čakširama, koje behu iskrpljene belim koncima; u masnim, prljavim mintanima; opasan s nekoliko pojaseva; na nogama svinjski opanci iz kojih strčaše navek slama mesto obojaka.

Uvek nakrivi šajkaču na desno oko tako, da mu se ono i ne vidi, zakiti se cvećem oko ušiju k'o devojka, i metnub ruke pod pojas ide on, klata se i peva razne pesme, ali sve na jedan glas. A glas mu je bio kreštav, jak i iš'o kroz nos.

Ni na jednom mestu nije se zadržavao. Išao je od kuće do kuće po mahali. Svakome po nešto uradi, pomogne ili štogod načini. Jednome iscepa drva, drugome polije baštu, trećem očisti štalu i istimari konja i volove. I to sve pevajući, klataći se, polako, jednoliko i smešeći se onim svojim širokim, otvorenim i praznim osmehom.

I tako je provodio dane. Svakoga je slušao i svaki ga je hranio, davao mu stara odela i štale ili kujne u kojima je spavao. Kad kome što on zatreba, taj samo iziđe na ulicu i vikne:

— Dimitrijo!

— Sad, sad!... Evo! — Čuo bi se Dimitrijin oštar glas iz neke kuće, makar na kraj mahale. I učas bi se on ukazao gde ide trčeći, smejući se i gledajući milo i ponizno u onoga koji ga zove.

Ali nikad nije mogao da se ljudski obuče i odene. Da kažete: e je bio nemarljiv, nije. Ubi se on kicošeći i gladeći. Ali sve mu je ispadalo naopako i činilo ga smešnim. Tako, ujutru, pošto se umije i prekrsti, počeo bi da se oblači. Opasao bi se, steg'o jakim kajišem pojaseve i čakšire, ušio bi mintane, i nakvasiv kosu vodom on je rukom ugladi i potapka. Ali čim pođe, kroči, rukom mane, sve se to raskopča, rasklimata i odveže. Uzice mu se odvežu i biju ga po nogama, iz opanaka počne da ispada slama, čakšire mu se smaknu, jeleci, mintani sve se to razleluja,... pojasi se otkaçe i vuku za njim te dižu prašinu... Samo šajkača i kosa ostaje onako kako ih namesti.

A i drugi su ga nakarađivali. Uzmü pa mu pola glave obriju, ucrne ga čađu ili drugom kojom bojom, prikače mu ostrag neku krpü, rep od životinje, ili nešto drugo. A on im se smeje i gleda ih milo kad mu kažu kako je lep.

Nikome nije bio na smetnji. Što god mu se naredi, on učini. Po neki uzme, pa kad on, uz zid, na ulici, leži i sunča se, ovaj mu samo podvikne: — Diž' se!

On ustane i pomakne se sa tog mesta pa legne na drugo. Ovaj ga i sa tog mesta otera. I tako ga muče po čitav sahat. Ili uzme pa stane da ga tuče. On ćuti, trpi, i kad ga ovaj pusti, Dimitrija se povlači, češe i gledajući ga milo i ponizno — smeje se.

Jedino što mu beše kao neka strast, to je: pesma i kićenje cvećem. Kad pukne proleće, zamiriše zelenilo, njega nestane. Drvari ga tad viđaju po planinama gde se pentra po gudurama i osojima tražeći ljubičice i kukureka. Pa kad dosta nakupi, onda se vraća i svakoj kući u mahali daje po nekoliko stručaka.

Bio je sin neke prosjakinje Naze. Ona je umrla odmah čim ga je rodila. Mahala ga očuva a i sama ne znajući kako. do šesnajeste godine nije se znalo kojima najviše dolazi, ali kad uze

sedamnajestu tad poče češće popi dolaziti. Najzad popa, u sporazumu sa viđenijim ljudima iz komšiluka, dogovori se, te mu odredi kao neku platu, kojom mu se kupovaše odelo. Žene, devojke i momci kako bi mu se što više smejali, izmisliše da on ide popi zato što se zagledao u popinu kćer Todu. Od tada svaki ko ga sretne, zaustavi ga, i, smejući se, pita:

— Je li Dimitrijo?

— A? — promućao bi on. Ali to a ne beše čisto, već neka sredina između a i i.

— Zar istina, da ti voliš Todu?

Dimitrija bi ga pogledao zablenuo, pa bi brzo oborio glavu i pobeć'o.

A i sam popa tome se slatko smejao. Kad je dobre volje on ga zovne, pa, šaleći se, obećava mu, da će, ako bude vredan i tako lep, uzeti ga za zeta; popadija pak da će mu tad dati svilenu košulju i gaće. I po nekad sama Toda dođe do njega, metne mu svoju ručicu na rame, i smešeći se, pita ga:

— Voliš li me?

A on siromah muca i krije pogled od nje.

— Kaži, ili sad ću da se naljutim? — veli mu ona mrgodeći se i okrećući se tobož ljutito od njega.

On uzme, raširi ruke, i gledajući je usplahireno, jedva govori:

— Ovoli-i-ko! — I sve više širi ruke da bi joj dokazao koliko je mnogo voli.

Širi ruke, gleda je netremice i nija se.

— E dobro — rekla bi Toda — kad me toliko voliš, a ti odmah da se ošišaš i obriješ. Nemoj da te vidim prljava i neobrijana, jer te neću više voleti.

On ode do berbera, kaže mu, šta mu je Toda naručila, ovaj ga tad uzme i nakaradi. Kad bude gotov, Dimitrija gologlav, onako nakarađen, skaćući s jedne na drugu nogu, vraća se Todi i pokazuje joj svoju nakarađeno ošišanu glavu.

I svako jutro, pre izlaska sunca ustao bi, umio se, očistio dvorište i ostale kutove. Onda bi nabrao cveća za Todu, doneo joj vode i seo bi na prag od njene sobe, čekajući da ga ona pozove, te da je polije, pomogne pri oblačenju i češljanju. Ona se nije njega stidela. Za nju on ne beše muško, čovek, već običan svakidašnji stvor.

A beše lepa Toda! Ne beše to bujno, krupno čeljade, kao što su većinom kod nas, već srednje, nežno, malo i vito. Beše okrugla i svetla lica sa s niskim, malo ispupčenim čelom. Gustu plavu kosu nikad ne mogaše dobro očešljati već se uvek ona dizaše ispod maramice i u neredu pokrivaše joj ceo vrat i male, sitne, pripijene uši. Usta joj behu mala i tanka, k'o paricom prorezana, oči svetle, tihe i čiste...

A još kad se bolje zagleda ona nežnost i finoća bele i providne joj kože; one fine, nežne malje ispod kose, oko vrata i pri kraju obraza; i ono kolutasto, jedva primetno rumenilo pri dnu joj lica — onda se tek oseti sva milina, ljupkost i draž, što se pokazivaše pri svakom njenom pokretu. Čoveku, kad je vidi, nehotice zadrhti duša, grud omekša i čisto oseti neki tih, blag miris što ga zadahne pred njenom pojavom. Ma da beše tek u šesnjestoj godini, ipak se javljahu prosioni. Popa ih izbiraše. Toda spravljaše darove, a popadija gledaše i posmatraše kuće, familije i svekrve onih momaka koji se javljahu za Todu. A i sam se Dimitrija tome radovaše. Koliko puta on dođe k njoj i pita je:

— Todo?

— Šta je, Dimitrijo?

— Ono, znaš... 'oćeš da se udaš?

— Hoću!

— A koga ćeš? — pita je on ozbiljno. Toda ga pogleda, pa kad ga vidi onako blesasta a ozbiljna, ona prsne u smeh. Grudi joj se tresu, podbradak igra, a rupice oko usne odskaču.

— Ih, Dimitrijo! — veli ona — koga ću!... Eto, koga mi ti izabereš! Hoćeš li?

— 'Oću, 'oću — a 'oćeš li i tad da me voliš?

— Te još kako Dimitrijo! Tada, kad se udam, kupiću ti nove čakšire, mintan, šajkaču i crvene opanke...

— Ej, ej! — Kliče on, i sav radostan istrči na ulicu, pa svakome koga nađe priča: šta će mu Toda kupiti, kad se uda.

* * *

— I to bi! Zaproši je učitelj sa sela. Čovek mlad, samac, a gospodin, pa šta će bolje? Popa je dade, a Todu već nisu ni pitali. Takav je običaj. Ove nedelje treba da bude venčanje, a sama gozba, svadba, evo već je od srede otpočela i Bog zna kad će se svršiti. Rodbina, komšije,

poznanci, dolaze oni svakog dana i donose poklone, darove i pomažu. Muški idu pod vajate, hladnjake i tu piju i vesele se; a ženske u kuću kod Tode n popadije, te im pomažu da što pre i lepše naspremaju darove. Popa, čovek visok, koščat, široka lica i usta, obuko novu, za sad načinjenu mantiju, pa se samo šeta, smeška, nadgleda i dočekuje goste. Preko njegova kosmata lica prosulo se smešenje te izgleda da svaki živac i vlas trepti. Oko širokih, razvučenih usta leprša se ponosan osmeh, a prosedu, čak do očiju, bradu svakog časa gladi svojom koštunjavom, sa požutelim prstima od duvana, rukom. Gladi je i razvlači, odvajajući vlas od vlas... Bubanji bije, zurla ječi te se čuje čak iza varoši. Nasred kujne gori velika vatra, a oko nje krkcću lonci i kotlovi jela; iz bašte, sve utapkane radi igre, čuje se prasak lozinke i cvrčanje pečenih jaganjaca; iz podruma dopire zveket čaša, okanica i točenje pića; po dvorištu se vitlaju i prevrću deca; a oko kujne, zgureni uz zid, načetalih se prosjaci i ostali gladan svet... Dimitrija obuko novo odelo, (ma da ga je popa grdio pa hteo i da bije za to) zakitio se cvećem, čak i perunikom, pa sav crven, oznojen od silna rada, trči, smeje se i peva koliko ga glas drži.

U subotu, uveče, celu noć se je pilo i veselilo. I Dimitrija, koji do tada nikad nije pio, tad se opi, jer je večerao zajedno s Todom i ona mu je nalevala čaše. Pa onda kao lud, besan od neke sreće i radosti trčao je, igrao mahnito, vitlao se i svakog je časa trčkarao čas ka Todi, čas među goste...

Ali kad u zoru počеше drugarice oblačiti Todu u nevestinsko odelo i pletući joj duge, zamršene, bujne kose i pevajući onu tužnu pesmu:

Da li te je žalba za tvoju majku,
Za tvoju majku, za tvoga tatka?

I kad on, Dimitrija, ču Todino silno jecanje, plač sviju žena pa čak kijanje popino, njemu se nešto smrče, usta ga zasvrbeše i pognuv glavu, odbacujući od sebe rukama nešto, pobeže čak iza kuće, samo da ne sluša ono:

— „Da li te je žalba...“ Koje se tako tužno, i otegnuto razlegaše u ovo svanuće.

Ujutru, u nedelju, bilo je venčanje. Kad dođe mladoženja sa svatovima, Todu izvedoše onako lepu, milu i uzdrhtanu. Ona iđaše polako, smerno i tužno. Odmah iza nje beše Dimitrija i ispravljaoše joj bore na venčanoj, belo haljini. Uzalud ga žene i devojke gurahu i grđahu da ne ide za njom, on se nikako ne odvajao. Tek kad se Toda okrenu i bono smešeći se manu mu rukom, on se tad odvoji od nje gledajući je začuđeno i preneraženo. Posle venčanja opet je bilo veselja. Jelo se, pilo, prosipalo do mile volje. Ali tek u noć nastade prava svadba. Dimitrija se opet opi. Pa još kad ga Toda darova novom košuljom, a mladoženja stoparcem, on, uviv košulju oko sebe, i pokazujući svakom ono stopara, nije znao šta da radi od silne radosti i tolike sreće.

I sve bi dobro bilo, da ga popa utorak ne pozva i naredi mu da preže kola.

— Kola, Dimitrijo! — reče popa kad ga ovaj začuđeno pogleda. — Zar ne znaš da Toda treba da

ide u selo? — Hajd, spremi!

A Dimitrija se zgrnuo pa ništa ne razume. Odjednom se okrenu i brzo otrča Todi. Toda beše usred drugarica i rođaka. Sve se praštahu i plakahu zajedno s njom. Popadija je zagrlila pa je ljubi u njene sveže obraščiće, u vrela, vlažna ustašca. Dimitrija uđe i stade pred Todom.

— Šta ćeš, Dimitrijo? — upita ga ona kroz plač.

On diže glavu, pa kad je vide onako uplakanu i vrelu, pogled mu se smrači i zasvrbe ga nešto oko slepih očiju. Otpoče se češati.

Ostale žene uzeše ga grditi.

— Govori, što si zinuo some?

On jednako ćuti.

Toda mu pristupi bliže i upita ga blago.

— Kaži, Dimitrijo, kaži ti tvojoj Todi!

— 'Će ideš? — reče on s mukom i pogleda upitno po ostalima.

— 'Oću, ali ne boj mi se ti! Evo mama, tata, svi oni čuvaće te i paziti kao ja... Ne boj se ti...

— Ići će, Dimitrijo, ići će naša Toda, ali i ti mi se ne boj — reče mu blago Todina mati.

— 'Će ide? — promuca on. Pa gotovo bežeći, natraške iziđe iz sobe i zavuče se pod ambar u baštu.

Zavuče se i poklopi ničke k'o neka klada. Pred očima, u glavi, snazi, kao da beše nešto tamno, teško i glomazno. Ni mišić mu se ne pomače, do samo što osećaše kako ga po telu, nogama, leđima, oko glave i po kosi nešto svrbi, golica i struže. On se poče češati. Ali to češanje beše grčevito, sa stisnutim prstima. Dokopa se za čelo i kosu i poče se grepsti tako jako, da krv poteče. I on se sve više i više drao, osećajući kao neku nasladu u toplini krvi koja ga poče oblivati po licu. Odjednom ču kako kola stadoše pred kapijom, pa onda kako svi iziđoše, pa popin drhtav blagoslov, jecanje Todino, plakanje i ugušeno ridanje ostalih... i... i... — kola odzvrjaše! Dimitrija se strese, stisnu glavu i skoči pa polete za kolima na ulicu.

— Dimitrijo! — viknuše svi preneraženo kad ga videše onako krvava. Ali on samo manu rukom i istrča...

Vide kola na koju stranu odoše pa se pusti za njima. I nastade trka. Sunce je sijalo, okolina, bašte, vinogradi, brežuljci i prostrane, duvanom zasađene njive, sve se je to zelenilo i mirisalo. U čistom, suvom vazduhu osećашe se ona svežina i draž što vlada u letnje dane pre žege.

Kola su išla polako, Dimitrija je za njima trčao da ih stigne. Ali, da li strah, uzneverenost, zabezeknutost ili nešto drugo? tek on oseti umor. Znoj ga poče probijati i njegovo crveno, mesnato lice podnadu se. Usplahiren, rastresen, otvorenih usta i izbečenih očiju, on je trčao, klatio se i batrgao. Sunce mu grejaše baš u lice, a kapa mu pala, te se strulja, mrka kosa osvetljena leluja še. Pojasi mu se raspasali; opanak spao pa ga udara po nozi i saplice; čakšire mu se smakle, mintani razlelujali te se viđahu crvene, kosmate, nikad ne oprane, grudi. Kola su išla. On im se poče približavati. Eno već viđaše Todu kako razapela suncobran, naslonila se na muža, a ovaj je obuhvatio i prigrlio rukom... Sunce je sijalo, čist je zrak blještao i udarao ga po očima zasenjivajući ih, a prašina koja se dizaše od njegovih raspasanih pojaseva i odvezanih opanaka, svoga ga obuzimaše i lepljaše se po njegovom, krvlju i znojem, umrljanom licu. Počeše i mušice naletati na lice, krv i prašinu, on se nije branio, već je samo za kolima trčao, gledao, a iz grla mu se otimao promukao, tup glas nalik na krkljanje. Odjednom kola počeše brzo silaziti niz put, Dimitrija se strese, polete za njima, ali mu se noge ukočiše, i on se poče besno izdizati, batrgati i mahati rukama i nogama... Htede da viče, ali ga glas izdade. Kola se odmicahu i umalo da se izgube. Dimitrija napreže svu svoju snagu i kriknu:

— Auuu!... — Krik beše užasan. Toda ga ču, osvrnu se, pozna ga i zaustavi kola.

I padajući, valjajući se, dođe do njih. Sav uprljan, razdrljan, krvav, silno dahćući, nasloni se na kola, i drhćući celom snagom, ubezeknut nadnese se, zinu i upre u Todu širok, blesast pogled. Toda, dignuv ruke, trgla se, ukočila i gleda ga uplašeno.

— Šta je, crni Dimitrijo?

— A-a-a... — krklja on i trese se.

Njoj se sažali kad ga vide takvog. Naže se k njemu, sunce joj obasja kosu, lice; suza zasja u njenom lepom oku i ona ga uze za glavu i privuče k sebi. Jednom rukom držaše ga za podbradak, a drugom poče maramicom brisati mu lice, vrat i grudi iz kojih je bila silna jara... Brisaše ona onu krv, prašinu i znoj a sve mu se bliže i bliže primicaše.

— Kaži, kaži zašto si takav? — pita ga ona.

A on samo drhti, unosi se u nju i pruža joj čas levi, čas desni obraz da ih ona čisti. Jednako dahće i gleda je širokim pogledom u kome beše sreća i večita, ropska poniznost.

— Kaži, Dimitrijo? — pita ga ona bolećivo i blago.

— Da te... vidim!... — promuća on.

— Da me vidiš?! — poče ona tronuto — Crni Dimitrijo, eto, gledaj me! Na! — I podnese mu svoje lepo, čisto lice tako blizu, da on oseti dodir njene kose sa čela. Dimitrija ustrepta i zažmuri. Odjednom se njegovo lice preobrazi. Mišići oko jagodica, donja usna, podbradak, sve to zadrhta i ustrepta.

— Todo! — šanu on.

— Ih, ta dosta! — ču se oštar, pun gnušanja glas njena muža koji se, namršten, čisto zazirući od njegova gadna izgleda, okrenu koso i ne gledeći ga, baci mu dinar.

— Na! Pa sad! — marš! — Viknu on i ošinu konje tako silno da kola poleteše odbaciv Dimitriju daleko od sebe.

— Ne, gospo... o...! — Jeknu Dimitrija padajući.

Kola se učas izgubiše, a Dimitrija ostade na putu. Sunce ga je peklo, mušice naletale na nj a on se nije ni micao. U istom položaju, u kome beše i pao, ležao je on tako ne dajući nikakva znaka o sebi. Samo na njegovom crvenom, mesnatom licu, spram sunca, ispod oka, ko zrno graška, sijala je — prva suza.

UVELA RUŽA

I

Opet sam te snevao! Kao žalim što san ode, te i ti s njime! Kako bih voleo da to ne beše samo san, san i ništa više. Ali hvala i snu. Slađe je snevati nego li zbilju gledati i gušiti se od navrelih osećaja, uspomena, i teška, hladna, samotna života... Da, slađi je san, san detinjstva i mladosti; san stare, pocrnele i sve čađu ispunjene kuće sa velikom baštom ograđenom tarabama i punom cveća, starih šimširova, ispucanih stabala od krušaka i kajsija, s gustim, gustim žbunovima i grmljem; san potoka što pored kuće teče sa visokim topolama, mladim vrbama, brestovima i mekom, uvek vlažnom travom. Pa san toplih noći kad vetar duše i lišće kreće, kad mesec sija, a iz obasjane daljine dopire zvon od kleptuša i tiha, monotona pesma pastira u "duduk"; san tamnih večeri, razvalina od zidova, turskih konaka, džamija, opalih streja sa slepim miševima, vešticama, vampirima i "sajbijama" ... san mladosti i sreće!

Hajde da snevamo:

Bili smo komšije. Tvoja majka samo tebe, moja majka samo mene imađahu. Bašte naše behu razdvojene potokom, preko koga se prelazilo po nameštenim, ovećim, kamenovima. Tvoja mala kućica, skoro zidana, prizemna i mestimice okrećena, skrivaše se u dnu bašte i od nje se viđaše samo krov s novim crepovima. Naša kuća beše stara, široka, suva, glomazna i zaudaraše na čađ. Sa ulice bila je ograđena visokim zidom. Kapija beše velika, stara, s pohrđalim alkama i ispod koje se mogaše čovek provući u svako doba. Ispred kuće beše stari bunar a oko njega naslagane velike ploče od kojih je oticala ustajala, crna barica, po kojoj patke ceo dan batrgahu. Više bunara bila je vinova loza, a na sred dvorišta stari dud – "šandud". S leve strane beše odmah potok, a iza njega vaša bašta, ograđena zavaljenim i isprekidanim plotom... Je li, pamtim li dobro? Vi beste sa sela, skori doseljenici. Prodali ste u selu vaš posed i došli u varoš. Otac ti i starija sestra umrli, a ti s majkom ostala. Nešto od neprodatih njiva u selu, a nešto od nadnice tvoje majke, vi dve živele ste lepo i tiho. A ti beše uvek od sviju komšijskih devojčica najbolje i najlepše obučena. Tvoja majka iđaše jednako u seljačkom odelu, ali tebe kićaše i gizdaše kao najbogatiju. Kakva li beše tada! U šalvaricama, kratkom, tesnom mintanu sa širokim rukavima, opasana boščicom, u lakim papučama i povezane glave iđaše ti. A hod ti beše brz, lak. Kako da te ne pamtim kad dolazaše k nama? Prelaziš preko potoka, a ručice si digla uvis. Plave, velike oči oborila si dole i nogom biraš na koji ćeš kamen stati. Tvoja uska nedra i još tanji pas previjaju se čas na levu, čas na desnu stranu. Na tvoje blede, duguljaste obraze izbilo jedva primetno rumenilo, a bujne ti kovrčaste kosice pale po čelu i oko ušiju. Prelaziš ti, gledaš gde ćeš da stupiš, prvo oprobaš kamen da li je on dosta stalan, pa onda, zanihav se, i uzdignuvši glavu, lako kao srna, skočiš na našu stranu.

- Ah! Evo me! - veliš, stajući preda me - šta si me zvao, a?

- Majka te zove!

I ti, ne gledajući na mene, brzo, previjajući se i izbacujući iz šalvara tvoje male nožice u belim čarapama, otrčiš materi, koja te pošlje da joj nešto kupiš u čaršiji.

I ti si uvek trčala, radovala si se kad bi te moja majka poslala za što, kao i da si se time i ponosila. A imala si i zašto. Jer mućno beše mojoj materi pristupiti. Kao da sad i nju gledam gde pogurena, u svilenoj anteriji, povezana crnom šamijom, i to tako da joj se samo nos i oči vide, pretura po svojim sanducima i dolapima. Vadi iz njih stara, već plesniva odela, skupocena ali požutela platna i svilene tkanine, koje počele već da se osiplju. Uvek je čistila zlatno i srebrno posuđe i svaki čas ga nameštala u gostinskoj sobi, kako bi istaknutije stajalo. Ceo dan je provodila u gostinskoj, sniskoj, pocrneloj sobi, koja beše lepo nameštena. U njoj je bilo nagomilano sve bogatstvo koje beše preostalo: stari persijski ćilim, po rafovima veliki "sahani", srebrni "zarfovi" za šolje, pozlaćeni čiraci za lojane sveće, po minderlucima veliki jastuci, "čupavci"... Beše bogatih starih ikona, srebrno kandilo; slike Božjeg suda, Jerusalima, Peći,

Ravanice, u zlatnim okvirima, i to počađale, plesnive, s oštrim, provobitnim crtežima... I sve to nagomilano, stisnuto u maloj svetlosti, pomešano s mirisom od suvih dunja, grožđa i krušaka što višahu na tavanicama, izdavaše oštar, a često i zagušljiv zadah.

Uvek je ona bila u toj sobi i doterala i čistila nameštaj. Samo ja i ona živeli smo od moje mase. Otac mi beše umro pošto upropasti gotovo sve imanje na razne poslove koji mu nikad nisu polazili za rukom, a koje je on opet preduzimao više radi sveta, da se ne kaže kako ništa ne "pečali", već jede gotovinu. Mati mi skoro za ocem umrla. Zato sam babu zvao uvek majkom. Dakle od cele nekadašnje bogate i znane porodice samo mi besmo ostali. Ona je retko išla drugima, kako ne bi i oni nama dolazili i videli našu sirotinju, koju je već ceo svet gledao. Ali ko bi došao, taj je bio ugošćen kao kod najbogatijeg, jer je ona uvek nabavljala najbolju kavu i rakiju za goste. Bila je ponosna, povučena. U celom njenom tihom, odmerenom ponašanju ističaše se neka skrivena i osetljiva dostojanstvenost. Nikada nju nije mogao ko da vidi da ona radi kakve teške poslove. Sem pletiva i šivenja, ništa drugo pred ostalima nije uzimala da radi. I svi su se čudili kako mi izlazimo na kraj. Govorili su da ona ima čitave bisage para, koje je uzela od mog pradede, svoga svekra, kad je ovaj umirao. Čak su me neki i zapitkivali: da li viđam kod nje starinske velike, zlatne pare? Od toga ništa nisam video. Samo često, u noći, trgnem se iza sna, probudi me svetlost sveće. I ja se tada dižem i gledam gde se ona skupila, na leđa bacila staru, čohanu gunju; nagnula se k sveći i nešto radi. Podvila ona noge pod šalvare, kolenima pritisla platno, jednom ga rukom drži zategnuto i palcem pritisla šav, a drugom šije brzo, sitno... Njene suve ruke samo lete, a oko nje razbacano po pet-šest pari gotovih košulja. Prozori sobe ćilimom zastrti, da se spolja iz sobe svetlost ne vidi. Ja je gledam, čudim se i pitam:

- Nano?!

- A?! - trgne se i ona i baca rad, pa kad vidi da sam to ja, ona ga opet uzima. - Što ne spavaš?

- A što ti? - pitam je.

- Spavaj ti, čedo, spavaj. Nana je spavala, pa sam se digla na "podranku".

Rukama pipam oko sebe postelju a ona ravna.

- Nisi ti spavala! I ja ću da se dignem. - I počnem da ustajem iz postelje.

- Ne, ne! Eh, što si bedan! - veli ona blago. Pa da bi me umirila, ostavlja rad i leže sa mnom. Ja se zgurim u njen skut, grudi joj otkrijem, zavučem ruke u njene smežurane, tople pazuhe, i, tako zguren, osećajući na čelu njen dah i dodir toplih joj usta, polako zaspim.

A ti? Beše svakog dana kod nas. Tvoja te majka uvek ostavljaše, idući na rad, da sediš kod nas, ne trčiš i viješ se po ulicama i čaršiji. Ti si bila živa, brza, hitra, a tvoja mati povučena, suva, uvek

se sklanjala i bila u brizi. Izgledaše da je ništa ne interesuje, da ništa ne vidi i gleda do samo svoj rad: okopavanje, filičenje i prašenje duvana po njivama. Išla je i ona brzo s prekrštenim i zavučenim rukama u nedra, i to pognute glave, uza zid, po krajevima, kao da se čega bojala i sklanjala s puta svakome. Moja vas je mati rado imala. Jer, jedno, što nam beste komšije, drugo - što od poznanika i rodbine ne imadaste nikoga, zato vas je ona prizivala i družila se s vama više kao iz nekog sažaljenja i misleći da vam daje neku milost i time svoju dužnost ispunjava... I tako ja, ti, one, svi mi, neosetno zbližismo se i postadosmo jedna kuća. Ako tvoja mati što dobro umesi, ona donosi nama. I, da to ne bi izgledalo kao poklon, ona tiho i, gledajući ponizno u mater, moli je:

- Evo, 'adžike, da vidiš... Ja ga, istina... ali ti znaš bolje. Obiđi, da vidiš!

Mati uzima, jede, i mada je izvrsno jelo, ona opet stavlja primedbe, kako bi to izgledalo da ona to jede samo iz dobrote te time da tvojoj materi učini po volji - milost. A kad mi štogod dobro skuvamo, onda mati pošalje, po meni, vama.

- Na, odnesi im. Neka okusi Stana, jer me je dete celog dana slušalo.

I tako mi besmo svi skupa, zajedno. Koliko puta ti kod nas, igrajući se, umorna, u našoj toploj sobi, naslonjena na kolena moje matere, zaspíš. Utom dođe s rada tvoja mati. Ulazi ona tiho, ponizno, s prekrštenim rukama, noseći pod pazuhom ostatak od svoga ručka.

- 'Bro veče! - veli tiho, pa kad te vidi zaspalu s opuštenim rukama i zavezanom glavom na materinu krilu, ona se prepadne od tolike tvoje smelosti, pa prilazi i uzima te od nje.

- Što je, 'adžike, ne pustiš na zemlju, nego je držiš? Malo ti i onako dosađuje, pa još i ovo...

- Neka, neka - prekida je mati. Neka spava. Umorila se. Sedi, Marijo, odmori se... Sedi, doma nema niko da te čeka.

I majka ti, držeći te zaspalu na krilu, podalje, uza zid, seda. Posle otpočinu razgovori. Moja mati je pita kod koga je toga dana radila i na čijoj njivi. Posle joj kazuje od koga je sadašnji gazda tu njivu kupio. Onda joj nabraja nekadašnje naše njive, čiviluke, vinograde; kazuje joj koliko je to godišnje donosilo, s kojim se imanjem graničilo, na koji je način to posle otišlo... I onda, zanese se, pa otpočne da priča svoj život, mesta i gradove gde su bili, kad su išli na hadžiluk s dedom... Ona nabraja, kazuje do sitnica o svima sadašnjim gazdama "skorotečnicama": šta su pre oni bili, kod koga služili, iz kog su sela došli, kako su se obogatili... Priča ona, a tvoja majka sluša je željno, klima joj u povlad, a na licu joj se vidi zadovoljstvo što moja mati to njoj priča i govori. Posle se ti probuđiš, a onda večeramo. Tvoja mati donese štogod od vaše kuće, a i s onim što mi imamo, večeramo zajedno. Posle večere, ti poliješ sve, skupiš mrve sa sofre, a majka ti opere sudove, razmesti sobu, pa čak nam i postelju prostre. Ja i ti zaspimo, a one dve nastave

razgovor do neko doba.

Pa znaš li - kad dođe zadušnica, dan mrtvih? To je jedini dan kada mati namesi i spremi, kao nikad. Ujutru, pošto se da kokoškama, da one prve okuse kuvanu pšenicu, ja onda raznosim po komšiluku "zadušnicu". Prvo donosim vama. Mati metne u čanak pšenicu, poskurice i drugo, kao: oraje, kestenje, trešnje. Donosim vama, a vi mi u moj čanak dajete od vaše pšenice i poskurica. Kad izredim tako sve kuće u komšiluku odnoseći i donoseći, onda probiram što je najlepše za mene. Kad dođe vreme da se ide na groblje, mati spremi veliku kotaricu i naslaže sve: pite, jela, začine. Naročiti momak to odnese na groblje. Tvoja mati dođe, i, da ne bi izgledalo da ona hoće da ide u društvu s njom, traži od nje štogod da joj ponese.

- Hajde, 'adžike. Daj ako ima što da ti poneseš.

- Pa nema ništa, Marijo. Sve sam poslala. Ali hajdemo, možda ćeš mi usput što zatrebati.

I one odlaze. Ulice i čaršiju zakrčile žene s korpama, jelom i pićem. Oko njih se tiskaju i jure ka groblju prosjaci, Cigani i Ciganke, noseći velike torbe za jelo i testije za piće. Jure oni i grabe ko će što pre i lepše i bolje mesto zauzeti pred portom groblja. Ja ostajem kod kuće, čekam tebe da dođeš, te da zajedno ručamo, kao što smo se i dogovorili. Ti dolaziš s punim čankom svačega. Zatičeš me gde dižem zaklopce sa jela i od svakog ponešto uzmem.

- Što ne čekaš? - veliš ti nabureno. I onda uzimaš, pa sve mećeš u sahane, ređaš ih oko vatre. Ja te ne slušam, već jednako uzimam i jedem. Ti se ljutiš.

- Nemoj. Sad ćemo zajedno da jedemo. Ako li ne - neću ni ja! Evo, čekaj! - Pa brzo, hitro, uzimajući tako ozbiljno ulogu domaćice, donosiš ti pred mene veliku tepsiju. Prvo na nju mećeš poskurice, hleb, pa onda kašike i viljuške (koje će biti sasvim nepotrebne, pošto ćemo prstima jesti). I, da bi sve to izgledalo kao ozbiljan ručak, ti mi u čašici daješ vode mesto rakije. I tek onda donosis jela, ali najviše pšenice s orasima i šećerom. Ja sam seo, prekrstio noge i punim usta, a ti samo trčkaraš, donosiš, sedaš sproću mene podvivi kolena i probiraš što je najbolje.

- Evo, uzmi! - veliš ti ozbiljno i pružaš mi.

- A što ti ne jedeš? - pitam te, gurajući ono u usta što mi daješ.

- Pa, takav je red, - odgovaraš mi ozbiljno - mužu žena treba najbolje da da... Ona može i posle, što ostane od njega, da jede.

I zatim, pošto ja napunim sve džepove orasima i kestenovima, ti sve onda dižeš. Opereš sahane, da se ne bi poznalo. Sve središ, zagasiš vatru na ognjištu, lepo i jako poklopiš sudove jela, da ne bi mogla koja mačka ili pas što da uzmu. I to hitro, ozbiljno, sa zasukanim rukavima, uzdignutim

šalvarama, pazeći da se ne uprljaš, ti umah sve to svršiš. Posle, pošto zatvorimo kuhinjska vrata, držeći se za ruke, smejući se, izletimo na polje, u baštu i potok, te da nas sunce greje, zapljuskuje svežina i miris zelenila... Da čekamo, dok se naše matere, isplakane, s glavoboljom vrata s groblja.

Je li da je ovako bilo?

II

A posle? Majka je moja želela da ja postanem ono što moj otac ne beše: da povratim izgubljeno imanje, uzdignem i još lepšim sjajem obasjam već pomračeno ime naše. A nije znala, sirota ona, da se opadanje porodica ne zaustavlja tako lako i brzo, pa još i na prvom kolenu.

Šta je o tome ona znala? Ona samo sanjaše nekadašnje bogatstvo, zidaše svoje kule na meni, i možda baš joj i to davaše snage i onoliko dugog života. Dade me u školu. Učio sam se prilično. Za sve vreme osnovne škole i niže gimnazije ne beše ničega neobičnog. A i tebe majka upisa u školu, ali je ti i ne dovrši. Posle si učila da šiješ i krojiš žensko odelo. I zatim se opet vrati kući, da tu ostaneš. Ali, ne! Nisi bila ti samo kod svoje kuće, već i kod naše. Štaviše, prvo bi naše dvorište počistila, pa onda vaše; prvo bi nama izvadila iz bunara vode i donela, pa onda vama. Za Božić, Uskrs, po čitave dane ostajala bi ti kod nas, pomažući materi. A tvoja mati, kao i pre. Uveče bi došla s nadnice kući, a u jutro rano išla na rad. To pade u oči komšijama, i već počеше iznositi kojekakve stvari, a naravno da ste vi u tome najgore prolazili. Podmetalo vam se neko ulagivanje i silom guranje kod nas. Koliko bih puta čuo gde govore o tome, i to kao s nekim sažaljenjem pomešanim sa zloradošću:

- Eh, ugniću se. Uvile se oko one stare žene, pa joj ne daju da mrdne. Ali 'adžika je 'adžika! Zar će ona još i takve da gleda?...

Eto, znao sam ja to, mislio o tome, ali sam opet ćutao. I mati se tome činila nevešta, jer je bila uverena o nemogućnosti ma kakve veze, a opet nije htela da prekida ovaj naš život. Jedno, što vas je sažaljevala, a drugo, što si je ti služila i dvorila kao rođena kći.

I, kao što rekoh, sve je bilo po starom. Opet smo zajedno večerali, matere su se razgovarale, ti si štogod šila ili plela, a ja čitao. Sve je bilo po starom, i dani su išli, tekli jedan za drugim, brzo, neosetno - ti naši mladi dani, ispunjeni srećom i bezbrižnošću. Samo su se naše kuće svakog leta sve više ugibale i gubile u zelenilu. Topole su rasle i išle uvis, višnje i dudovi sve više debljali i ukrštavali se. Potok se proširi i iskrivuda. Preko njegovih glatkih kamenova nahvata se nežna, meka mahovina; trava postade bujnija i tamnija. A i mi smo se menjali i rasli. Ja i ti smo, opet, svakad bivali zajedno. Ali ja, ah ja, već počeh da se zanosim ambicijama, koje, podsticane uspomenom moga "visokog porekla" i oholim materinim pouzdanjem u mene, sve više se i više širahu, pružahu čak do - stid me je već! Našto spominjati sve one želje i dane, one rane,

ubitačne zrelosti, kojom smo se čak i ponosili?... Ja sam samo to znao da ti nisi za mene, da si mnogo nisko, nisko! I da je čak to dosta od nas što ti dopuštamo da si kod nas, te da nas služiš, da mi kao rođenu bratu ugađaš i da, gledajući me, smešiš se blago i trudiš da pogodiš svaku moju želju, smatrajući se srećnom ako mi je ispuniš. Za tebe bejah bog, idol i najsvetije biće.

Koliko puta me zatičeš. Zamišljen sam, ljut, cepam hartije i bacam od jeda knjige. Ti dolaziš tiho, na prstima i, zastajkujući, pitaš me:

- Šta ti je, Kojo?

- Ništa.

- Pa ne ljuti se, što? - A u tvojim plavim i čistim očima toliko je iskrenog saučešća i tuge što sam ja ljut, da ja odmah omekšam i otpočnem da se s tobom šalim i razgovaram.

To me je ubilo!

Kao što rekoš, po komšiluku počеше već da zuckaju, pričaju o nama, i da nas, iako besmo još deca, iznose zli jezici.

Da, bili smo samo deca. Ali ne! Samo si ti bila dete, a ne i ja. Ja sam bio već zreo. No ti beše pravo dete. Nikad neću zaboraviti ona naša milovanja kojima si se ti podavala bezazleno.

Ali i tome dođe kraj. Sećaš li se toga trenutka? Tek što sunce da zađe. Otvorio sam oba prozora gostinske sobe, i beh zaseo, te čitah neki roman. Svetlost je dolazila kroz prozore i jasno osvetljavala sve. Odjednom uđe i ti. Stade do mene. Levim laktom se nasloni na moje rame, a desnom rukom poče prelistavati knjigu koju čitah.

- Čitaš li? - pitaš me i naginješ se da pročitaš ono što čitah.

Slučajno mi pogled pade na tvoju ruku, i čisto se trgoh kad je videh kako se ispunila i prolepšala. Zagledah dalje, a ono oblina ruku ti isticaše se dosta primetno iz mintana. Pogledah ti u lice, i tek tada videh kako ti je ono puno, čisto i svetlo; kako ti se vrat očistio od malja; podbradak se ispunio i zaokruglio, a na jagodicama izbila jedra, nežna rumen. Posle, i ramena ti se ispunila; tesne i uske grudi zaokruglile se i izdigle; pas ti postao vitak i obal... Iz cele tebe izbijala je toplina, mekota i neki čudan, opojan miris, koji nikad u životu više ne osetih.

- Što me gledaš tako? - upita me ti začuđeno.

- Tako! - plamen mi obuze blede i suve obraze. Pružih ruku, obavih je oko tvog pasa, ti se ugnu i slatko nasmeja.

- Nemoj! Tuga mi je!

Noge počeše da mi drhte. Jače te k sebi privlačih, ti se ugibaše, podavaše i naginjaše k meni, šapćući:

- Pa šta hoćeš?

- Ništa! - I privukoh te silno, da se tvoja glava nasloni na moju. Celim telom beše ti naslonjena na mene. Stisnuh te jače, htedoh da okrenem glavu, obrazi nam se protrše, ti oseti moj vreo dah i uzdrhta, klonu, ali se brzo trže i skoči.

- Uh!

- Čekaj! - I pođoh k tebi. Ti me, dignuvši ruke, gledaše zabezeknuto i široko. Na licu ti beše neka čudna, topla svetlost. Oči ti behu kao potamnele i prevukle se vlžnom maglicom. Priđoh ti, ali me ti silno odgurnu i kriknu.

- Ne - I pobeže.

I otada se ti preobrazi. Sam ti hod postade oprezniji i mekši. Ugibanje tvoje zaobljene snage postade toplije i strasnije, lice izrazitije, usnice ti dođoše rumenije a pri krajevima tamnije i oštrije...

Opet smo se viđali i to svaki dan. Dolazila si, služila nas i pomagala nam, ali više mi se ne približivaše onako smelo i otvoreno. Izbegavala si da ostanemo sami. Kao da osećaše neki strah od mene. Nestade našeg tepanja i milovanja. Seta se često spuštaše na tvoje čelo. Često, vrlo često zaticah te, gde si, čisteći naše dvoriste, stala. Naslonila si se leđima na direk, metla ti ispala iz ruku, a ti oborivši glavu, tareš čelo i nameštaš kose i to polako, mučno. Usta ti skupljena više na plač negoli na osmeh.

- Šta ti je? - pitam te zadovoljno, jer znam da o meni misliš.

- Ništa! - odgovaraš ti, i uzimaš metlu da ponoviš čišćenje.

- Da ne misliš o Nikoli? (Tvoj, iz komšiluka, najdrskiji udvarač, a u isto vreme najveći opadač.)

Ti bi se trгла. Polako bi podigla svoje krupne i vlažne oči. U njima je bilo toliko prekora i tuge, da bi svaki pročitao tvoj nem i bolan jauk što beše u njima: "Što me toliko mučiš?" I kad bi ti osetila da sam ja baš to isto i pročitao, oborila bi brzo pogled i zacrvenevši se rekla bi:

- Možeš da govoriš šta hoćeš!

Eto, tako je to bilo! Znao sam ja da neću naći vernije, istrajnije i ropskije ljubavi od tvoje: znao sam da bi me negovala i čuvala k'o očnji vid... Znao sam ja sve to, pa ipak... Da, nisi ti bila bogata, iz znane kuće, i nisi bila viša od mene. Peče me! Boli! Ali i ja nisam svemu tome bio kriv. Jer, koliko puta, umoren i obuzet sumnjom da možda neću ono biti čemu težim, koliko puta, kažem ti, odrekao bih se svega. I da onda, uz tebe, ljubljenu, prospavam svoj san. I da u toj istoj, sniskoj, gostinskoj sobi, pod žmirkavim kandilom i počađalom ikonom, izdahnem, kao što su i moji preci...

Ali mati? Ulazi ona tiho, ponosno. Uvek obučena čisto, s belom maramicom oko vrata. Seda sproću mene i pita me za školu, za drugove iz bogatih porodica. Da li se i oni uče kao ja? Posle, kako joj je pre neki dan taj i taj trgovac kazao:

- A, 'adžike, tvoj unuk?!...

- Pa, šta mogu ja? Dete na to pošlo. Drugo neće ništa... Mučimo se - odgovorila ona.

- A, ne, ne! Dobro je pošlo ono. Ne pometaj ga... Poznaje se čija je krv! - rekao on.

I tada, smešeći se, tarući zadovoljno svoje suve ruke, otpočinje da priča već toliko puta kazivan svoj život, da izvodi poreklo naše porodice, opisuje život i navike naših predaka. Nabraja njihova velika imanja, gradove u kojima su bili i trgovali, lica s kojima su stajali u prijateljstvu, kao: paše, kajmakame, vladike i ljude za narodnu stvar, koji su u ono strašno vreme dolazili i nalazili pomoći i sigurna skloništa u našoj kući.

- Eh, ne znam što me čeka, a sve znam što prođe! Ne gledaj ti mene, čedo. Nana je tvoja stara. Naša je kuća bila prva. Mi smo bili znani, poštovani i svuda prizivani... Sad? - Bog tako reče - posrnusmo malo. Hvala mu. Njegova volja. Ali, hvala mu što mi bar tebe ostavi, tebe, iskru, čedo moje, te da ima ko će mi oči zaklopiti. I da mogu, kad na onaj svet odem, da mogu, sine, da kažem, kad me moj čovek a tvoj deda zapita: "Ženo, koga ostavi tamo? Da se ne ugasi naše ognjište?" - da mogu tada, čedo, da mu kažem: "Ja ostavi", čoveku, poveliko i od tebe i od mene. Ognjište se naše ne ugasi, već se još više raspali i raširi..." I suze, kašalj počinju da je guše.

Dede sad, kaži mi toga koji bi tad na tebe mislio? Ko bi smeo da joj kaže:

- Nano! Ne ljuti se, ali ja ne mogu toliki da budem. Strah me je od tolikog. Ne mogu, nano, strah me je!...

Jesam li ja to smeo? Ne! Zagrejan, potresen, klicao sam: "Napred!" I pošao sam.

Znaš li kad se spremah da idem u drugu varoš radi veće škole? Ti, nekoliko dana pre, ne izbivaše od nas. S majkom spremaše mi stvari. Čarape, košulje, peškiri, sve sitnice, čitava devojačka oprema, začas prođe kroz tvoje ruke i naslaga se u moj sanduk, pomeša se sa dunjama, jabukama i krušakama, koje ti krišom guraše, da niko ne vidi. A kad dođe dan za polazak, tvoja mati dođe da mi poželi srećna puta; tebe ne beše.

- A Stana? - upita začuđeno moja majka.

Majka ti se zbuni, pocrvene. I, onako malena, ona se još više zguri i prošapta:

- Ne znam, 'adžike. Znaš ti nju, ode tek na neku stranu, pa je tamo i bog zaboravi.

Ali ja sam osećao, znao i s nekom sigurnošću mogao bih te naći gde u tvojoj bašti, pod dudom, u travi, poklopljena ničke i uvivši glavu u tvoju bošču, jecaš i plačeš za mnom!

III

Ah! - Ali ne smem da puštam na volju svojim osećanjima. Silom ih zadržavam, da bih što kraće iskazao ono što bi. A bilo je mnogo štošta, što se ne može lako kazati. Dosta boli i ovo, a kamoli i ostalo.

Ja sam produžio školu. Stupio u život, u bujan, neobuzdan let, za koji mišljah da ide po vasioni, a ono, uistini, kretao se po običnoj, svakidašnjoj kaldrmi. Mladost! Da li je nje ikada bilo kod mene? U čemu beše ona? Ne! Ja nisam imao mladosti. Ja nikad ne osetih čilost duha, svežine misli i brz, topao, opticaj krvi u meni. Nikad mi snaga ne zaigra od zdravlja i bujnosti. Nikad se ne osećah tako čio, svež, lak, da bi mogao da se utrkujem a da poda mnom zemlja tutnji, da kličem gledajući u sjajno, modro nebo; da me opija i zanosi sveže zelenilo, i da me istinski razdraga ševina i slavujeva pesma iz grmlja. Slavuja čak nisam poznavao, - nikad ga nisam video niti bih mogao da razlikujem njegovu pesmu od pesme običnog kosa... Zar je to mladost? Uvek beh suv, iznemogao i bled. Čak mi je bledoća i godila. Moj korak beše trom, nemarljiv i nesiguran. Moj pogled ili mutan ili grozničavo svetao. Imah vrlo čestu glavobolju ili nesvesticu. Pa i samo učenje beše mi mučno, teško, neugodno.

Kući sam dolazio svakog raspusta. Mati me dočekivaše sva presrećna. Samo bi joj oko zasuzilo kad bi me videla bleđa i ispijena. Uveče, nameštajući me u postelju i podmećući jorgan i jastuke da ne ozebem, i pitajući me šta volim da mi za sutra spremi, odlazila bi govoreći:

- Spavaj, čedo, odmori se. Ne brini i ne uči toliko. Teške bile te vaše nauke?!

- Teške, nano!

I ispočetka bivalo mi je vreme bavljenja kod kuće prijatno. Započinjao sam neke radove, učenje predmeta. Popravljao sam se. Ti si opet dolazila. I zajedno s materom trudile ste se da mi što bolja i ukusnija jela zgotovite i da što više teja i lekova pripravite. Vi dve išle ste kao senke, ne dišući, ne dajući čak ni muva da zuji. I jednako ste radile za mene, gledale, slušale moj dah i pogađale iz oka mi želje. S tobom sam se razgovarao vrlo retko. Više puta uzimam i diram te: te za ovoga, te za onoga; kako sam, tobož, čuo, da si se s nekim sastajala i da si mu što poklonila: čarape ili maramu. Ti se zaprepastiš, obrazi ti poblede, oči zasjaje i, kršeći ruke, moliš me, kumiš, da ti kažem onoga ko mi je to kazao:

- Kaži mi, kaži, živa ti majka tvoja! Kaži mi ga, pa da mu nasred male glavu razbijem.

- Zar si ti takva? - pitam te, smejući se i uživajući u tvojoj mucu.

I ti ne prestaješ da me moliš. Čak i suze ti pođu, dok ti ja ne kažem da sam se šalio. Tebi lice sine radošću, i sva srećna, veliš mi:

- Molim te, pa nemoj drugi put tako da se šališ!

I svi su govorili da ti mene čekaš. Neki su me čak i pitali. Ali, kao u šali i kao sažaljevajući te:

- Ama, ona, boga ti, baš tebe i nikoga, a?

- Eh! - odgovorio bih ja i okrenuo odmah razgovor na drugo. Mrzelo me je čak o tome i da govorim.

No ovo bavljenje kod kuće ubrzo mi je postajalo dosadno. Jer, kad mi ona tišina, urednost, počinje da biva monotona, onda bacam sve i jedva čekam kad ću da odem. Ništa mi se tada ne dopada. Jela mi postaju teška, ti i majka dosadne s vašim večitim ugađanjem i dvorenjem. Kao da me je gušilo to vaše njegovanje, ti vaši mili i puni strahopoštovanja pogledi. I odlazio sam pre vremena. I tada sam o tebi retko razbirao i čuo. Sem kad si pisala materina pisma, i posle pozdrava od svih, dole, na dnu, dodavali si: "i od mene". To je bilo sve. Nisi se udala. Svi su znali zašto nećeš, i više ti se svetili nego što su te sažaljevali. I ja sam znao, ali sam ćutao. Nisam znao šta da radim. Nisam hteo da te dam drugome, da tu svu tvoju lepotu, milinu, ljubav i sreću ima. Bilo mi je teško i mučno pri pomisli da će te drugi grliti, i ljubiti; da će drugi piti ljubavi iz tebe, tog čistog, još neproteklog izvora... A ovamo? Oh, da nije bilo te tvoje slepe predanosti, poverenja i ljubavi, ja bih znao šta da radim. Ali ti?! Nisam te smatrao za višu no ostale, ali ipak si bila nešto drugo, nešto što me je sprečavalo da postupim kao i s ostalima. Borio sam se, mučio, lomio, i topio gledajući te tako lepu, krasnu i razvijenu, tek u procvatu.

Ali jednog dana, u prvi sumrak, kad sunce klone i rasipa žarku rumen, a hladovina već preuzima maha nad žegom; kad iz tople zemlje bije suvota i puni ga opojnim, razdraganim miljem - toga

dana iziđoh iz sobe salomljen od silne vatre i uzbuđenja. Ne znam šta mi je bilo. Celog tog vrelog dana leškario sam po krevetu, čitajući i maštajući. Hladovine, istina beše dosta u sobi, ali ipak beše i žege koja probijaše kroz zavese u polutamu... Raskomoćen, u onoj polutami, čitajući, čini mi se, Mopasana, razdražen, uzavreo i stiskajući vrele usne na svoje gole ruke, ja sam drhtao... Upila mi se beše ti u pamet. Tvoja jedra, puna, raskošna snaga srce mi je kidala. Gledah te, izazivah uspomene i slike nekadašnjeg milja.

- Što sad da ne?... - uzviknuh i skočih. - Lud sam! Budala! Što patim, mučim i satirem sebe?!... - I stvarah te, grljah, celivah tvoje rujne usne i opijah se od mirisa tvoje kose.

I brzo natukoh šešir, ogrnuh kaput i iziđoh iz kuće. Iz vaše bašte čujaše se udar motike. Pređoh preko potoka i stahod iza granja da te vidim gde si. Ali ti beše ispred mene, blizu, u aleji, i okopavaše mladi luk, čisteći ga od trave. Sva se beše predala poslu. Na glavu si ovlaš bacila belu šamiju, da ti sunce ne peče lice. Bila si samo u jeleku i šalvarama. Košulja ti se na grudima beše otkopčala i zavrnila, te se viđaše mali deo belih ti nedara. Htedoh duže da ostanem, ali počeo pucati suvo i trulo granje pod mojim nogama.

- Stano! - viknuh.

Ti se trže i oslušnu.

- Zove me neko? - upita se ti, i brzo rukom dohvati košulju na grudima.

- Ja te zovem, - rekoh jače i iziđoh iz granja. – Dođi ovamo.

Ti brzo ostavi rad, i, trčeći, kršeći se, njišući levo-desno prsa, zabacujući laktove, dođe i htede proći pored mene, misleći da te ja zovem radi matere. Bog zna šta sam tada osećao. Jedva sam se držao na nogama kad osetih tvoju toplu blizinu. Nokte sam utiskivao u dlanove, samo da se uzdržim.

- Teta li me zove? - i htede da prođeš.

- Ja te zovem, ja. Stani, kuda ćeš?

Ti stade.

- A što ti? - upita me začuđeno.

Pokajah se. Dođe mi teško i neugodno. Htedoh da se udaljim, ali nisam mogao. Ti spazi tu zabunu. Dose ti se, pa planu, uzdrhta i, nasloniv se na granu od višnje, šanu obamirući od plašnje i sreće:

- Pa šta?...

- Ništa - rekoh - zvao sam te. - I onda hladno, odsečno, gledajući te strogo, nastavih: - Imam nešto da ti kažem, zato dođi posle večere ovde. Čekaću te.

Ti drhtaše. Lice ti pobledelo, u usnama ni kapi krvi ne beše. Gledaše me pogledom kojim htede u dno moje duše da prodreš. Bojala si se. Ali ja sam se nadao tome pogledu i načinih lice tako hladno, mirno, da svaka sumnja odlete.

- Ako mogu... - odgovori ti zbunjeno.

Ja planuh.

- Onda ne dolazi! - i htedoh da se udaljim.

- Ne, ne... doći ću. Hoću!

I, ošinuvši me sjajnim, srećnim pogledom, otrča, zanoseći se.

Vratih se. Topih se i nestajah. Bejah lud... Veče pade. Mesečina iziđe. Nisam znao kako sam večerao. Zalogaji mi zapirahu, ruke drhtahu, a prsti behu oznojeni. Posle večere odmah se digoh i rekoh materi da ću ići u kafanu, pa polako, krijući se, dođoh iza kuće na potok. Vlaga potoka još više me dirnu. Meka, sočna trava nabujala, a više moje glave sklopilo se granje i lišće. Kroz granje probija mesec, te osvetljuje tamnozelenu vodu, koja polako žubori, promiče, belasa se i, mileći, preliva se preko glatkih kamenčića, oko kojih se nahvatala meka, zelena mahovina. Tek po koji cvrkut nezaspale ptice, i ništa drugo. Iz vaše bašte ništa se nije čulo. Izvalih se na travu. Poduze me svežina. Glava mi je gorela, ruke behu sve u znoju, a srce udaraše tako silno, jako, da sam ga i ja čuo. Čekao sam te. Položio sam dlanove na vlažnu travu i premirah od slike koju stvarah. Unapred sam rešio kako će biti. Kako ću da te metnem u krilo, raskopčam ti jelek i, uviv moje lice tvojom kosom, zagnjurim ga u tvoja bujna, topla nedra, i osećam dodir tvoje meke, nežne, tople kože, i sišem, sišem... Ćipih. Uhvati me strah. Strah neopisan i neiskazan, strah od nečega što se u meni buđашe i svega me poražavaše... Strah od ove gluve samoće, mrtve tišine i ovog tihog žuborenja i belaskanja vode spram mesečine. Sedoh. Drhtao sam kao prut.

Odjednom čuh laki šušanj. Znao sam da si to ti. Htedoh da ustanem, ali ne mogah. Stisnuh samo jače pesnice u travu i zaustavih dah. Šum bivaše jači. Odjednom, plašljivo, tiho, okrećući se i zazirući od svačega, dođe ti, njišući se.

Pruži mi ruku, a ona ti beše vrela i sva oznojena.

- Evo me, - šanu plašljivo i vrelo. - Ti, ti, ti?... - pa se zagrcnu, pade i briznu u plač.

- Stano?! - trgoh se uplašen.

- Oh, oh! - grcaše ti, plakaše i, vijući se, ljubljaše mi ruku, kvaseći je suzama.

Srce mi se steže. Samo voda žuboraše i mesec nas mestimice osvetljavaše. Ti grcaše i plakaše. Ja sam stajao kao ukopan. Nisam znao šta da radim. Osećaji me poplavili. Kad se pribraha, sedoh do tebe, podvih svoje ruke pod tobom, jednu tvoju klonulu, toplu i punu ruku prebacih preko svoga ramena, i privukoh te, posadih u krilo, okrenuh tvoje zažareno i uplakano lice spram sebe i naslonih ga na svoj obraz...

- Slatka si! - i upih moje usne u tvoje tako duboko i jako...

- Oh! - treseš se ti.

- Volim te!

- Oh...

- Volim te!

- Ooh!... - i jedva, s mukom odvajaše svoje usne od mojih...

- Volim te, volim.. volim!... - I sve te više stiskah, grljah, ljubljah... I prigrljenu, potpuno pripijenu uza se, držah te, osećah ti laku trzavicu i toplotu tela... Ah! I, mesto radosti, sreće, strasti, mene, luda i bedna, obuze beskrajna, velika, teška tuga... Suze mi navreše.

- Da li će ikada biti duše koja će me ovako voleti?!

Ozgo, s ukrštanih grana guste vrbe, pade kaplja na tvoj obraz. Ti se trže uplašeno.

- Ne boj se - rekoh ti, šapćući i tronuto - to vrba plače, pa pada na tebe... Idi! - I brzo te otpustih i ustadoh. - Idi, vreme je! - I zaista prvi petli pevahu.

- Strah me je - govoraše ti unezvereno. - Uh, kakva sam! - viknu uplašeno, pa, okrenuvši se od mene, poče doterivati u red odelo i kosu... A petli pevahu, hladovina bivaše jača, i žubor, belasanje vode spram meseca odmicaše i gubljaše se polako. Ispratih te. Na prelazu u vašu baštu ti zasta, okrenu se i, boreći se, upita me:

- Nećeš da se ljutiš?

- Ne. Šta?

- Još koliko imaš da učiš? Da znam.

- Još malo, - odgovorih ti, samo da te obradujem.

Ti kliknu:

- E, pa to je... - i ode.

Vratih se, legoh, zaklopih oči, ispružih ruke, i obamirah od slatke, lake i tajanstvene sete i tuge.

I ti - ne dani, već noći! Ja ne mogu više. Plačem. Uzalud su suze, uzalud je sve! Prošlo je, i ode?! Ne povrati se! Šta mogu sad ja, do samo suze?!... Ne povratih više te noći kad mesečina sja, kad senke drveća padaju i šire se; kad se bregovi i vinogradi gube u beličastoj magli. I onda, kada ja prelazim preko potoka, idem kroz vašu baštu, dolazim pred kuću gde vi, u sred dvorišta, na prostoju asuri, ti i majka, spavate. Ti si, od toplote, zbacila pokrivač, ruke bele, pune, zbacila više glave; kosa oko tebe u neredu, a prsa uzdignuta i razgolićena... Tvoja se majka skupila, uvila, pokrila glavu, i spava...

Prilazim na prstima. Mesečeva zraka drhti. Bojim se da moja senka ne padne na tebe i, zanoseći se, saginjem se i puštam na tvoje vlažne, vrele, rujne i poluotvorene usne tih, lak, neosetan poljubac... I onda polako, krijući se u senci drveća, bežim dok ne iziđem iz vaše bašte, pa onda zapevam:

***Oj večeri, oj, slatka čekanja,
Oj, vi noći, moji beli dani!...***

Oh, pa znaš li kad te trgne iz sna moj poljubac, ti se probudiš, brzo se setiš da sam to ja, i onda sva ugrejana, u poludremežu, vrela i mirišljava, ti - kad te poljubim, zadržiš moj poljubac.

- Ti si... - protepaš, a usnama, žmureći i ne puštajući me, tražiš moje oko!

Ali posle, ujutru, kad se probudim otresem tih noćnih mađija i čari, dižem se nezadovoljan, natmuren i zlovoljan. Uviđao sam da ovo ne može ostati tajna. Strah me je bilo da ko ne vidi i dozna, a naročito moja i tvoja mati. Nisam se njih lično bojao, već nisam hteo da izgubim ono poštovanje i ugled koji imah kod njih, a osobito kod tvoje majke. Govorio sam sebi i ubeđivao da ovo nije lepo i časno od mene. Kuda će nas sve to naposletku odvesti? Jer, ti odbijaš prosiocce radi mene. Čekaš me. Podaješ mi se. Veruješ mi kao svecu i sva se sjaš od sreće. Pevaš celog dana da se ori bašta, potok. A i glas ti došao mekši, topliji. I tada sam se zaklinjao da više neću s tobom imati posla. Zato sam danju bivao onako ponosit. Ali kad padne noć, kad se sve utiša, kad

mesečina bleđa, meka, sjajna, čudna, obasja sve, moju sobu, krevet, mene – onda, kao u bunilu, opet ustajem i dolazim k tebi, i ljubim te...

Posle jedne takve noći, kad ustadoh opet bunovan i zlovoljan, mati mi donese doručak, i onda sede sroču mene s pletivom. Ja malo okusih. Nisam mogao da jedem. Ti mi beše jednako u pameti, i zbog toga još više se jedih.

- Što ne jedeš? - upita me.

- Ne jede mi se.

Mati me pogleda. Iz tog njenog pogleda videh da ona sve zna.

- Kad ćeš u skolu? - upita me kratko.

- Ima vremena. Rano je.

- Pa, druge godine i pre ovoga vremena si iš'o? Valjda imaš sada malo da učiš. Svršavaš već.

Pogledah je začuđeno. Njeno smežurano lice beše pokriveno tamnim pegama. Stisnula smežurana usta, a kroz kožu vide se desni. Tek sada spazih da joj je još ono staro odelo, ali već ulaskano. Prvi put, ispod bele maramice oko vrata, videh joj neoprano košulju. Kao da me nečija ruka uhvati za srce i steže ga jako, pa ga onda otpusti, te da se što više raširi i razlije gorčinom.

- Što pitaš? - odgovorih turobno.

- Pa, da znam, sinko!

- Kad budem svršio, znaćeš.

- Ta ne ljuti se odmah! Ti se, od neko vreme, baš... - i zastade. Znao sam kuda je ciljala. To me žacnu, planuh i skočih ljutito.

- Zar sam ja kriv što smo mi sirotinja? Evo, baš kad hoćeš, - viknuh i bacih tabake. - Bataliću školu. Eto, svršio sam!

- Ne, ne... ne boj se ti, čedo. Imamo još. Dao bog. Ne ljuti se. Oh, što ja, prokleta? Ne ljuti se ti. Znaš, kad je čovek star, on se podetinji.

Ovo navlaš izbegavanje i izokretanje razgovora još više me ispuni gnevom i jedom. Sedoh, a sav se stresoh od nekog čudnog gnušanja, neugodnosti i besa, koji je u meni polako kipeo i širio

se. Začutasmo oboje. Ona je plela. U sobi se ništa nije čulo, a tako i spolja. Jer, beše radni dan, pa svi otišli na posao. Odjednom, polako, tiho, kao uvek, uđe tvoja mati, ali nekako još više zgurena, uvučena, i kao s nekom plašnjom.

- 'Bro jutro, 'adžike! Radite li?

- A kako si mi ti? - upita me, rukujući se. I zatim, idući natraške, sede, kleknu uza zid po svom običaju, i uze da zapitkuje mater za neko platno, koje misli da tka za tebe. I onda otpoče da kazuje i nabraja tvoje darove što si spremila. Govoraše ona, a sva beše uplašena, uzbuđena i krišom, kao s nekim strahom, bacala je kratke, tajanstvene i plašljive pogleda čas na mene, čas na mater. Kao da iščekivaše nešto, a od toga se plašila, drhtala i zastajkivala u govoru. Pogledah mater, i trgoh se uplašeno, jer oko smežuranih usta igraše joj zadovoljan, jednak podsmeš.

- Šta hoće i čemu ovo? - upitah se uplašeno, jer se bojah da se ovi uvijeni, nejasni govori ne odnose na nas. Uplaših se i digoh da iziđem, ali, prvi put tako oštro, i s osmehom, zaustavi me mati.

- Sedi. Vidiš da nema nikoga! - i onda hladnim, oholim, punim nekog prezrivotog saučešća glasom, okrenu se tvojoj materi, koja se još više zgrči uza zid. - Ama, Marijo... - poče ona - hajde, kad ćeš već tu tvoju da udaješ? Zar ne vidiš kolika je i kakva? Zar hoćeš da ti neku sramotu metne na glavu? A valjda čekaš nekoga?

Tvoja mati sagla glavu, rukama stisla kolena, i tako nagnuta sluša, trese se i dršće. Odjednom diže glavu, pogleda mater, pa je opet brzo obori, zari u krilo, i briznu u plač, grcajući:

- 'Adžike, zar to?

Pun straha, i kao s nekim gnušanjem, okrenuh se od matere, samo da je ne gledam onako hladnu, nemu i zadovoljnu.

- Ne plači, Marijo, - reče ona, a u njenom glasu osećaše se neko saučešće pomešano sa zadovoljstvom. - Ja tek samo onako rekoh, da znaš - i to „da znaš” naglasi.

- Znam ja sve, 'adžike - poče majka ti, pribirajući se i brišući oči šamijom. Ako nisam bila kuma i starojkovic, a drugo sve znam. Ali, što ja... Eto, plače, moli: "Majke, zbori ona, nemoj slatka majke. Zar sam ti toliko nakrivila, te to hoćeš... Bolje mrtvu u "kovčeg" da me ispružiš, u crn povoj da me poviješ, nego li to..." A ja nju samo, 'adžike, nju jednu, to dete, 'adžike, imam, pa?!... I opet je zaguši plač.

Ja sam samo drhtao i strepio.

- A javlja li se koji? - upita je mati.

- Javlja se. Svaki dan. Evo, baš jutros opet onaj Nikola posalo navodadžiku. Veli: samo ako hoće, pa odmah, ovečer, ispit...

- Momak dobar?...

- Kao svaki čovek. Odslužio vojsku. Nema ni on nikoga, ima nešto od imanja, i ovo naše što je, pa... Ali, ona, ona...

- A ti hoćeš?

- Hoću - dahnu ona silno - što da ne?... Kosti, 'adžike, da odmorim! Rasipah se po polju..

Mati se diže, doterujući šamiju.

- Hajdemo - reče joj - Čekaj, ja nju da... Što ona, luda i besna, misli?

I odoše. Moja majka visoko, lako, ponosito, a tvoja zgrčeno i zanoseći se...

Ne znam šta je bilo i čime su te nagnali da pristaneš, samo na materinom oku spazih još neosušenu veliku suzu, kad se vrati i reče:

- Svršeno je!

I onda brzo odnese stvari: čaše, šolje, sahanе kod vas, što će trebati za tvoj ispit, a što vi niste imali... I onda nastade trka, jurenje, donošenje stolova, klupa, stolica iz obližnje kafane i ostale potrebe iz svake kuće u komšiluku. Sve se sleže. Usklici, smeh, razgovor razlegao se iz vaše bašte, koju počеше utapkavati i krčiti za igre... Ja isprva kao da se oslobodih, danuh što sam te skinuo s vrata, ali me posle uhvati strah. Bojao sam se. Poražen svojim kukavičlukom, drhtao sam kao prut. Moja mati ni reči utešne, kao da nije ništa znala. Čisto ne verovah da je to ona, kako se beše zanela oko tvog spremanja... I pade večе, opet naiđe mesec i obasja sve. Opet lišće zašumori, hladovina i senke padoše... Ljudi se vratiše s rada, stoka uvede u štale, zatim se presvukoše i dođoše vama na veselje i "radost". I onda, kreštav, jak, suv glas Ciganke Salče zapeva pred tvojim prozorm, kad te drugarice počеше oblačiti. Dahire, ćemaneta, zajecaše, uzdigoše se i počеше pištati po obasjanim i mirnim visinama... Oh, a u njima kao da beše neke demonske, strasne naslade i zadovoljstva; osvetne i zlurade, tajanstvene sreće što mi te oteše, uzeše od mene... Kao da te ti glasovi poneše sa sobom gore, u te visine, krešteći i pišteći... sveteći se meni, koji se čas radovah što se otresoh tebe, čas opet drhtah i plakah silno, jako, krijući se da me ko ne spazi i vidi!...

IV

Dve godine nisam kući dolazio. Kad treće godine dođoh i stigoh uveče, opet beše mesečina, opet ono bujno zelenilo, opet taj potok, topole i vrbe me sretoše. Setih se tebe i uplaših. Mati otpoče da mi priča i kazuje sve promene koje se desile za vreme moga odsustva: ko je umro, propao, prodao njive; ko se oženio i udao. I onda za tebe:

- Marija umre. Bog da je prosti! - reče mati, i pogleda me.

- E? - trgoh se.

- Mani, sinko, - odmahnu ona rukom. - Što beše, ni crnom Ciganinu Gospod da ne da! Umre, presvisnu od tuge kad vide ono dete kako se bije, muči i tuče od onog njenog besnika. A lepo počeo ispočetka. On miran, radi. Uze, otvori dućan, napuni ga espapom i otpoče da radi. Ali ga đavo natera te se malo zaduži kod Doktora... A on, znaš ga, živa vatra. Koga dočepa u svoje ruke, taj više čitav ne iziđe. Malo-po-malo preklopi mu imanje. I davaj, davaj, isplaćuj; ali, ko će 'alu da zasiti. Prodade im sve njive i vinograde. On se propi, propade - uzedoše ga dušmani na vrat! Sad je krijumčar. Po nedelju dana doma ne dolazi niti što donosi... Imaju jedno žensko detence, ali i ono kržljivo - bog zna da li će da ostane. A ona, crnica, da je samo vidiš, sinko, pa duša da ti zaplače: ide na nadnicu, radi duvan, te sebe, dete i kuću drži... Eto, na!

Iz čaršije, s ulice, dopreše glasovi pesme, zurle i bubnjevi.

Iziđoh i stadoh na prag od kujne. Mesec beše nasred neba, te ne beše velikih senki. Larma, pesma i svirka sve se više približavaše i jecaše. Uzdigoh se na prstima da štogod spazim, ali od uličnog visokog zida ne mogah ništa videti. Ponekad bi se tek uzdigla čija kapa i ruka. Bubanj i zurle sve su jače pištale i bile, te, s promuklim glasovima i velikom jačinom, uzdizale su se i rasprostirale...

Niz polje idu, babo, sejmeni,
sejmensku pesmu, babo, pevaše,
hajdučku glavu, babo, nošaše!

- Ha-ha-ha!... - ču se besno groktanje, i zatim pucanj puške.

- Unutra! - viknu mati, bojeći se da mi se štogod ne desi.

Uđoh, stadoh. Čudna i teška tuga obuze me. Mati spremaše večeru, jednako pričajući o tebi. Počesmo večerati. Vika se utiša. Odjednom, kroz rupu na sobnim vratim, ču se tvoj tih, drhtav glas:

- Teto, tu li si?

Nisam mogao da se maknem od silna, neugodna, i teška, pomešana s bolom i saučešćem, osećanja. Ti otvori brzo vrata, još brže ih zatvori za sobom, kao bojeći se čega. Pa odmah, uza zid, držeći u krilu povijeno detence, sede ti, suva, bleđa i ispijena. Na tebi beše pocepan mintan i jedno veliko parče otkinuto od lakta visaše ti: kroz šamiju provirivaše tvoja kosa, zanemarena. Bila si u prljavoj košulji, iskrpljenim šalvarama, iz kojih virahu tvoje, od silna rada razvijene, pljosnate stopale s ispucalim prstima.

Stresoh se. Mati iziđe za tobom, da zatvori kuhinjska vrata.

- Stano?

- Ti?! - vikinu tako silno i uplašeno, da se prepadoh. Dok sam živ, taj uzvik slušaću. Samo ne mogu da ga opišem kako u njemu nečega i prestrašenog, i bolnog, i očajnog bejaše. Beše đipila. Zverala si, drhtala, nijala si se, i kao htela kuda da pobegneš. Posle se jedva pribra, postojalo malo, i, uzdahnuvši silno, opet sede ukočeno uza zid. - Ti si, gospodine? - šanu, a neki nov, stran, ponizan, učmao i beživotan tvoj glas prepade me. U njemu ne beše ni traga o kakvom osećaju, toplini i bolu. Kao da si me sad prvi put videla u životu, takav beše tvoj glas.

- Ja, ja! A ti?

- Eto, hvala gospodu!

Mati se vrati iz kuhinje, gde beše zatvorila vrata za tobom.

- Gde je? - upita me. Pa kad te vide uza zid, oborene glave, skupljenu, zgrčenu nad detetom u krilu, brzo uze dete od tebe. - Što si tu sela? 'Odi, priđi... Što se bojiš? - I uze te za ruku, dižući te.

- Neka, teto, neka - braniš se ti - i onako ti mnogo dosađujem!

- Hajde, hajde!... - I ostavi u stranu dete, tebe posadi za večeru. Ti si, pognute glave, išla, sela, uzela zalogaj, ali tako nevesto kao da prvi put jedeš. Majka te nutkaše, metaše pred tebe jelo. Ti si jednako, onako pognuta, valjala taj zalogaj u ustima. Uzalud si probala da ga progutaš, ali nisi mogla. Posle briznu u plač.

- Teto, teto!

- Ne plači, ćerko! Pisano je!

- Crno pisano!

- Ne 'uli Gospoda! Ćuti, čedo, ćuti, sinko! - i uze tvoju glavu, metnu je na krilo i, milijući te po kosi, tešila te je i utišavala. - Ćuti, ćuti... Gospoda imaš, ako majke nemaš... Ćuti, čedo moje!...

- Nana moja! I nju on... oh! - grcaše ti. - A zar nam je zlo mislila i govorila: "Nikolo, sinko, nemoj, bre, čedo, tako! Vi ste sami, nikoga svoga nemate, a evo, Gospod vam dade ovo pilence, ovoga crva... pa nemoj, sinko!" ... A on samo udri, psuj, viči. Mene već što... ali uzme nju, pa je tera od kuće zimi, a ona, nana moja slatka, da se ne bi čulo, da ne bi svet posle to... ah! celu noć provede oko kuće, krijući se da je ko ne vidi, mrzne se i - umre! Ostavi me...

Odjednom ču se krhanje plota, pucanje granja i glas:

- A čekaj, ćerko majčina! Ako je 'adžika, nije bog! Čekaj ti!...

I zatim rupi u dvorište, podskakujući s noge na nogu, mali, raspasan, zanoseći se, tvoj muž, Nikola. Otpoče da lupa na kuhinjska vrata. Ti si se skamenila, mati mene gleda i kao da me pogledom moli: da se ne ljutim na tebe što nas on uznemirava. On gurnu silno vrata i uđe. Ti se odjednom diže, istrže od matere, i izlete u kujnu pred njega, da ga zaustaviš.

- Ne, Nikolo! Sladak, mili Nikolo, ne ulazi! - molila si ti, sirotice moja, jer si se stidela da ja njega, tvoga muža, vidim takvog. Molila si ga, vila se oko njega i zaustavljala ga.

- Ja! Što! Koj' mi što može! A ti... - I, odgurnuv te nogom od sebe, uđe on k nama, klateći se i zanoseći, s raspasanim pojasima, izvučenim mintanima, u opancima i visokim, debelim čarapama. Oko pojasa beše mu prazan "redenik" od kuršuma, a do njega veliki, kasapski nož. Njegovo crno, mesnato i podbulo lice, s vodnjikavim očima i velikim ustima, beše tako surovo i silno, da se čovek nehotice okretao od njega... Uđe on, zanoseći se.

- 'Adžike mori! Što? - ali se brzo trže kad me spazi, skinu kapu i pogleda me neodlučno. Zatim baci kapu, nasmeja se tupo, pa, šireći ruke, pođe mi u susret. - A ja te, brate Kosto... - pa opet zastade i poče upitno i kao začudjeno gledati čas u mene, koji stajah ozbiljan, čas u mater.

- Što, Nikolo, ne ideš da spavaš? - reče mu mati malo blaže, ali to tako kao da ima jedino meni da zahvali što ga i sad, kao i uvek, ne grdi, već moli.

- A? - promuca on. - Idem, 'adžike! - reče naglo i htjede da uzme dete. Saze se, ali se povodaše. Mati mu istrže dete i pozva te da ga ti uzmeš. Ti uđe, brzo uze dete ne gledajući ni u koga, i još brže iziđe. Za tobom iziđe i on, ćuteći i povodeći se. Iziđoh i ja za vama. Uzalud me mati zaustavljашe mimikom. Čim se on vide u dvorištu, okrenu se, i kad me ne spazi, on poskoči, dođe do tebe i stisnu te za kose.

- Dom! - viknu on potmulo, i gurnu te tako silno da ti posrnu, prigrivši dete i umalo što ne

pade. - Dom! Nemaš li kuću, nego kod onu staru vešticu si?... A, a?... - I opet izmahnu da te udari po glavi. Ti samo zaklanjaše dete i tiho, preplašeno moljaše ga:

- Ne, ne! Nemoj sad, ovde!... Čuće!...

- Ko, ko, ko?... On!... A što on? Što je on? I njega ću ja... A ti njega, njega? Čekaj, ćerko moja, koga ćeš ti? Njega a, njega? - I onda besno, držeći te za kose, poče te udarati, gurati i voditi kući...

Slušam kako suho granje pucka, gledam gde mesečina sija, tišina se rasprostire, a suv, nekako oštar i kao star vazduh puni mi grudi, guši me i nateruje na kašalj... I ko zna dokle bih tako stajao, da me ne trže neko zvrjanje čekrka i neki tih, dubok, kao iz zemlje glas... To dolazaše iz vaše kuće. Nagoh se, pristupih i otvorih oči da vidim... I videh tebe, gde pod mladom kajsijom, na sred dvorišta, pogurena, motaš cevke spram mesečine, a jednom nogom klatiš korito u kome spavaše tvoje dete. I tako, klateći se, njišući se čas napred, čas nazad, ti - ili pevaše ili plakaše... Ko će to da zna?

V

Beše početak zime kad na glas teške bolesti moje stare majke opet dođoh. Iz gostinske sobe viđaše se mala svetslost. Uđoh pravo tamo. U prvi mah ne mogoh ništa da raspoznam zbog male svetlosti, pare i dima duvanskog. Tek posle videh punu sobu ljudi i žena. Oni behu ustali, pomakli se i načinili mi mesta, ćuteći. Nijedan mi se od njih ne približi da me uteši. Bojali su se. Moje gospodsko odelo, hladno, ukočeno držanje uzdržavaše ih. Na podu, blizu zida, na asuri i starom pokrovcu, beše bačen "jorgan" - pokrivač, a iz njega uzdignuta i osvetljena sa strane svećom viđaše se suva, kao vosak žuta, s velikim čelom, upijenim obrazima i uvučenim ustima, tako da se vilice i nos umalo ne dodirivahu - ljudska glava. To beše ona! Krkljanje tupo, teško, retko i mučno izvijaše se iz njenih grudi, koje se i ne micahu. Kad uđoh i nazvah: "Dobro veče!" to krkljanje postaja jače i pretvori se kao u neku vrstu glasa:

- Kolj..lj...jo!

Žene se zguriše i prošaptaše:

- Sirota, čula je da je došao, pa ga zove.

Priđoh joj bliže. Sagoh se. Uzeh je za ruku suhu, crnu, hladnu, i prinesoh je ustima da je poljubim. Stresoh se. Čudno, i teško, i neugodno, kao neki strah, osećanje obuze me kad osetih dodir te suve, zategnute kože na kostima ruke. Da li to beše strah od smrti? Ne znam. Samo se sećam da sam drhtao kao prut od nekog strašnog osećanja.

Utom se jedna žena diže i pođe vratim pogureno.

- Što ne sediš, Stano? - upitaše te.

- Da nadzrnem kuću i vidim dete da ne plače, - odgovori ti, zatvarajući vrata.

Utom jednoj babi, koja beše zadremala uz "mangal" žara, ispade lula iz zuba. Svi se nasmejaše. Baba se trže, zbuni, pogleda me plašljivo i ponizno. Ostale, kao da bi je opravdale, rekoše mi:

- Dve noći nije spavala. Čuvala je, pa sad zadremala.

- Idi spavaj, tetka! - rekoh joj blago i tronuto.

- A ne - trže se stidljivo ona - ne spava mi se, nego onako... Obećala sam joj da ću je spremi i lepo da ću joj vezati "čajku", kako je ona veziva... Jer mi je u amanet ostavila.

I onda se svi oslobodiše. Priđoše mi i rukovaše se. - Pa onda otpočeše - da bi me utešili - pričati kako je poslednje dane provela. Kako se nije podavala bolesti, kako sama, noću, nije mogla da naiđe na vrata sobe; kako je htela da padne u bunar ne mogući da se vrati u kuću; kako nije davala da me zovu, bojeći se da se ne "pometem" od učenja; kako me je, kad je počela da gubi jezik i svest, ovog večera, dok sam ja putovao, zvala: "Kojo, Kojo, hajde brzo"... I kako je tražila moju sliku, gledala dugo, dugo, i plakala! Utom poče ona da se previja i grči. Usta joj se izgubiše u grlu, vrat uvuče... Svi skočismo oko nje. Jedna baba mi priđe i blago reče:

- Iziđi, sine, da ne gledaš.

- A što?

- Pa ne valja se. Mlad si.

Iziđoh.

Ona izdahnu.

S nekom svečanom tugom i skrušenošću slušah kako je spremaju, kako šušte njene stare, svilene haljine, koje behu u jednom zavežljaju koji je ona, još u životu, spremila za svoju smrt.

Ujutro, u samo svanuće iziđoh. Nisam znao gde da idem i šta da radim. Jedva sam čekao da prođe ovaj dan i da je što pre sahranim, svršim, jer mi je bilo tako neugodno. Čak sam se bojao da je mrtvu vidim, već sam krišom bacao pogled kroz prozor u gostinsku sobu, u kojoj ona beše spremna da je vidi svet i pripali joj sveću više glave.

Da bih izbegao pozdrave i izjave sažaljenja od žena i ljudi koji počеше dolaziti i donositi joj sveću, zađoh iza kuće, u potok, koji sad beše mučno poznati. Jer on beše usahnuo, drveće isečeno a zemlja gola, trošna i smrznuta. Pogledah ka tvojoj kući, iz koje se još ništa ne viđaše ni kretaše. Samo, ona ti sad beše - da li se meni tako učini? - tako mala, skućena i propala u zemlju, kao da se bojala od nečega, i zato skrivala. Tvoja bašta i dvorište bejahu čisto goli. Sve što beše kod tebe: u bašti malo drveće, s ulice oronuo zid i pokriven tuluzinom i prućem mesto crepova; na motki, pred kućom, obešena ponjava; uza zid prislonjeno nekoliko drveta; mali prozori izlepljeni hartijom, - sve to izgledaše tako malo, sitno, povučeno i skriveno, kao da se bojaše čije navale i kao da svakom govoraše: "Molimo te, ne diraj nas. Mi nikome ne smetamo. Evo, ako hoćeš, još ćemo da se pomaknemo, još više cemo da se sakrijemo i sklonimo, ako smo kome na smetnji... Sve ćemo, samo nas ne diraj i ostavi" ... Iz svega isticaše se tvoja ruka, ruka ženska, ponizna, tiha, bez smelosti i jačine, ali žilava, durašna i istrajna do kraja života. Odjednom se ti pojavi iz kuće. Brzo ostavi nešto i uputi se kapiji, da je što bolje pritvoriš. Zatim se vrati. Na glavu metnu neki zavežljaj, valjda detinje pelene, na rame motiku, u desnu ruku uze dete, a u levu neki sud, čini mi se s jelom, i uputi se meni, prolazom, da iziđeš na našu kapiju. Ja sam stajao i gledao te kako pognute glave ideš, i to u nanulama, na nogama čarape iskrpljene, u mintanu iz koga je virio pamuk... Dođe do mene, spazi me, i mesto; "Dobro jutro", ti reče:

- Umre teta? - A glas ti beše tako običan, ravnodušan. Lice tamno, bledo, suvo i, pocrnelo od letnjeg sunca, ne izdavaše baš nikakav osećaj.

- Da, - rekoh mračno. - A zar ti nećeš da je ispratiš?

- Ne mogu, bogami, gospodine, - poče se pravdati. - Imam rabotu. Moram njemu da odnesem ručak, a posle u nadnicu.

- A gde je on?

Ti poče da mucas. Beše ti neprijatno i stidno.

- Na robiji - odgovori tiho.

- Šta?

- Nije kriv, gospodine, tako mi Gospoda! Obediše ga. Uzedoše na dušu dušmani - bog im sudio! A on? oh! nije kriv!

Branila si ga tako živo, ponizno i verno, da nisam znao šta da mislim. Pogleda oko sebe, a zimski dan već uveliko svanuo. Kroz hladan vazduh, protkan kao nekim rasturenim vlasima magle, počеше leteti sa svih strana, kao zalutale, pahuljice snega, i padati na ugnute krovove, zidove i golo drveće, čije se grane oštro i crno ocrtavahu. To beše prvi sneg. Iz gostinske sobe svetlucahu

sveće više materine glave, i katkad dopiraše tiho, jedva čujno, naricanje neke starije žene, valjda njene drugarice iz mladosti. Ti si stajala pognute glave. Bilo ti je hladno, ali si ti jednako dete utopljavala, prigrlijavala, a ono sisaše komad crna hleba.

- Zima, Stano - rekoh tek što da kažem.

Ti se još više zgrči. Oproba da li zavežljaj na glavi i motika na ramenu dobro stoje, i ode, prošaptavši kao za sebe:

- Ne znam. Sad nešto rano dođe.

1899.

ZADUŠNICA

Jedna pada u zimu, druga u leto, pred letnjeg sv. Nikolu. A to je onda kad počnu prve trešnje da zru, i kad zemlja onako već uveliko zelena, počne da diše novim, letnjim životom. Ta je zadušnica najvažnija jer za nju vele: da se onda mrtvi, cele zime do tada zatvoreni gore, na nebu, puštaju tada s neba te da onako željni, gladni, siđu u svoje grobove i iščekuju da im toga dana njihovi živi, dođu na grob, prepoju ih, okade, zakite cvećem. I to mnogo. Ceo grob da im prekriju cvećem i drugim zelenilom, te kao da bi ih time opomenuli šta se ovamo, na zemlji, nad njima zbiva i događa. Pa pored toga da im još iznesu jelo, piće. I to opet mnogo. Jer će im to biti dosta za celo leto. Ono, istina, da se onima što su sad skoro umrli, iznosi na grob i razdaje još i svake subote i praznika, ali onima, starim mrtvacima, koji su već i po nekoliko puta prekopavani, njima se samo tada, na zadušnici, iznosi i razdaje, jer vele: oni, onako stari, odavna umrli, već i ne jedu. Dosta je njima posle samo pomen i molitva.

I zaista, na taj dan, njihovi, živi, dolaze im. Iznose im jela, pića i razdaju. Na taj dan, ma da muški ne idu na groblje, i čaršija je zatvorena. Od žena ne može da se prođe. Iz sviju maala, kapija i čaršije, stiču se i idu drumom što vodi groblju. Stare, poštapajući se, u praznična odela, sa svećama, zajedno sa obudovljenim snahama i kćerima idu napred, a iza njih nose sluge spremljena jela, piće. I to toliko, kao da će na groblju da godinuju. Cela kuća se iznosi. A još, pored toga, opet, svaki čas zastajkuju, osvrću se i vraćaju sluge da od kuće još štogod ponesu što su one zaboravile, a sad se, usput setile (a naročito je to ono što je pokojni za života rado jeo). I tako u povorkama, iz svih maala otiskuju se i žure ka groblju. A groblje nije daleko. Ono je odmah tu, blizu, do varoši. Ograđeno zidovima, sa crkvom u sredi od koje se samo njen ugnut krov i krst vidi. Veliko je i prostrano groblje! Kažu: da se četrnaest kolena ljudi tu isposaranjivalo. A ovo, sada, petnaesto je koleno koje počelo da se saranjuje!

A čim se iziđe iz varoši i sagleda groblje odmah se oseti miris od tamjana. I, što bliže groblju, njegovim zidovima, tim jače iz njega tamjan, plač. Ponekad, čisto vas uplaši, kao preseče — te se trzate i zastajete, kakav iznenadan krik, cvilenje sa nečijeg groba. Ali ono odmah počne da pada i da se gubi u onoj opštoj tišmi od sveta i plača.

Na kapiju grobljansku ne može da se uđe. Ma da je ona velika, dvokrilna, na svod, uvek širom otvorena, ipak, kad se uđe, ne može od sveta: žena, dece, slugu, sluškinja koje s korpama jela na glavi i sudovima pića u rukama, zbijene, tiskajući se, jedva ulaze i razilaze se po grobovima. A groblje? Puno. Što kažu: čitava gora od grobova. Naročito oko crkve, jedno do drugo, pa i preko drugo — kao da žele da probiju zidove i uđu u samu crkvu — grobovi znanih ljudi, bogataša, hadžija. Svuda upaljene sveće, tamjan. Na svakom grobu beli se prostrt čaršav, a po njemu poređano jelo, piće. Čelo groba kleče starije, matere, a u stranu mlađe: žene, sestre. I sve, unesene u plač, krijući lica o grob, plaču, nariču. Matere malaksalo, starački, a mlađe jako, zdravo. Plaču mnogo, i nekako raskomoćeno, jednako oko groba nameštajući se ugodno, slobodno kao kod kuće. I to valjda zato, što ima mnogo da se plače. Mnogo se nakupilo. Cele zime i proleća. Pa sve to ima da se isplače, izjada, iskaže mrtvima. Šta se u kući, od kako je on umro, dogodilo. Ko koliki porastao, oženio se, udao. Koliko puta on, mrtvac, u snu im došao, te se videli, razgovarali. Kakav je došao: ljut, prek. I zašta takav? I plače se dok god traje služba u crkvi. I zato, što bliže kraju služba, tim jači, užurbaniji plač. Jer čim se svrši služba, pop počne da prepojava grobove, prestaje plač, nastaje onda delenje, razdavanje jela i pića u pokoj duša. I to najviše prošnjacima i drugim ubogim ljudima. Jer vele: da što se tad njima, za u pokoj duša mrtvih, dâ, da oni pojedu, popiju, kao da se samim mrtvima dalo, kao da se oni, mrtvi, digli iz grobova te sami oni jeli, pili, krepili se. I zato, čim se služba svrši, popa iziđe iz crkve, zacrni se njegova mantija preko grobova, tada sve uzavri od plača. Polete krici, praštanje, ljubljenje grobova. Tada počne ono čuveno cvilenje. Cvilenje koje se na sve strane čuje i čak u varoš dopire. A naročito cvilenje mladih matera za prvence. Praštajući se, one padaju kao u neki zanos, rasprostiru se po grobovima, vijuju, ljube, bacaju šamije.

Pop prepojava. Brzo, užurbano, da bi što pre prestalo to cvilenje, plač. Zaustavlja ih. Onda diže čas majku, staru, samu, koja već iznemogla od plača, poklopljena, tiho cvili; onda čas udovicu, sestru... I tako svuda. Po gde-gde bi, ali to retko, bio kakav muški. Udovac, sam, svi mu pomrli, pa mora on da im dolazi na grob, iznosi. Nakupovao simite, penjerlije iz furundžinica. Poređao po grobu. I, ukočeno, čisto očajno pogledom moli popu da što pre dođe do njega, prepoje, te kako bi mogao da ide, pobegne, ne sluša oko sebe više taj plač, cvilenje.

— Tugo, Mito, domaćine!

— Lele, sinko! Tugo čedo! Pa što mi se čedo u snu češće ne javljaš, ne dolaziš? Dođi, sinko, javi mi se, te majka bar češće da mi te viđa... — cvili već iznemogla majka.

Ali joj pop ne daje dalje. Brzo prepoje, očita, da bi se ona digla i, utirući suze, brecajući još od plača, počela da razdaje prošnjacima, slepcima, kljastima. A naročito da gleda, ako koje slepo, kljasto prosjače liči po godinama na njeno umrlo čedo, ona da njega najviše gosti, poziva.

— 'Odi čedo! 'Odi ovamo! — I da ga dovodi. Pa, kao da joj sam sinčić ustao, da ga postavlja za grob, hrani ga, trpa mu i nudi. — Uzmi, uzmi sinko. Obiđi, kusni od ovoga. Najviše ovo uzmi. Dobro je to. Slatko je. Pokojno moje čedo, najviše mi je to volelo da jede. Uzmi sinko, uzmi čedo!

Pa da i ostale prosjake zove, i njima da razdaje. Svima da dâ a nikoga od tih prosjaka, božjaka da ne propusti. A njih je puno. Iz cele varoši, svih maala. Pa čak i sumanuti, poluludi. A naročito tada, na zadušnici. To im je kao neki njihov praznik. I dok traje plač, služba u crkvi, Dok ne počne da se prepojava i razdaje svi su oni tamo, na ulazu, oko porte. Tu Menko, Taja, Naza, Stevan, Ljuba... Svi oni. I, s obe strane ulaza, lepo poređani. Neki umiveni, zakrpljeni, s velikim torbama, bisagama u koje će jelo da meću i testijama za piće. I gledajući na groblje, slušajući pojanje iz crkve, čak se neki od njih i krste. Sumanuti već ne. Oni, onako polunagi, kao bežeći ispred nečega, grče se unezvereno i uplašeno gledajući na groblje, plač, upaljene sveće: A opet svi, svaki čas željno pogledaju i iščekuju kad će da se svrši služba i počne da se razdaje. Neki još od sad probiraju lepše, bogatije grobove. A neki, i to čuveniji, stariji prosjaci, imaju naročite svoje grobove obično kakve čuvene porodice kod koje oni uvek idu tamo i stalno, uvek kao gosti, za trpezom sedaju, jedu, piju za u pokoj duša mrtvih.

LJUBA I NAZA

Iza groblja, do reke, živela je ona. Ispočetka u rupi, docnije načinila kolibu. I svakim danom je sve više i više pokrivala. Čas sušenim korenjem duvana, čas prućem, trnjem, crepovima ili zemljom... kako je gde našla i stigla. Bila je vredna. Svi su se prosjaci nje bojali. Naročito na groblju. Tamo im je bila kao neka domaćica. Uređivala ih je, pazila da ko čije mesto ne zauzme. Naročito je terala one druge, bogate, prosjake koji po selima prose, imaju u varoši svoje kuće pa i novac pod interes daju, pa kad je zadušnica ne samo što i oni ovamo dođu, nego ponesu i najveće bisage i testije za prošenje. Naza ih je terala. Čak se i tukla s njima. Zato su je ostali prosjaci i voleli.

A isprva ona nije prosila, već je služila u varoši, kod nekog gazde. Ali kako je taj gazda hteo da siluje, to preplašena od toga, kao sumanuta, pobegla iz varoši, i više nije htela da služi, već počela da prosi. Bila je suva, kao spečena a još mlada. I da joj nije bio spreda jako narastao vrat, guša, bila bi i lepa. Pa i ovako, kad se poveže šamijom, prebaci je preko vrata, te joj se ne vidi ta narasla guša, izgledala je dosta lepa. A naročito kad je nasmejana te bi joj se videli njeni zdravi, beli zubi. Uvek je bila oprana, iskrpljena i lepo povezana. A njene bose noge nisu bile kao u drugih prosjaka razpucane, prašnjive, već uvek oprane, male, hitre... Bila je toliko čista, primamljiva da čak i neki varošani počeli oko nje da obilaze. Ali ona od njih je bežala kao luda. Ni novac, ništa nije htela da primi.

A izgledalo je, da je od svih zavolela nekog Ljubu, prosjaka, koji je večito ležao i spavao. Bio je to mlad, razvijen dečko. Crne masti, crne kose, crnih očiju. Pogleda istina blesastog ali nekako

upornog, prkosnog. On je većito, gotovo gô, u nekoj dugačkoj, prtenoj košulji, samo spavao i ležao. Taj nije prosió više nego što mu je trebalo a nikad ne bi, i da mu dadu, obukao odelo. Uvek je išao u toj dugačkoj, prtenoj košulji koju niti je prao, niti svlačio dok je ne pocepa.

Pa i to, kad dođe na groblje da prosi, on seda u kraj, naposletku, i samo gleda gde će moći da ispruži komotno svoje dugačke, pune noge i nasloni se. Ako mu ko udeli — dobro, ako ne — ništa. Leži jednako. A otkada počela ona, Naza, da mu od svoga odvaja i daje, otada još manje je prosió a još lenje, upornije ležao.

I Naza mu je zaista davala. Ali da ne bi palo to u oči kod ostalih prosjaka, ona bi ga prvo korela da sedne negde istaknutije gde može što god da se naprosi a ne tako, u kraj, gde ga niko ne vidi.

Ali kad on Nazi od lenjosti ne bi ni odgovorio, tad bi ona uzela njegovu torbu i metnula po red svoje, ma da bi prosjaci — pored svega što su se nje bojali — počeli onda da se podgurkivaju. A sakata i jezična Vela digla bi tada glavu, i naslonjena pazuhama o štaka, počela bi visoko, na slogove da muca... tobož kao da pravda; brani Ljubu što neće da prosi.

— Pa što traži da se muči, da prosi? Kad etete te ete... — mučila bi se ona da odjednom celu reč izgovori — ete ima sestru. — I tu reč „sestru“ ironično bi naglasila. Starci bi se onda iskašljivali, drugi okrećali od Naze, namigivali. A Naza, od stida ne bi smela u nikoga da pogleda a kamo li da koga izgrdi i izbije, već bi krišom iz svoje torbe prenosila u Ljubinu, tobož da je to naprošeno, samo da joj se ne bi posle još više smejali kad bi morala da mu pred svima, na očigled, odvaja od onoga što je za sebe naprosila, i njemu da daje.

Ali to je svakoga dana bilo tako sve gore i gore, da ona nije mogla više. I jednog dana, pošto se groblje ispraznilo, svi prosjaci razišli, a pop seo ispred klisarnice da se odmori od prepojanja, ona stala pred njim.

— Koje dobro, Nazo? — upitao je on.

Ona ga pogledala, uplašila se i htela da pobegne ali se opet, zbunjeno, vratila.

— Ete... — počela da muca.

— Pa šta? — hrabrio je popa.

— Hoću da se udadem.

— Za koga? — strogo zapitao je pop a već ljut što mu se još i time dosađuje.

— Za Ljubu...

Pop počeo da se šali:

— Kako za Ljubu?

Ona, od stida, ćutala.

On počeo i dalje da se šali.

— Pa dobro, dobro Nazo. Pa, je li te Ljuba voli? Voli li te on?

Naza od stida, zbunjenosti, počela da pocupkuje, premešta se s noge na nogu i ugušeno, tiho, da odgovara:

— Hoće i on.

Kako hoće? — počeo pop da se jače šali. — Pa je li ti rek'o, kazao: da te voli.

Naza, od stida, jedva je odgovarala.

— Nije mi to rek'o, ali znam. Hoće me. — I počela da navodi dokaze. — Ete, još od kad ga ja čuvam, ranim. Sve ja za njega radim, dajem mu i on jede, uzima, prima. Voli me.

— Pa dobro, dobro, uzmite se. Ko vam brani? — prekinu je pop odobrovoljen tom njenom ljubavlju.

Ali Naza još zbunjenije nastavila:

— E, ali ja iskam da se venčam. Hoću u crkvu kao i svi drugi.

Popa se, odjednom, zbunio i unezverio, ali opet okrenuo na šalu.

— E, pa dobro, dobro. Ali znaš, da za to treba para. I to mnogo. Imaš li ti toliko novaca?

— Imam. Skupila sam nešto. — Radosno ga dočekala ona.

— Pa donesi. Da vidim.

I ona, vesela, otrčala kolibi. Brzo se vratila s novcem koji je izvukla ispod zemlje u raznim zavežljajima... Sve dala popi. Ovaj, kad video priličnu sumu još više se zbunio. I nije znao šta da joj kaže.

A ona ga gledala unezvereno, radosno, iščekujući od njega odgovor.

On skupio novac, zadržao ga kod sebe i rekao joj:

— E sad dobro. Pare neka stoje kod mene. A ja ću da pišem vladici i čim on odobri, venčaću vas.

Ona radosno, zbunjeno kao svaka isprošenica, prišla da mu celiva ruku, ali on je, grozeći se, odbio.

— Neka, živa bila. Idi sad.

Ona pošla. Ali se opet vratila.

— A ako li da se spremam?

— Šta?

— Pa ne li dâr? Ete za tebe što ćeš da nas venčaš. Pa za kuma, starojka... boščaluke, i drugo što treba.

Popu došlo još više neugodno slušajući ono: crkva, kum a gledajući je onako iskrpljenu, s torbom. Zato da bi ugušio smeh on joj rukom odobrio i otpustio je.

Ali od vladike nikako ne dolazilo odobrenje. Dok bilo leto Naza i ne dosađivala popu toliko. Stid je bilo. Jedino, kad bi on došao na groblje ona se uvek nalazila oko njega, usluživala ga samo da bi mu pala u oči te da se on seti nje i kaže joj ako je što od vladike došlo.

Ali od vladike ne dolazilo. A međutim, dolazila zima. Za sebe se Naza nije bojala već za njega, Ljubu. Jer oko groblja i u varoši nije imao gde da spava. I kao svake zime tako i sad hteo da ide u kakvo selo i da tamo u slami po štalama leži, prezimi, ali ga ona nije puštala. Znala je: da kakav je on, pa ako naiđe na kakvu dobru kuću, gde će da ga puste u štalu i da mu daju samo po komad hleba, da, kakav je lenj, više otuda ne bi se ni vratio ovamo, u grad. A da ga opet kod sebe, u kolibu pusti, nije mogla. Stid je bilo da ga tako, nevenčanog, kod sebe primi jer: „šta bi posle za nju kazao svet?“ A ovamo, zima sve jača. Ljuba, istina, nije se tužio, ali sav, onako gô, u košulji, naježen od zime i, kao u inat, samo je još više ležao i po nekoga raspitivao za kakvo selo. Zato Naza zaboravila i na stid i na sve i počela svako jutro da odilazi popu kući i čeka ga na kapiji.

— Nema Nazo — odbijao je pop osećajući se neugodno kad bi je video kako ona svako jutro ispred kapije čeka ga, bosa tapka po snegu i pilji u njega kad ga vidi. Čeka, kad će da joj kaže da je od vladike došlo da se venčaju. — Kad dođe od vladike, ja ću da te zovem.

— Odbijao je jednako popa.

Ali Naza nije mogla da čeka. Zima stegla i puca. Ljuba da se ukoči. Zato zaboravi sve i nevenčanog primi Ljubu kod sebe, u kolibu. I, od tada, čisto se promenila. Došla lepša, čistija i vrednija. Od jutra do mraka trčala je, prosila, donosila. No, samo više nije izlazila u varoš, ni na groblje, među prosjake. Nije više tamo prosila i pokazivala se gde su znali za nju i Ljubu, da žive nevenčani, stid je bilo, već počela da prosi i ide po selima. Ali opet, koja vajda kad Ljuba isti onakav. Od tada još lenji. Samo leži i spava. Više mrtav nego živ. Naza luta, prosi, donese mu a on ni da se okrene na nju, a kamo li osmehne, progovori. Samo pošto se najede, raskreči se posred kolibe da onako go, slobodan, leži, spava. Koliko puta donosila mu odelo. Čak i celo, nigde ne zakrpljeno. donese, nudi ga i razastire preda nj da mu pokaže haline.

— Eve bre, eve. Nove. Još ne zakrpljene. Odmah mi dadoše, čim zatražih. — I, samo da bi ga kao zainteresovala za sebe, kao pred njime se uzdigla, počela bi da mu priča kako su joj, čim je zatražila, odmah dali.

Ali na sve to Ljuba, i ne gledajući u haljine, jedva ako bi odgovorio:

— Tesne su! — I onda bi se opet okrenuo od Naze i od haljina što mu ih nudi i kao strepeći da mu ne navuku te haljine, još slobodnije bi se raskrečivao, rasprostirao da leži, spava, ne gleda u Nazu.

Naza, Od muke, posle počela i da pije. Prosi, prosi, pa se napije i dođe. Stane Ljubu da drma, budi, miluje a on umorno, mrtvo prevrće se na drugu stranu da zaspi odišući i braneći se od nje.

— Ne diraj me, mori! Pusti me! Oh!...

~~~~

Sada, jednoga dana sretah Ljubu. Bila kiša. Blato na sve strane. A naročito iz njiva i bašta odakle je on dolazio. On je dolazio iz Dono-Vranje gde je bio sabor. Bio već ostareo, sav crn, krupan, mastan. Kao uvek, bio je samo u košulji a ogrnut nekom debelom, ulepljenom ponjavom. Prigrćujući tu ponjavu, torbu i košulju oko sebe išao je kao uvek nemarno, upadajući posred blata svojim dugačkim, bosim nogama i gledajući u stranu, uporno, natmureno.

— Šta bi, more, sa tvojom Nazom? — upitah ga.

— Koja Naza? — počeo on natmureno da mumla i da se skuplja onako gô pod onom svojom ponjavom i košuljom.

— Pa tvoja žena.

— A! — počeo on kao da se dosećuje — umre ona. Još otkada je umrla.

— Kako? gde je umrla?

On jedva okrenu glavu da me pogleda. I, isto onako napućeno, prkosno, gledaše me kao da me ispitivaše. I posle dugog gledanja kao da se reši da mi odgovori.

— Umre. Zimi, u selu... i tamo vuci li? psi li? rastrgli je. Ko zna?

I gegajući, blatnjav, produži put jednako skupljajući se ispod one svoje ponjave i masne košulje.

U VINOGRADIMA

Miriše mi zemlja na ispucano grožđe, a magla hladna i mrka već počinje da se ne diže tako lako. Sa sviju strana samo lupa od opravaka na bačvama i krlama. Otkako je nastala berba, noć se ne zna. Ma koje doba bilo, a čaršija je zakrčena kolima grožđa sa sela. Oko njih leno i dremljivo stoje seljaci, iščekujući kupce, mehandžije, i, uvijeni, u dugim gunjevima, sa dugačkim štapovima, "ostanima", rasteruju decu, koja se tiskaju oko kola, krađu iz njih grožđe, više radi zabave, i, zasićena, umrljana, ono što ne mogu da pojedaju bacaju oko sebe, te na sve strane, gde god stanete, puca zrno pod nogama.

Po ulicama koje vode u vinograde ili na "carski drum" vrve konji natovareni krlama, berači, argati, prosjaci, Cigani, a među njima i poneki gazda na svome konju ili magarcu. Pa kad sve to počne da se tiska, gura, pretiče jedno drugo, onda ni kokoš ne bi mogla da prođe s jedne na drugu stranu, a kamoli čovek. Samo se čuje vika konjara, škripa belih korpa što, nabacane, vire iz krbala, a između kojih se jedva vide deca koja jašu; u skutu im bošče, za pojasom "pištoljče" od čaurice, a bose im noge klata se i udaraju konje po vratovima. U strani, pored zidova, ide ženski svet. Napred su žene u anterijama, "količićima" i zagasitim šamijama; za njima devojke u tesnim mintanima, šalvarama, cipelama "na kopče". Idu one lako, plašljivo. Drže se ruka za ruku i koso okreću k zidu, da im "muškarcima" ne vide nabrekle grudi. A "muškarcima" zabacili dolame preko ramena, utegnuli se pojasevima do pazuha, i s puškom u ruci grabe po četiri koraka u

jedan. Poneki besan, pa opali iz puške; devojke ciknu, sabiju se u gomilu, konji potrče, krble počnu da se odvajaju od samara i lupaju, dečaci na konjima se pognu, jednom rukom pridržavaju se za samar da ne padnu, laktovima i trbusima stiskaju bošče što su im u krilu, a drugom zaustavljaju konje. Ovi se brzo stišaju i pođu običnim, sitnim koracima. I kao pre, opet počnu da cupkaju, razrivaju put kopitama i grabe vinogradima, koji se izdaleka crne, a po kojima se svet već razmileo, viju dimovi naloženih vatra, šarene se obešene ženske "stajace" haljine o granama već ogolelog drveća, odjekuju pucnji pušaka, usklici, dovikivanje. Nebo je sivo, tmurno. Brda i bregovi crne se i nepomično ocrtavaju. Cela je zemlja vlažna i mrka. Pokatkad proleti jato gavranova, ali ne grakće, već samo šušti i brzo se izgubi u mrku daljinu i maglu. A magla se polako i razvlaćeci diže...

Jesen. Da, da! Ali tada ne beše jeseni. Srce mlado, duša tek navirala, oči se raširile, pa ceo dan švrljam s drugovima po vinogradima, pucamo iz pušaka, ložimo vatre od vlažnih, zemljinih lozinaka i pušimo duvan. Tek pred večer ako dođem u naš vinograd. Još izdaleka, na ulazu, vidim gde se Marko konjar raskrečio, šubara mu štrči na glavi, on kolenima pritisnuo krbu, zavrnuo rukav na košulji i mulja grožđe što mu žene sipaju iz svojih korpa, grdeći svaku što pored grožđa bere i suho lišće. A one ga i ne slušaju šta ih grdi, navikle se, pa ga samo peckaju i diraju, on samo mulja, više i trčkara čas ka trešnjama, gde je rakija, čas na put da obiđe svoga konja, koji čekajući na tovar pase suhu travu po jendeku.

- A, gospodinče, - predusrete me. - Kamo čiča-Marku rakije? Tako li ti? Čekaj, da li ću da ti igram na svadbu.

Ućutkah ga duvanom i uđoh u vinograd. Žene me jedva dočekaše i osuše grdnjama: gde sam bio? što ne radim? kako neću ni večeru da dobijem, i drugo. Odgovaram ja njima. Šalim se. Bile su sve naše: tetke, strine, ujne, neke iz komšiluka; a bila je i ona, Lenka. Samo ona, kao meni za inat, nije se dala da je vidim. Šalim se ja s njima, jer znam da mi mati nije tu. Ona je onamo, iza vinograda, pri vatri, gde, zajedno s komšinicama iz susednih vinograda, piju kafu i nude se rakijom. Zatim odoh ka trešnjama koje su bile u sredini vinograda i oko kojih je bila mala ledina. Po granama i oko stabala bilo je obešenih i poređanih ženskih haljina. Tu je bilo svilenih šalvara, anterija, mintana, lakovanih papuča i cipela. Sve ono što se pri radu prlja... Počeh da tražim što za jelo, jednako slušajući šalu, smeh i kikotanje naših što su brale oko puta. Po koja, dok joj se odnese puna korpa i isprazni u krble, ustala bi. A obično svaka šamiju zabacila, razuzurila se, bez bošče, u ustima drži zrno grožđa i siše ga. I u svakom vinogradu tako. Svuda žene, devojke. Trče iz jednog u drugi vinograd, sastaju se. Nestalo je međa, granica. Sve je jedno. Po drvetima bele se obešene haljine, iz jendeka i međa viju se gusti dimovi, čuje se prasak suvih lozinaka na vatri, uzvici pri tovaranju krbila, njihovo krckanje, kikot devojaka, razgovor žena i vitlanje dece... Svuda i sa sviju strana dim, pesma, pucnji, a sve se to meša, razastire i rasplinjuje u vlažnom, kao nakiselom vazduhu...

Ja sam stao. Nisam osećao glad. Gledao sam i razgledao haljine što behu oko trešnje. Naiđoh na Lenkine šalvare od đizije i mintan od jumbasme. Poznao sam ih po onim zlatnim širitima. Ja ne znam zašto, ali zagnjurih lice u njih, jer su one mirisale na nešto što tako godi i potresa. Iz toga trže me vika na Spasenu, mladu, vitu, crnomanjastu i toplu ženu našega komšije, koji je odmah posle svadbe otišao u Tursku, da šije čakšire, pošto to kod nas već nestaje. Viču na nju što neće

da bere. Voli da nosi korpe, da istrčava na put, gleda, obzire se, pa da posle utrči u vinograd preko jedneka, vijući se i kikoćući. A ostale je peckaju, pitaju: da li je skoro snivala muža? zbog koga istrčava? Pa, da bi šala bila veća, počnu je dirati za Marka. A Marko čuje, milo mu, pa se čini nevešt i samo viče:

- Žene, brzo!... Brzo, bre, eno komšije već trinaest tovara, a mi,... Ih!...

I brzo se saginje, mulja besno, a ruka mu se crveni kao krv od grožđa.

Odvojih se od trešnje i sedoh do jednog čokota. Nisam hteo da idem tamo kod njih. Jedno, radi nje, Lenke, kao i u inat, a drugo - znam da će me terati da radim. A da im ja nosim korpe, teške su; opet da berem, brzo me zaboli krstača saginjući se. Zato sedoh za čokot, otkinuh grozd, on mi se prosu, zrna odleteše i razasuše se. Počeh da im pribiram i da im zagledam onu njihovu glatku površinu, skupljam med što se nahvatao po njoj i slušam pesmu koja baš sad otegnuto i izdaleka dolazi:

Devojčice, ružičice - ružo rumena!

A što si mi nevesela - usta medena!

- Što ne bereš? - čuh iza mene glas mek, drhtav i vreo. Sav se zapalih, ali ipak neću da se okrenem, već odgovaram tupo:

- Pa šta ću, kad ti za mene radiš? - I okretoh se. Više mene ona, Lenka, stoji. Čeka da se ja osmehnem, pa onda ona. U desnoj joj se ruci beli nova korpica, a u levoj "kosirče". Prsti joj ulepljeni zemljom, kako je po njoj skupljala zrna. Brada ovalna, a tamni joj i rumeni obrazi odskočili od stegnute šamije, kosa joj se izvukla i pala po čelu čak do mrkih joj i krupnih, vlažnih očiju.

Stoji. Čeka da se nasmejem, ali ja neću, no ćutim i čupkam lišće. Bili smo u svađi. Posvađali smo se pre nekoliko dana kad je dolazila kod nas, na bunar, a od mojih niko nije bio. Tek sto je bila počela da vadi kofu iz bunara, a ja, kao uvek, došao sam, i, tobož, doneo joj moju testijicu koju sam navlaš ispraznio u kujni, da je napuni. Pa se nisam odmicao od nje, već stajao i dodirivao je. Ona je plamtela sva, ali, zauzeta oko vađenja kofe, nije mogla ništa. Samo je počela brže da okreće čekrk, a pri tom da joj se puna, mlada snaga uvija, krši; da joj grudi više odskaču, a oble joj mišice na rukama da se pokazuju, zatežu mintan. Uhvatio sam je za pas. Nije mogla da se brani. Jer, ako me odgurne rukama, pustiće kofu koja će natrag u bunar pasti i razbiti se; a ovamo sam je ja grlio sve više i više... Ona je klecala. Htela je sve da pusti i padne.

- Pusti me! - molila me. - Pusti, tako ti svega na svetu!... Oh, majčice moja!...

I zaplaka se.

Pustio sam je. Ali od jada nogom gurnuh moju testiju i razbih je.

- Ne boj se. Znam ja da ti mene ne voliš, nego... - počeo sam da gundam odmičući se od nje.

Ona je izvadila kofu, počela da sipa vodu u testije, ali sva se tresla, drhtala, te voda nije ulazila u testiju. Oko deset kofa je izvadila dok je jednu testiju napunila. Čitava se bara razli. Jedva napuni tu testiju. Ali nije išla. Sva zažarena, stajala je; nije smela otići a da se ne pomirimo. Zna ona da je tada ne bih pogledao i da bih je tako uvredljivo peckao, da bi išla kao luda. I onda, čas u inat meni, raskalašna, besna, čas "unilna", kao da su joj svi po kući pomrli. Zato je tada i stajala, drhtala, njijala se. Čekala je da je ja prvi oslovim, makar i najgrublje, a ona će već odmah da mi popusti, moli me, nasmeje se, i tako da se izmirimo.

Ali ja ćutim. Okrenuo sam se koso i prstom šaram po zidu. Ona poče da skuplja crepove razbijene testije.

- Što ti je ono krivo, te ga razbi?

- Pa šta ću, kad sam ti toliko gadan, te plačeš od mene! - odgovaram nabureno.

Gledala me. Kako se bila sagla da digne testiju, tako i ostala. Na trepavicama suze, usta bolno, plačljivo razvučena. Ali ja bejah dosta snažan, te izdržah taj pogled.

- Ah!... - uzdahnu ona i diže testije, pa jedva iziđe na kapiju.

Eto, to je bilo sto sam sada ćutao i tako se ćinio još ljut, srdit. Istina da je ona odmah, otada, pokušavala da se pomirimo, ali se ipak nije toliko ljutila što ja neću. Jer je znala, sigurna je bila, da ćemo se ovde, u vinogradu, pomiriti; da ćemo, kao i lanjske godine, s jednog ćokota zajedno brati grožđe, da ću da mećem u njenu kotaricu, služim se njenim kosirćetom, pa posle, kad počnemo zrna da skupljamo, da ću, navlaš, gurati moju ruku u njenu, a tada će prsti da nam se prepliću i glave, lica, kose dodiruju. I, naposletku, da ćemo iz mojih usta da "zobamo" zrno, ali tako da jedna polovina zrna ostane u mojim a druga u njenim ustima... I zato što je znala, ona je jutros, kad je došla k nama, bila ponela novu, belu korpu i lepo kosirće, i sva je drhtala od radosti, sreće. Po četiri puta išla bi i vraćala se za jednu stvar... I sad, evo gde je došla, stoji više mene, ćeka da je ja pozovem da beremo zajedno i pomirimo se. Stoji ona i ćeka. Ja jednako ćutim, a osećam vatru od njene blizine. Poćeh da kidam jedan poveći grozd. Ne mogu, jak.

- Na ti kosirće! - šapnu i pruži mi ga.

- Neka. Mogu rukom. - I od jeda što ne mogu, seknuh, da sva zrna popadaše. Osta samo peteljka.

- Ćekaj. Ja ću... - I saže se. Obrazi joj plamte, ruka drhti; a tako je topla, meka i mila. Lenka odseće grozd.

- Evo! - I pruži mi ga. Gleda me zamagljenim i upola zatvorenim očima. Ćak joj brada rumena i svetla. - Hajde da beremo! - šanu i kleknu do mene.

- Ne mogu korpe da nosim. Teške su, - branim se ja.

- Neka. Ti samo beri, a ja ću da nosim. Mogu ja, - hrabrila me je milo, a već grcala od sreće što ću da se odobrovoljim, ne srdim se više na nju.

- Ne, ne! - Ustadoh. - Ići ću u "Rašku", da tamo ćuvam vinograd.

Njoj glava klonu, kosirće iz ruku ispade.

- Ako! Idi! - pokorno prošapta i umuknu, oduprevši se rukama o zemlju, da ne padne.

Pitah mater, ona mi odobri.

- Idi, - reće. - I onako ovde nisi za vajdu. Samo pazi da Ciganke..., jer se sad ta vera razmilela, pa...

Podoh. Na kraju vinograda, do međe, bilo je nekoliko već suvih višanja, a oko njih se uvile loze sa soćnim lišćem, debelim prućem. Vile su se uza stabla, granje, te ćinile zaklon, kao kolibu. Bile su to "gavranice" i "drenovke". Tu je bila zemlja uvek suha. Htedoh da proćem kad - ona, Lenka! Zaobišla i stala tu. Ćeka me.

Naslonila se leđima o stablo i rukama se pridržava za grane. Pbledela, samo joj usne rumene i nabrekle.

- Što se ljutiš na mene? Ne ljuti se, živa ti majka! - poče me moliti, a jedva govori, plače, samo da se pomirimo. Krupne suze kotrljaju se niz obraze. Diše utajano. Hoće da čuje moj dah, a kamoli glas, oprostaj što očekuje.

- A, pa posle opet kao onda, na bunaru, da plačeš?! - počeh ja.

- Neću više da plačem, ži' mi ti! - I da bi me uverila, poče prstima da skuplja rasturene suze po obrazu.

- Neću!... Daj mi da te poljubim! - rekoh odjednom, i sam ne znajući zašto. I počeh da se tresem. Opi me valjda onaj miris zrele i na sve strane izmuljana u krblama grožđa i vlage... Ali najviše, čini mi se, opiše me njena usta, koja se sada - srećna usled potvrde da je volim, zastidjena od moje drkosti, a što tražim otvoreno, glasno poljubac - behu razvukla u osmeh... Eh, to ne beše osmeh! Beše to nešto što pruža, mami, ali od velika, iznenadna stida strepi i trza se i od same pomisli na poljubac.

- Ne, ne... - mucala je, a jedva se savlađivala da glavom ne odriče.

- Daj mi!

- M-m-m... - mucala je.

- Neću silom, neću! - počeh. - Ako hoćeš daj, ako ne... - I pođoh.

Ona napreže svu snagu. Nije smela da se odvoji od grane za koju se držala, jer izgledaše da bi pala. Pa, žmureći, pruži mi: i lice, i usta, i oko, sve. Ali ni koraka k meni da kroči.

- E, neću! - rekoh ljutito i, ostaviv je, odoh brzo, kruto. Nisam smeo da se okrenem, jer znam kakvu bih je video. Ubrzah korake. Nisam više slušao onaj smeh, kikotanje, krckanje i tovarjenje tovara, samo sam jedva čekao da pređem carski drum i odem tamo negde... Počeh da se grčim. Magla nikako da se digne. Naročito se u daljinu ništa od nje ne vidi. Siđoh i približavah se gospodskim i golemaškim vinogradima. Tu već ne beše one vreve, žagora; samo su se u redovima i iza čokota crnela leđa radnika koji su, ćuteći, brali i žurili se. Pogdegdje zabelela bi se i zašuštala koja suknja. Na bedemima od šančeva stajala je po koja gomila gospode i gospođica i gledala na "drum", po kome su promicali tovari u varoš, i Cigane, Ciganke, prosjake, koji su se razilazili po već obranim vinogradima da beru jaguridu... Pređoh i ja taj put, koji beše sav crven od grožđa, raskaljan i posut zrnima i peteljka. Dođoh do česme. Brzo siđoh u dolinu i ne gledeći na onu ledinu ispod česme, na kojoj se streljaju osuđenici, a sa koje se sada čuo zvon ovaca i svirka čobana u duduk. Izidoh iz doline i počeh se peti našem vinogradu, koji se odmah poznavao po gomili kamenja, brestu i onom redu od divljih ruža i trnja, što je bilo na međi i sprečavalo da se vinograd ne roni u dolinu. Stigoh i, dahnuvši, izvalih se među čokote. Zagledah se u crn, dugačak, sa zarivenim vrhom u zemlju, grozd, koji beše na čokotu preda mnom. Odjednom zašušta nešto iza mojih leđa. To je bila Ciganka, i već se sagla te bere.

- Šta ćeš? - viknuh.

- Kosirče da ti prodam! - požuri ona i približi mi se.

- Neću. Idi!

- Da ti bajem, ako hoćeš. Znam i crve da vadim iz očiju.

Pružih joj ruku. Ona ostavi korpu, veliku torbu i štapove što je vukla za sobom i kleče. Uze mi ruku, okrenu dlan i zagleda se u nj. Kako je čudno odudarala moja bela ruka od njene koščate, suve, crne ruke. Glava joj je bila umotana krpama i starim šamijama, ispod kojih su padale njene

prosele kose u uvojcima niz lice joj, a lice joj ćoškasto i smežurano, vrat izdužen, smežuran, grudi crne, gole... Prijava nikad neoprana košulja virila je samo krajevima iz hrpe starih mintana, te su joj se videle čak i smežurane, bakarne boje, dojke... U onom mrkom zelenilu čokota, zgrčena, crna, s lulom iza vrata, držeći me za ruku i mrmljajući nešto u sebi svojim debelim, izbrazdanim ustima, tako je ćudno izgledala, da nehotice povukoh ruku:

- Govori!

Ona, ne dižući očiju, prelazeći hladnim, crnim prstom po mome dlanu, poče: "Duša ti je široka, srce crno, te teško onoj koja se u tebe zagleda. Vek ti šaren, put dalek, neznan i taman. Ako preživiš..."

Trgoh ruku.

- Idi i naberi.

Pa, ćisto bežeći, skoćih. Nešto one reći, a nešto zadah od duvana, pomešan s teškim mirisom njena znoja i neoprانosti, toliko me poplašić, da je nisam smeo ni da opomenem da mnogo ne bere grožđe. Odoh do višnjeg, naslonih se na njeno stablo s ispucanom i savijenom korom. I, kako mi teško pade kad se zagledah u sve što beše preda mnom! U dolinu, koja beše puna već ogolela drveća, ćesmu, drum, vinograde i onu ledinu s koje se ćak i ovde ćuo zvon ovaca, video ćoban gde nogom naslonjen na kolac nećijeg groba, ogrnut iscepanim vojnićkim šinjelom, svira u duduk. A svirka mu oštra, monotona. S leve strane, na putu koji je bio usećen, a iz doline, preko brda, vodio varošić, iskrsnu Mitka Meraklija. Poće se penjati, gotovo trćeći. Zadigao glavu, prigrlio korpu grožđa što je naprosio i koju će sad prodati u ćaršiji za rakiju. Zato se, valjda, toliko i žuri, podskakuje, nabija šajkaću na oći, isprsuje gole grudi i peva. Ćak do mene dopire njegov istrošen, ali još topao glas i poslednje reći jedne te iste pesme mu:

A ja sam ti, Leno, bolan, bolan-prebolan!

A krckanje tovara na drumu sve jaće. Već se neki, koji su obrali vinograde, vraćaju kući. Dimovi vatra koje su počele da se gase vijuju se gušće, lelujuju se, istežu i ulaze u maglu, te se zajedno s njom lelujuju i rasplinjuju po mokroj, crnoj, obranoj zemlji.

1899.

STANOJA

Cela ga je ćaršija i donja mahala znala. Kad doće pazarni dan, uzajmi ma od koga dva- tri dinara, pa trguje sitnurijom preprodajući je. Uzajmljeno vrati, a „ćar“ popije.

Prićaju, a i on koliko se puta hvali, kako je bio nekad imućan: drćao bakalnicu, imao dućan, kućicu i jednu sakatu sestru. Ali nekako od kad se moj stric oženio strinom, on se propio, i malo po malo dućan napustio, kuću dao sestri, i počeo da slući, dok naposletku nije došao kod strica,

ne tražeći nikakve plate do samo hleba, starog odela i prenoćišta u štali.

Kad se napije, skupi svu strininu decu, a i mene, pa nas vodi po šećerdžijnicama, kupuje nam šta hoćemo, onda nas pošlje da odemo strini i pohvalimo joj se, a on pođe pozadi nas, gleda, smeška se i peva svoju omiljenu pesmu:

Mehandži more, mehandži,

Donesi vino, rakiju,

Da pijem, da se opijem,

Dertovi da si razbijem!

— — — — —

— Poj, poj — a sutra? — dočekala bi ga strina srdito.

On zastane, nasloni se na zid, pa je gleda nekim čudnim pogledom.

— A što? ti li si mi dala?... Moje pare! — I, kao u inat njoj, seda na zemlju, prekrsti noge, baca kapu, vadi iz pojasa staklo rakije, pije iz njega i produžava pesmu.

A kad je trezan, radi kao crv. Što god mu se naredi, on samo radi i ćuti. Ponekad, kad mu mi, deca, suviše dosadimo dirajući ga i vitlajući se oko njega, bacio bi posao, razjurio bi nas i onda otišao. Ali ma ko da ga naljuti, čim bi strina pristupila njemu, metnula ruke na rame i blagim glasom zamolila ga:

— Stanojo, što si ljut? Nemoj. Ajde učini — to i to! — Odmah bi uzimao rad i radio kao besan.

Moj stric beše prek čovek. Njegova reč bila je u kući zakon. Koliko puta on tuče strinu i goni je od kuće. A naročito kad se napije, onda, što kažu, u svet da se beži. Sećam se jednom: Došao on kući pijan, uhvatio strinu, zavalio je ispod sebe i tuče dušmanski. Mi se od straha sakrili po ambarovima. Stanoja u tom iza kuće, u dvorištu, cepaše drva na drvljaniku. Dok strina ćutaše, ništa; ali kad je stric uhvati za kose i, obviv ih oko svoje ruke, otpoče da je vuče i drmusa kô lud po kući, strina tiho, ugušeno, pisnu; Stanoja kad ču strinin pisak, oslušnu, da se uveri da li je zaista to njen, pa brzo ostavi rad, baci sekiru i uputi se k njoj u kuću.

— Ne, Stanojo! — viknusmo mu mi iz našeg skloništa.

— 'Ajd vi! — oseče on na nas, a glas mu drhtaše.

I uđe u sobu, stade između strine i strica. Ovoga uhvati za ruku, te se strina oslobodi i uteče. On tada pusti ruke stricu, stade preda nj, i otpoče ga moliti:

— Nemoj, gazda, grehota je, nemoj — branio je strinu. — Ženska strana! ... — A stric stao, zgranuo se i sav se tresse od jeda.

— Ti li bre, pseto?! — viknu on gušeći se i dohvati štap te lupi Stanoju po glavi. Šiknu krv. Stanoja se povede i, sav obliven krvlju iziđe, dođe do bunara, ispra glavu, metu duvan na ranu, te krv zasta. I, metuvši ruke pod pojas, klataći se, ode pognute glave...

I valjda zato strina ga je pazila. Svako večer, uz jelo, davala mu je po jednu veliku čašu vina. A uvek stara odela i zimi ponjave, da ima čime da se uvija noću.

Jednom se strina razbole. Stric beše na putu, te nemaše niko da se brine o deci i kući. Tada Stanoja uze sve na sebe. Čistio je kuću, nameštao decu, oblačio ih i radio sve poslove po kući kao neka žena. I kad bi uveče sve spremio, decu namirio, uspavao, onda bi seo na prag od sobe

u kojoj ležaše strina i celu bi noć nrobdio, čekajući da joj štogod ne zatreba. Ako slučajno čuje što od žena da joj treba kakve ponude, odmah bi otrčao i donosio. Jednom uzeo pa napunio pojas i nedra nomorandžama, limunovima i drugim voćem. Ide, smeje se; mi trčimo oko njega tražeći mu, on nas odbija:

— Hajd, hajd! nije za vas!

Zatim uđe strini u sobu i, ne govoreći joj ni šta, sve sruči pred nju.

Strina se zabezeknula, pa ga srdito gleda:

— Lud li si? Šta će mi to, a?...

On ćuti i češe se po glavi.

— Kazuj, šta će mi to? Gde nađe pare? Neću ti ovo, neću! — I poče da baca i gura od sebe.

On se sagao, pa ono što ona baci skuplja i ponovo joj pruža.

— Jedi, jedi! — nudi je.

Strina luta što on i onako nema, pa još sada kupuje, troši; srdita i ne gleda ga.

— Neću. Ne gledaš sebe! Dokle ćeš...?

— Ako, ako... Dok živim, dotle... Suđeno je! ... — A glas mu još više drhti.

Šta će? Da ga ne bi sasvim odbila, strina uzme i nešto okusi. On tada od silne radosti istrči u kujnu, skače, grli nas, decu, ljubi i diže čak do tavanice.

I za njena bolovanja ni kapi pića ne okusi. Ali, čim se ona pridiže, ode i napi se kao zemlja.

I stric je pio. Beše, istina, bogata kuća, izobilna svaćim, ali nemaše sloge i ljubavi. Sirota strina! Onako visoka, crnomanjasta, suva; s crnim krupnim očima, dugačkim, tankim obrvama, malim i upijenim ustima — beše i radenica kô krtica. Od rane zore do mrkla mraka ona je bila uvek u poslu. Koliko bi puta u pola noći došla kod nas, bežeći od pijana strica, prespavala bi tu, dok se on istreznji, i uvek pre svanuća vraćala bi se natrag, kući. Poče i pobolevati onako „s nogu“, ali joj niko ne obraćaše pažnje. Ali jednog dana pade u postelju, i ne diže se više!

Beše jesenje večer. Zahladnelo je. U kujni plamti velika vatra. Mi smo se, deca, načetili oko nje, zapretali bosc noge u pepeo i pečemo kukuruze na žaru. U sporednoj sobi ležaše strina. Sigurno je bila mnogo bolesna, jer moja mati i druge žene čas po čas izlažahu i ulažahu šapćući. Stanoja, kao uvek, seo do vrata njene sobe, skupio se i ćuti. Odjednom se vrata otvoriše i iziđe stric.

— Idi! zove te — reče Stanoji, a on sede na stoličicu do vatre zavaliv glavu u ruke.

Stanoja uđe, a vrata za njim ostaše otvorena.

— Stanojo! — ču se otuda iznemogao strinin slab glas. — Skupljaj pamet, Stanojo, mene neće biti više. Skupljaj pamet, jer ti nemaš nigde nikoga. Sâm si. Nemoj da piješ. Zbogom i — oprost mi!

Pogledah strica, a njemu se oči ovlažile, trepavice od nadošlih suza podnadule i brk mu igra.

Sav zacenjen, gušeći se, iziđe Stanoja, i opet sede, savi se, u kut do vrata. Zagnjurio kosmato lice u ručerde, pa jeca. Suze mu idu niz ruku.

Stric ga pogleda mrko.

— Što plačeš? Ćut'! — oseče se na njega, a nama mahnu rukom da idemo spavati.

— Ga-a-zda! ... — Ćuh Stanojin tup glas.

Drugog dana posle toga zakopali smo strinu.

Dani prolažahu. Stanoja sve više opadaše. A i stričeva se kuća raskući. Stanoja napusti stričevu kuću i ištaše od kuće do kuće po mahali. Radio je, cepao drva, klao, kopao grobove, i sve što god bi mu se naredilo.

Leto, zima, njemu je bilo sve jedno. U iscepanim čakširama, nekim pojasima i krpama od košulje provođaše dane. Njegova strulja kosa, snisko nabrano čelo, nos mali, usta debela, ispupčene jagodice, razvijene vilice s gustom i čekinjastom bradom, sve to beše podivljalo, mutno i tužno. S tupim i učmalim izrazom lica, razdrljenim i kosmatim grudima, pogledom besvesnim i tužnim, činjaše on na čoveka utisak snažan i nekako odvratno tužan. Kad samo pred kim stane, obori pogled i išta što, a glas mu tup, mlak i monoton, čoveku dolazi da beži od njega, samo da ga ne gleda takvog. Noćivao je kod nas. Dali smo mu jedan sobičak. Koliko mu je puta moja mati davala spavaće odelo, ali on to odmah odnese, proda i popije.

Posle nekoliko godina umre mi mati. Da bismo njoj grob iskopali, morali smo strinin raskopavati. Stanoja je već bio tu i rado pristao da mojoj materi kopa grob. Uze motiku i stade preda me:

— Mile, da idem?

— Idi, Stanojo, ali lepo da skupiš kosti.

— Hoću, hoću!

— A znaš li čiji ćeš grob da raskopaš.

— Ne.

— Strinin.

— Neću! — reče uplašeno, preblede i sede na zemlju.

— Što?

— Neću, neću. — I odmahivaše rukama od sebe sav drščući.

— Kako? Zar hoćeš drugi da kopa grob?

On se diže.

Ja mu iznesoh malo rakije.

— Ne, ne, oku mi daj, oku! — I poče da uzmiče.

— Posle, Stanojo. Sada je ovo dosta. Opićeš se, pa nećeš znati.

— Ne, ne! ... Oku, Mile, oku! ... Oh!

Iznesoh mu punu okanicu. Uze staklo, pogleda ga naspram sunca, prodrmusu rakiju, brk mu se nasmeši, pa naže i ispi do pola.

— Ah! — I strese se. Zatim uze motiku i ode.

Posle podne dadoše mi torbicu od čista platna, te da odem na groblje, skupim u torbicu prah strinin, koji će se posle opet prepojati i metnuti s materinim sandukom u grob.

Oдох tamo. Još izdaleka spazih više strinina groba gomilu izbačene, crne zemlje, a po njoj komade od trulih dasaka, krpe i parčad od zemljosa odela i ubuđale obuće. Na ivici groba stajaše ispijeno staklo rakije, a do njega motika i Stanojin iscepan mintan. Nagoh se grobu, ali se brzo ustrašeno trgoh natrag.

Na podu groba behu poređani ostaci strinini: glava, ruke, rebra... A više njih, naslonjen na budak, sav umrljan zemljom, natuštena čela, razbarušene, zemljom posute kose i golih, crnih, kosmatih grudi, stajaše Stanoja i gledaše u strinine poređane kosti.

Trgoh se i pogledah nebu. Ono čisto i plavo. U daljini preko ograde zelene se bašte i vinorpad. U čistom i suvom vazduhu klikće ševa i lastavica. Ohrabrih se i opet pogledah u grob, a Stanoja crnom, umrljanom rukom pređe preko očiju. Odjednom pade ničice kostima.

— Kato... zar ovo ja tebi, ja?...

— Stanojo! — dreknuh uplašeno.

— A? — Đipi on i pogleda me strašno; ali kad vide ko sam brzo se pribra, uze budak i otpoče da kopa, šanuv: — Ti si, Mile!

Ja mu pružih torbicu.

— Tu da skupiš — rekoh, a i meni glas drhtaše.

— Ako, sad! ... — poče on pokorno. Pa uze torbicu, saže se polako, prekrsti se, i kao najveću svetinju otpoče skupljati njen prah. Ruke mu drhtahu, a ponekad tek vrcne suza niz umrljano mu i zemljom posuto lice.

— Što plačeš, more?

On podiže glavu. Pogleda me pogledom u kome beše sve: zakopana ljubav, proćerdan život i večita tuga za nečim.

Posle nekoliko godina umro je. Pričaju da je pred samu smrt pobegao iz bolnice, a čuvari ga našli mrtva na putu ka groblju.

1898

POKOJNIKOVA ŽENA

I

Toliko mu je već izlazila, a i sada izlazi na grob, da ga je kao živoga gotovo zaboravila, i pamti ga samo po grobu. Dugačak mu grob. Više groba štrči mu drven krst. Do krsta testijica vode, u grlu joj kita suva bosiljka, a po dršci testije i bokovima crne se kaplje voska nakapane od toliko sveća koje mu je palila. I ako ne svakoga dana, a ono svake subote i uoči praznika, ispočetka s majkom, a posle, kada joj dete poraslo i ojačalo, s detetom je izlazila na grob i klecala. Tada bi na grobu uvek bila razgrnuta bošča s tepsijom, u kojoj bi bilo ponuda: pite, jabuke, grožđe, i kriške pečene bundeve (sve ono što je on rado jeo). Bošča bi se belela, odudarala od trošne, crne zemlje groba, u kojoj ona nikada nije smela dublje da zabode prst, sve bojeći se kao da ne napipa, dodirne trulo čovečje telo, jer toliko je u tome grobu bilo pokopano! Cela njegova porodica, jedno preko drugoga, naizmenice i - naposletku, povrh sviju, on, muž njen. Oko krsta bi upaljene sveće tiho gorele. Lelujali bi im se njihovi plamenovi. Ona, pošto čelo groba klekne, nagnula bi se napred ka grobu, tako da joj glava, čelo, dodiruje krst. Crna joj

šamija, sa otpuštenim krajevima sa strane, sakrila bi joj belo lice, a na ruci zavrnuo bi se rukav od košulje s crnim ojama, te bi joj se videla bela, rumena koža od ruke. Plače. Puna joj se ramena tresu. Lice joj sakriveno u šamiji i, ugrejano, okupano krupnim, sočnim suzama, jasno, nežno odudaralo bi od crnine šamijine. Oči joj vlažne, tamne. Istina, s malo bora, ali naročito tada kada joj oči pocrvene i podnadaju se od plača, i ne vide se.

Pa taj njen plač bio je tako dubok, uzdržavan, pun grcanja...

Čim uđe u groblje, sinčića, koga je dotle za ruku vodila, odmah ostavlja da za njom ide, a ona kao da potrči grobu... I, idući, skida tepsiju s glave, da bi je što pre metnula na grob, posle još brže odveže šamiju, zabaci krajeve, te joj sine prodbradak, lice... I, čisto sa strahom, uplašeno, pošto poljubi krst, još užurbanije pali mu sveće, pa kao da bi se što pre svega toga otresla - ne klekne, već pada na grob i zajeca:

- Lele, Mito!

Sinčić joj, koji, ostavljen, trči za njom, ne može da je stigne, i kad vidi kako ona pada, nestaje je kod groba, pojuri k njoj:

- Nemoj, nano... - pa od straha što se ona ne obzire na nj, pada i on do nje na grob i počne, gurajući se u njen skut, da plače, jeca.

Ona ga i ne gleda, kuka, nariče. Kao uvek, spominje njega, pokojnika, muža; ređa njegove želje. Pa kada počne ono: na kome ih je ostavio... što ne siđe da ih vidi i ne pogleda... a naročito da vidi dete, sina... već koliki mu je i kakav je porastao...

Ne zna se ko više plače: da li ona ili dete. I tek kada dete, onako ispod njena skuta, još više uplašeno što se ona nikako njemu ne okreće, počne na sav glas da rida, i kad bi od njegovih krupnih suza već počela zemlja da se vlaži i lepi po njegovim obraščićima, tek onda bi se ona osveščivala, trzala, dizala ga gotovo onesveslo od plača, čisteći mu zemlju s obraščića.

- Šta pa ti? - kroz plač počela bi kao da ga kori. - Ne gledaj ti nanu, čedo... Zar zato što vidiš da nana plače, pa i ti da plačeš! Ne gledaj ti nanu. Drugo je nana... Nemoj. Lošo će mi ti je... - počela bi da ga utišava, prigrljava, meće u skut. Ali, tek tada sinčić joj, u njenom krilu, oslobođen od straha, još više bi se razalio i produžavao da i dalje jeca, plače.

Posle se diže. I pošto od plača razuzureno joj i popustilo odelo pritegne, ponovo se zabradi šamijom, ali sada dublje, da joj se vide od uplakana lica samo oči i jabučice, i kad od onoga što mu je iznela na grob razda po komšijskim grobovima, a najviše prosjacima, i kad naposletku još onako, zajedno sa sinčićem, zapali i kandilo pored sveće, uredi, očisti mu od trave i učvrsti grob, - tek onda bi se vraćali, ostavljajući mu grob onako nem, dugačak.

Išli bi natrag kući. Ona nosi tepsiju na glavi. Jednom rukom vodi dete koje, isplakano i umireno, sada veselo poigrava oko nje, a ona još sva vrela. Uplašeno joj lice zažarilo se, buknuo, a i cela joj snaga kao nabrekla. Haljine joj tesne. A oseća kako joj se prsa šire, otimaju se iz tesnog količeta, izlaze napolje, vide se... Zato od stida saginje glavu, namiče još više šamiju, da joj se jedva vide oči i usta, koja još ne mogu da se umire od plača, već joj dršču. A sa groblja u varoš vodi još i drum širok, prav, po kome vrvi svet. I zbog toga još uplašenija, sve uza zid brzo ide. Ali već ispred Itine kasapnice menja hod. Čvršće steže dete za ruku, još više poginje glavu, i jedva čeka da što pre do te kasapnice dođe, nazove boga i prođe je. Jer pred tom, Itinom, kasapnicom uvek ima po nekoliko njih, muških, gde besposleni sede na ćepencima, puše, gledaju ili svet što

drumom prolazi, ili one obešene čereke mesa i krvave direke od kasapnice, iskićene bajatim crevima i džigericama, što kupuju Cigani ili krajnja sirotinja. I čim ona tu naiđe, jače povuče k sebi dete, još više se skupi, smerno, uplašeno. Ljudima oko kasapnice nazove boga prema kasapnici. Ali, ako se tu desi i gazda Ita, čim nju spazi, on odmah silazi s ćepenka, obuva izuvene cipele, izdvaja se, zaustavlja sinčića joj i zove ga k sebi da ga daruje. Ona dete pusti i, pošto odmakne, jednako okrenuta varoši, stane, čeka. Dete ode do lte, poljubi ga u ruku, a ovaj vadi kesu, jedva nađe marjaš, i daje mu. Pa, mada ga niko od ostalih ne pita, on im kazuje čije je: - Mitino. Mita, što lane umre. A ono mu je domaćica - i pokazuje na nju, pa se opet okreće detetu: - Milane, sinko, dođi sutra, ali rano, sabajle, te čiča malo mesca da ti da, da odneseš doma, a sad, 'ajd idi - otpušta gledajući u nju kako ona stoji i čeka na dete. - 'Ajd idi, - veli glasno, da ga čak i ona čuje. - Idi, da te nana, eno, ne čeka.

A ona zaista ga jedva čeka: sve se boji nečega, a naročito one širine i prostranosti drumu, sveta, ljudi što po njemu idu. I čim oseti kako joj se sinčić vraća, hvata je za ruku, ona odmah produžava put.

Utom počne prvi mrak. Njive počinju da se gube, varoške ulice da bivaju tešnje i tamnije. Ona ubrza. Preko skrhanog mosta Odžinke ulazi u varoš. Žuri se. Ali sada malo slobodnije ide po poznatim ulicama. Prolazi pored kapija, kapidžika, sniskih kućica, dugačkih ćerana... tek po koja velika kuća, turska, s kopcima i rešetkama na prozorima... Susreće slugu i decu koja nose meso, pirinač i drugo što po njima šilju iz čaršije svojim kućama muževi, domaćini... Ali kada dođe do čaršije i kad hoće da je pređe i uđe u svoju ulicu, opet mora da zastane. Naročito ako je subota, ne može se od sveta - pazarlija -, seljaka, koji se vraćaju svojim selima. Neki pijani, na konjima, isprečili se i zaustavljaju svet, ispijajući okanice, onako s konjima ispred mehana. I posle sve to, tiskajući se, odmiče s vrevom, žagorom i prašinom. Ona, dok to, kao neka navala, ne prođe, čeka, pa zatim brzo pređe, gotovo pretrči čaršiju, i uđe u svoju ulicu. I čim uđe u svoju ulicu, sinčić je odmah ostavlja i pojuri ispred nje kući.

Ona, u svojoj ulici, sada kao sasvim oslobođena, gleda kako joj sinčić veselo trči kapiji, na kojoj ih, već kao uvek, čeka njena majka, koja svakad subotom i u oči svakog praznika dolazi da kod nje prenoći.

- Dođoste li? - pitala bi je mati, dižući se s praga od kapije i brižljivo krijući bošću, u koju bi obično uvila brašna i drugo što joj je donela.

- Eto, dođosmo, - odgovarala bi materi ona i odmah se saginje, pruža joj ključ od katanca, pošto ona od tepsije na glavi ne može da otvara kapiju.

Majka bi otvorila i, jednako krijući onu bošću, prva bi ušla i žurno otišla u kuću. I, kao uvek, odmah bi tamo po kući počela nešto da raspreda, radi, pali vatru, i to užurbano, kao od nekog straha, i navlaš, luparajući, udarajući, da se čuju odjeci, udarci, kao da bi time htela da smanji onaj nem, pust izgled male, čiste i visokim zidovima ograđene kuće.

A ona bi za majkom, sinčićem poslednja umorno ulazila, ostavljala bi majku da u kujni posluje, raspreda i dogovara se sa sinčićem šta će za večeru, a ona bi, isto onako umorno, sustalo, otišla u sobu. I, pošto skine sa sebe odelo, razuzuri se, oseti se tu, u sobi, zatvorena, slobodna, seda u sobi, gotovo se izvaljuje, kao odmarajući se od onog plača na grobu i straha što je pretrpela idući sama putem...

Utom bi počele i komšike da joj dolaze. One su samo tada, kada nije sama, već kad joj mati dođe, dolazile k njoj. Inače ne. Ne što je nisu volele, već nisu mogle, nije bio red. Sama je. Muške glave nema u kući, a ona, onako sama, udovica još mlada i lepa. I zato nije bilo u redu da joj ko dolazi, posećuje je. Bojale su se da joj zbog toga, tih njenih poseta, mešavine, ne bi kakav rđav glas izišao, čulo se što "lošo".

Ali i sada, kad bi one došle, ona nije izlazila iz sobe; ostavljala majku da se tamo s njima razgovara. Navikla se već, i teško joj da se s njima sastaje. Zna da one, žaleći je i snebivajući se pred njom, ne mogu da budu onako slobodne u razgovoru kao s drugim ženama koje imaju muževe, domaćine. Nego, pazile bi, kao uvek pred njom, šta će da kažu, strahujući da je ili čime ne uvrede, ili ne podsete na nešto što nije za nju. I uvek bi gledale da što pre odu od nje i ostave je samu, bojeći se da joj od njina prisustva i razgovora ne bude teško. I zato ona sada nije pred njih ni izlazila. U kujni, s majkom, one su razgovarale i posle otišle. Uto i noć beše pala. Mati joj uđe i, mada je znala da ona neće, opet, reda radi, upita je:

- Da zapalimo sveću?

- Neka, - odbi je ona. I majka joj se povrati u kujnu, opet je ostavi samu. A ona je baš to i volela. Istina da joj je bilo teško, ali opet lakše i blaže joj je bilo tako u tami.

I tako u sobi ležeći nepomično, raskomoćena, dišući teško i umorno, slušajući vrevu i žagor iz komšijskih dvorišta i materino sitno, staračko poslovanje u kujni, čekala bi dok bude gotova večera i dok je majka, pošto sve unese kod nje u sobu i postavi sofru ne pozove:

- 'Ajde da večeramo!

I tada, pošto bi joj majka unela večeru, ona bi se tek samo podigla, i onda bi večerali. Ona bi ili jela vrlo malo, ili nikako. Ali bi morala da sedi za sofrom i čeka dok majka joj i sinčić ne večeraju, pa posle majka joj - kao svagda kad bi tako došla kod nje da prenoći, uvek osećajući se pred njom kao kriva za tu njenu teškoću, jad, ne smejući s njom da se razgovara -, počela bi sa sinčićem joj da se zabavlja, igra, dok ne bi tako zadremala i zaspala. I tek posle njih ona bi legla. Ne da spava, već da, kao i pre, i dalje tako produži da leži.

Da tako leži, da još više umorna od noćne tišine, s potajnim, ali već otupelim strahom, sluša kako noć prolazi, kako joj mati sve lakše i osetljivije spava, i čisto kao da čeka da joj se mati probudi čim zora počne i, kao uvek, odmah, kao bežeći od nje, vrati se natrag kući, ocu, braći joj, i opet je ostavi samu. Posle opet, kao do tada, ona sedi sama u kući i nikuda ne izlazi. Čak ni na kapiju. Jedino kad sinčića pošlje za štogod u čaršiju, samo na kapiju sme za njim da promoli glavu, ali čim vidi da ko ulicom ide, približava joj se, odmah se sakrije, i onda iza kapije čeka kad će joj se sinčić vratiti iz čaršije. Vrlo retko, ponekad, kakvim velikim praznikom, ako bi joj došao taj Ita. On, jedno što joj je bio stari svat, smatrao se od muževljeve, pokojnikove rodbine, - jer ni njena rodbina nije smela da joj dolazi, bojeći se da time kao ne uvredi pokojnika, što bi mu tim svojim dolaskom "mešali se u njegovu kuću", dolazili, "uznemiravali ga". Pa i on, Ita, kad god bi došao, mada ga ona nije ni nudila, ni sam ne bi ulazio unutra, u sobu, već bi uvek ispred kuće na stoličici, sedeo, i, ulazeći, navlaš za sobom ne bi zatvarao kapiju, ostavljao bi je otvorenu, da ga može svaki videti. Ne što je hteo, već sve radi nje, bojeći se za nju, a još više i od njene braće, koja su, mada joj nisu dolazila, nit je, sem matere, pomagala, ipak na nju bodro pazila. I teško

njoj ako bi čuli da ona nije kao što treba: sama s detetom kod kuće, već da izlazi, viđa se... Jer, ni oni sami nisu joj dolazili a kamoli drugi.

II

A ona, Anica, jedino se po toj svojoj braći i znala. Niko nju nije zvao njenim imenom, već "sestra na Ribinčiki". Bili su to naprasiti ljudi, čuveni kao ubojice. Još dok su bili u selu, i već tamo, još izmalena, bavili su se krijumčarenjem, prevođenjem šverca preko granice. Posle oca silom nagnali da se iz sela presele u varoš (kao da im je selo bilo malo, tesno), i ovamo, u varoši, opet produžili su taj posao. Noćni posao: da često putuju, služeći trgovcima kao vođe im, i da i dalje, i sad u varoši, još više i opasnije po život, prenose šverc. Retko su kod kuće bili, naročito noću, već uvek tako u "nekim" poslovima. A te njihove poslove svi su znali, ali niko nije smeo da im kaže, tako su se oni bili nekako od svih kao izdvojili, odmakli, postali silni. Čak i kad nisu u poslu, na putu, već kod kuće, oni, ne kao ostala braća da sednu zajedno, bilo za sofrom, bilo onako na dogovor, razgovor, već svaki na svoju stranu. Svaki je ručao za sebe, zapovedao da mu se jelo da kad se njemu jede; svaki se od njih osećao silan, jak. Pa i kad duže ostanu kod kuće, odmah ma za šta posvađaju se, pa čak nekad i potuku. A ovamo, prema tuđincu, trećem, bili su kao jedna duša. Teško onome ko se usudi da ma koga od njih dirne, uvredi. Svi kao jedan tada bi dotrčali, napali na onoga. Takvi su oni, Aničina braća, bili. Pa zbog njih ni kuća im, mada je bila velika, lepa, nije mogla da bude kao što treba: lepo nameštena, čista, uređena, da svaka stvar stoji na svome mestu. Zbog njih nije se moglo. Kad kome što zatreba: kakva krpa, peškir, sud, on što mu prvo do ruku dođe uzme, ne pita da li je to za to, već uzima i, kad svrši posao, on ga posle baca, i to ma gde. I zato kuća im je izgledala kao gola, prazna. Nigde ništa. Tek u kakvom kutu ponjava, asura. Polica nikad uređena. Oko ognjišta stolice za sedenje, neke izvaljene, neke bačene čak ispod naćava. U tremu, pred kućom, istovaren samar, do njega asa, uzengija; onamo opet uzda bačena čak kod bunara. Iza kuće, bašta velika. Pa ni ona od njihova gaženja, dovođenja tovara, konja, što su noću dovodili i odvodili, nije mogla da se održi uređena, zasađena.

Oca, koji se, pošto je ostavio selo, bio povukao sasvim, nisu ni za šta pitali. Ostavljali ga samog. Samo su majci najviše dosađivali. Majku i nju, Anicu, oni nisu ni razlikovali. Smatrali su ih kao jednake, nazivajući ih "žene". I sve su od njih tražili, za sve su im one odgovarale, bile krive. Naročito mati, koja, nikako ne smejući da im se odupre, već uvek ćuteći, gledala je da ih svačim zadovolji, samo da bi ih se što pre otresla, te da odu, ne viču po kući, a ovamo je jednako za njima uzdisala, strepeći da im se štogod ne desi, jer su oni svakog dana imali po kakvu svađu, zadevicu... I tako s braćom njenom, svi oni, cela njihova kuća, kao izdvajala se u mahali, štrčala. A opet su se oni, braća joj, pazili. Naročito su gledali da im u kući što ne oskudeva. I njih, "žene", majku, sestru, odevali su. Osobito nju, sestru, Anicu. Krojili su joj lepo, čak nekad i skupo odelo. Samo su jednako motrili na njih dve. Ne radi drugog čega, već jedino iz bojazni da one, idući po komšiluku, mešajući se s ostalim komšijama, varoškim ženama, ne pokažu se slučajno kao proste, kao seljanke, niže od ostalih... i time da i same njih ne ponize. I zaista, mati je imala živu muku s tim, ne mogući uvek da se kao što treba obuče, već zaboravljajući se. I zato ih oni nisu ni puštali da se druže s ostalim, komšinskim ženama, da im odlaze.

- Ja! šta ćete tamo? - obrecali bi se oni uvek na njih. - Ne umete još ljudski ni da se obučete, a kamoli...

Naročito su njoj, Anici, zabranjivali. Nikad ona, kao ostale njene drugarice, nije smela da iziđe na kapiju; još manje da ode na kakvu igru, sedenje sa ostalim svojim drugama iz mahale. A šta bi tek bilo da se upozna i s kojim muškarcem!... Istina da je mnogo njih s braćom joj dolazilo, ali sve je to dolazilo kao braća joj: u mrak, naoružano i spremno za noć. Ali njoj oni nisu bili ništa, nisu bili kao ostali varošani, mirni, obični. Jedino taj Ita nije bio kao oni. A zato, valjda, što se on time, sšvercom, nije ni bavio, već je samo dolazio da preko braće joj kupuje švercovanu stoku za svoju kasapnicu, on kao da je bio za nju nešto, ali o tome ona nije smela ni da misli, niti je opet za to imala kad. Sva je kuća bila na njoj. Majka joj je radila samo one poslove koji su se ovde, u varoši, kao i tamo, u selu, isto tako radili, a sve ostalo, što je trebalo drukčije da se radi, ostavljala je Anici. I Anica je sve radila. I to još kako! Mada se nije toliko družila i, što kažu, "mešala", ipak je ona i čišćenje kuće, i nameštanje soba, police, i zaprživanje jela, sve radila, nameštala kao neka iz varoške, najstarije, bogate kuće. Sve je ona to umela. I da joj nisu bila takva braća, od kojih ništa nije moglo da ostane kao što treba, kako bi tek onda Anica umela da spremi, udesi kuću! Ali što se od njih nije moglo, ona nije to svoje znanje, umenje, tako jako isticala, bojeći se da se ona time ne izdvoji, kao odskoči od braće, i time ne zamermi im se. I, valjda od te plašnje, stida, ona je to svoje umenje od njih kao krila, zadržavala za sebe, kao čuvajući ga, znajući da treba da ga tek onda pokaže, razvije, kada i ona bude kao druge; a to je bilo: kad se uda, počne da vodi svoju kuću, "domaćinluk"... kad, kao i sve ostale, počne i ona da ide u crkvu, u posete, prima goste, s mužem ide na sabore, slave, sedenja... da bude ono što od svake njene drugarice biva, i što treba da bude. Ali, što je najčudnije, kad god je mislila o tome: sve to uvek kao da se skupljalo, vrzlo oko toga lte. Zato bi ona tada uvek, crveneći, brzo prestajala da misli o tome. I, ne osećajući se nesrećnom, kao da to nije njena stvar, još manje da to od nje zavisi, već da to samo po sebi mora doći, mirno, sva predana poslu, čekala je, upravo ne čekala, nego je svakog dana radila ono što je bilo njeno, tj. što je trebalo za taj dan da se uradi u kući. A za to, drugo, ostalo, uverena je bila: ima kad, doći će.

I to je došlo. Ni ona sama nije znala kako. Zna samo kako je jednog praznika s braćom joj i ostalim gostima bio i jedan prosed, ali oštra lica čovek i obučen najukusnije od svih. Posle dva dana došli su, bez toga čoveka, drugi neki, i u sobi, s braćom joj, dugo u noć pili. Majka joj, izlazeći od njih, iz sobe, zaplakala se, a njoj tada braća zabranila da se, iako se i dosad retko viđala, otada više nikako ne viđa, ne pokazuje na ulici. Dakle, bila je "pijena", dana. I otada je za Anicu nastalo spremanje, šivenje, tkanje ćilimova i ostale prćije... Otada je Ita prestao da od braće joj kupuje švercovanu stoku, niti je dolazio više... Posle za njega ništa nije čula, do samo to da je tom čoveku za koga su je dali, Ita pobratim; i kad je to doznala, čisto joj je odlaknulo, kao da se oslobodila nekog straha, bojazni... Čak joj i bilo milo što se tako s njim lepo svršilo, i što će joj on odsada biti kao brat, a ne drugo... A za toga čoveka, muža, čula je da je iz gornje mahale, dakle iz najboljeg dela varoši, da ima kuću, da je terzija, ali da ne radi u dućanu, već u kući. I čula je da je dok je bio mlad, putovao, išao na pečalbu, posle se vratio, dva puta ženio, ali kažu da su mu obe žene umrle, i zato, kad je hteo i sada, treći put, da se ženi, nisu mu otuda, iz komšiluka, dali devojkju, već mu nudili ili udovicu ili koju sluškinju bogatašku... A opet on, kao i u

inat njima, digao se, sišao ovamo k njima, u donje mahale, i zaprosio nju... A drugo? Ništa nije znala do same svadbe, venčanja.

Venčali su se. Svadba je bila skromna, prema mužu, udovcu, kao svaka udovička svadba. Ali opet je bila bolja. Istina, ne prava svadba, velika, što traje četiri dana, ali ipak ne opet i onakva kao kad udovac uzima udovicu, pa kad se pre službe, na jutrenju, venčaju, i onda tiho, gotovo bežeci, od stida da ih ne "gleda svet", idu kući s ono malo zvanica koje su najnužnije. Bila je bolja. A ovde, kod Anice, bilo je i svirača. I taj čovek, muž joj, nije hteo da se, kao ostali udovci, venča u stajaćem odelu, već je načinio novo. Imala je i devera, i sveće, poklona... Bila je i igra, čak i "šareno oro"... Samo što nije bilo večere, pa, kao što je običaj, da se posle cele noći sedi, pije, a sutra ispraća starojko, kum... već je samo bio ručak, a na njemu njena i njegova porodica. I stariji sedeli su za sofrom, mlađi igrali u dvorištu s ostalim svetom. Na kapiji, širom otvorenoj, zbili se bili prolaznici i gledali; svirači podvojeni, jedni unutra kod sofre, a drugi u dvorištu, svirali su, a sproću njih, uza zid, sedele su im Ciganke s decom, uživajući u svirci muževa i čekajući da, kad se njima, muževima, što iznese za jelo, i one priđu i jedu zajedno... Aščika, zasukana, s golim laktovima, gurala se, gotovila tamo u kujni; iza okolnih zidova virile su žene, devojke, i gledale ovamo... Kolo je igralo, gomila dece gurala se, vijala. I Anica je bila u kolu, na najlepšem mestu, i s deverom igrala. Osećala je kako svi u nju gledaju; naročito s doksata gazda-Jovine kuće, koja se više njihove kuće izdizala na dva sprata; otuda su je gledale prve, bogate devojke, žene... I primetila je kako one, gledajući nju, u isto vreme kao s nekim podsmehom traže i mladoženju da gledaju... Ali, i on je sad bio kao što treba. Služio je tamo po sobi goste i uvek se sklanjao, bio u strani. Pa i braća joj bila su prema njoj sad drukčija, i kao sad nešto višu od sebe, oni su je pratili, ugađali joj... A svirka je bila meka, dan topao. Prvi put ona oseti - oseti da je lepa, mlada... I, sva srećna, poče da drhti, osećajući kako ono što je čekala nailazi, ostvaruje se, lepo, dobro...

Utom počelo veče.

Onako isto u igri, neosetno, tamno, meko, dan se izmicao, a noć je dolazila. Svet se pomalo razilazio. I, kad se sve razišlo, ona je ušla u kuću. Međutim, svirka iz sobe, gde su sedela braća joj, Ita, bila je jača. A tamo joj i muž bio otišao, i, na njeno iznenađenje, ne kao mladoženja, da ih dvori, stoji u strani, već kao gost seo među njih, čak u čelo. Posle, kao da im tesno bilo u sobi, te izišli u baštu i tamo zaseli. A u kući ostale samo žene: aščika, neke muževljeve sestre i jedna stara tetka mu, koja je sad zamenjivala svekrvu. I Anica je posle, presvučena, izašla u baštu da ih dvori... Bili su ispod vinove loze, do sobe. Braća joj, Ita i svi već su bili polupijani. Zavalili se. Po stolu ispolivano vino, izgloodane kosti, rasturen duvan. Sveća na sredi stola osvetljavala ih je. I sve se to Anici učini neugodno, najviše što joj svi oni, što joj njihovo veselje ne dođe onako domaćinsko, s nekim redom, poštovanjem: stariji, mlađi. Na primer da braća joj prema njenom mužu izgledaju kao prema svome zetu, ili, obratno, muž joj prema braći da je kao prema šurama. Ne. Već svi oni izgledali su jednaki, ravni, kao neka noćna braća. To joj je bilo neugodno. Ali je još više uzdrhtala kad je videla muža. Tek sad ga je prvi put sasvim videla. U noći, spram sveće, bio je još oštija, koščatija lica, sa širokim, upalim ramenima. Samo su mu oči bile crne, vrat dug, jak, i, valjda od skorog brijanja, videle su mu se jake žile. Bio je namršten, ljut. To mu se videlo po njegovim ukočenim očima i uzdignutim, raširenim nozdrvama. Njoj srce

stade. Pomisli da se on valjda ljuti na braću joj, ltu i ostale, što već ne idu, i ostave njih dvoje same. Pri toj pomisli on joj dođe još više ljut, krut, te se ona u strahu poče jače privijati oko braće, lte, koji su, usled svirke, svežine letnje večeri i blede iza mrkih oblaka mesečine, čudno izgledali: govorili mnogo, drhtavo, čas veselo, čas zbunjeno. Utom joj najstariji brat zapeva. Bio je prebacio ruku, zagrlio muža joj, svog zeta, i govorio mu, pevajući i nudeći ga da pije:

- Pij, Mito... Znaš, brate... prva radost, pa sam ti... "Oj Moravo, moje selo ravno", - zapeva tako prostrano, da se Anici učini da on sad prvi put zato tako prostrano, radosno, peva, što su se nje kurtalisali, udali je, zato što im je ona dosad, kao devojkica, kod kuće, prečila, stajala na putu, te im nije bilo sve ravno, ravno čak do Kosova!

Ni sama ne znajući zašto, gotovo pobeže od njih, ostavi ih, i brzo se vrati u kuću. Tamo je opet svuda bio jak miris od jela i prolivena pića. Ušla je u sobu. Bilo joj je hladno. Samo su joj se slepoočnjače znojile, a na usnicama izbila rosa od njena vrela daha. Jednako joj je bilo tesno, neugodno, teško. Osećala se kao da je sa sviju strana nešto opkoljava, stešnjava. A o njima tamo, u bašti, naročito o mužu, nije smela nikako da misli. A, međutim, otuda je dolazio sve veći žagor, pesma i noć... Utom je ušao kod nje "braca" joj, lta, pevajući pesmu koju su svi napolju pevali.

- A što ti, snaho, bežiš? - počeo je lta da se šali s njom, čineći se pijan; - što si nevesela? Ej, hej! baš ste vi srećni... Gledam njega, pa... - I onda seo do nje, ali nije gledao u nju, već se bio zagledao napolje. Činio se kao da sluša pesmu i svirku koja je otuda bivala sve jača. Odjednom se trgao, pogledao ju je onako skamenjenu od straha, i, s izrazom zajedanja, u kojem je bilo i nekog gorkog saučešća, počeo da je dira, pecka, pokazujući na muža joj:

- Skoro će doći...

- Ko? - trglala se ona.

- Ta on! Pobratim! Taj srećnik. Srećan li je on!

Ona, od straha, jedva dođe do glasa:

- Kako, brate, a zar ti...

I kao davljenik, hvatajući se za tu reč "brate", trudila se da u tu reč metne, da, što više sestrinske, samo sestrinske ljubavi.

To je lta osetio, i to ga je kao osvestilo.

- Da, da, i ja! - i digao se. - Srećan sam! Što da ne? Hoćeš da ti pevam? Znaš da ću noćas, dok vi... ja ću svu noć - ah, noćas!

A opet to "noćas" bilo je... Ona se seti šta on misli pod tim "noćas". Krv joj jurnu. Htede da ustane, više, ali nije mogla. Jedva se digla i odmakla od lte.

- Snajka, - počeo on, kajući se i ne gledajući u nju. - Kuda? Zar se bojiš?...

- Ne, brate... - tresla se ona i mucala; - ali, da idem. Čekaju me... traže...

lta odjednom stao pred nju. Vilice ukočio, stisnuo, kao da ne da da mu zubi cvokoću. I svom ukočenom licu silom je davao smejanje. A osmeh mu bio kratak leden.

- Snaho... - počeo on, a glas mu jedva izlazio... - Neću večeras da se vraćam i vidim s tobom. Ko zna šta posle... samo bog sreću neka vam da... veliku, golemu... Naročito tebi. A njemu, već - i opet je pokazivao napolje, na muža joj: - on je sada ionako srećan.

Pružio joj ruku, ali nije mogao da kroči. Ona, jedva čineći se nevešta svemu, opet bojažljivo, sestrijski, zapita ga:

- Zašto, brate? Da nisi ljut? - I čineći se da strahuje da nije čime ugošćen, udvoren i time naljućen, kao moleći ga za oprostaj, izvinjenje, priđe mu da ga poljubi u ruku.

Ita, i sam videći taj njen bol - muku da se otrgne, održi, da mu se pokaže samo kao sestra, snajka, a ne drugo -, i gledajući kako se muči od bola, samo se izvio, i darovav je, izišao.

Ona ga nesvesno odgledala. Čula je kako ga zaustavljaju, a on neće. Glas mu suv. Ču kako mužu joj u šali dobaci: "Ti zaustavljaš, a ovamo jedva čekaš da ostaneš sam..." Zatim uze svirače.

Ukočeno prebaci koliju, nabi fes, da bi izgledao što više pijan, naredi sviračima da mu sviraju i pevaju. Zatim pravo, ukočeno, ode sa sviračima, koji su mu pevali:

Poduhnuše saba-zorski vetrovi...

Utom napolju već je bio jak mrak, drveće počelo da šušti kao masa, a ona, kako je bila pala na sanduk tako i ostala, dok nisu sveću uneli i jedva je probudili, trgli od zanosa.

III

Kako su posle raspremili i namestili postelju u sobi, kako je aščika uvela mladoženju k njoj - ništa ne zna. Jedva se seća: kad joj je pukla i poslednja kopča na jeleku, ogolila joj se prsa, snaga, ona osetila dodir muževljeva koščata tela uza svoje, da je, pošto je uzalud pokušala da se izvije iz njegova naručja, pala i, zagnjurivši lice u svoje kose, trpeći, proplakala.

Dalje? Ništa ne zna, do kad se u zoru probudila i skočila. Do nje je bio on, muž joj, a usta mu poluotvorenja, ali usled palih, zamršenih rkova, zubi mu se nisu videli. Zgrčen, upalih ramena, sa suvim, jakim rukama, kosmatim grudima, prosedom kosom, spavao je do nje. Ona se tresla.

Izgledao joj je tako, tako... Pa još mrka zora, koja je bivala sve jasnija, pa onaj miris novoga nameštaja po sobi, zadah zavrnutih lampe, a ona polunaga, s modricama, izlomljenim telom, a i on do nje, zguren, koščat, uz nju, dodiruje je... oseća mu dah... Skočila je. Klecajući navukla je mintan, bošču i, spoticujući se u kujni o razbacane sudove koje sinoć pijana aščika nije mogla da ukloni, izišla. Čula je kako aščika, probuđena njenom lupom i spoticanjem, progundā za njom:

- Ti li si!

- Ja, ja. Ništa, teto! - umirila je ona aščiku i izišla.

I, kad se osetila sama u dvorištu, sama u nemoj noći, ona je, bežeći, čisto potrčala kapiji, ali, setivši se da nema kuda, ne sme nikuda, klonula je.

- Nane, nane, mori! - zaplakala se. - Nane, nane... - grcala je tako stojeći ukočeno i cepteći od straha, da je bilo muž ili ko iz kuće ne vidi, ne čuje gde plače. I zato je od straha dlanovima brisala suze, stiskala ih na oči, kao da ne da suzama više da izlaze.

Utom je počelo da biva vidnije. Sa svijuju strana počelo da se rasklapa i razgranjuje. Oko Anice, iz bašta, počele ptice, bube, da se dižu, šušte, miču. Kroz svež, oštar vazduh, počeo žagor, kretanje... dan se beleo. Utom, s kraja mahale, iz neke mehane, doprli zvuci svirke i pesme. Ona se još vise ohladila, premrzla od straha. Zнала je, - sigurna je bila da je to tamo Ita. I, kao da je tamo kod njega, čisto ga poče gledati kako izlazi iz kafane. Ide; noge ga ne drže. Svirači već ne

mogu da mu sviraju. On ide, ne spotura se, samo se ukočeno zanosi, nabija jače fes - ili ga baci. Zapovedi Ciganinu da mu ga donese. Ciganin donese, a on vadi banku i njome kiti Ciganina.

- Sviraj... Ne znaš ti, ali ipak sviraj... de, onu... "Poduhnuše".

I kao da ču kako neispavani, promukli glasovi Cigana zapevaše uz kreštavu svirku.

A on se, Ita, zavaljuje. Koliya mu dotiče zemlju.

- Da, da, tu... tu sviraj... "Razviše ružu vetrovi"... Jest... da... i ona se noćas razvila, noćas...

A Anica oseća da se to na nju odnosi, šta on time misli, kako pod onim "noćas razvila" misli na njenog muža, na njenu prvu noć. I ona, ovamo u bašti, od straha, počela da skuplja na sebi odelo, kao krije prsa, sebe, da se ne vidi ništa od nje, a još manje da je istina to da se ona noćas "razvila, razvila"...

Ali, od svega u stvari nije bilo ništa. Pesma i svirka što su se čule ukraj mahale brzo su umuknule. A ko zna ko je tamo u mehani bio... Ništa nije bilo od svega. Samo je dan sve jače osvajao, beleo se. Po ulici počеше da škripe kapije, a iz čaršije se čulo otvaranje dućana, skidanje ćepenaka. I to je nju osvestilo. Istina, teško, ubijeno, no ipak pribrano, i sa ugušenim plačem, bolom vratila se, našla metlu, pa, kao da nije ništa bilo, već, kao svaka mlada domaćica, počela da čisti dvorište, trudeći se da se umiri, da ne grca, da se pribere. Utom je uveliko svanulo, i ona je prvi put dobro videla i razgledala sve, naročito sad svoju novu kuću. Kuća je bila mala, sniska. Oko kuće bila je prostrana bašta. Bašta je bila lepo uređena, sa čistim, zasađenim alejama. Do kapije bio je ambar, koš, a otuda, od kapije do kuće, vodila je kaldrmisana putanja, koja se belela, i onaj deo kuće koji je bio do bašte, s lica, i u kome je bila soba u kojoj su spavali. Taj prednji deo kuće bio je okrečen, a ostalo ne. No ipak sve, cela kuća, bašta, kaldrma, izgledalo je, istina, malo, ali čisto, uređeno, kao novo. Samo okolni zidovi bili su veliki, kao stari. A i do kapije, više bunara, bio je veliki, stari orah. I on, onako razgranat, polusuv, ozgo šireći grane, izgledao je kao da celu kuću, baštu, sve pod sobom pokriva, drži.

To je sve bilo, drugo ništa. Docnije je Anica i muža poznala. Kao što ga je prvi put videla: koščat, ali već oronuo. Samo jedino oni njegovi crni brkovi što su mu bili puni i odudarali od njegova suva, oštra lika. Ali, zato ipak bio je čist, uredan, tačan, a nekako čudnovat. Izgledao je kao čovek koji je mnogo živeo, uživao, pa, zasićen a i razočaran, povukao se. Izgledao je i bio uvek miran, tih. A ovamo, učas, ma za šta, planuo bi i bio gotov na sve. I, kao da nije nikoga uvažavao, cenio, a najmanje nju, svoju ženu, Anicu. Kao da mu nije bila žena, velika, dorasla, već kao da je dete, ništa ne zna, niti opet ima kakvog izgleda da će moći štogod znati, biti od nje štogod, tako je s njom postupao... Za sve je morala njega da pita. Čak i u gotovljenju jela, i tu se on razumevao, i nije joj davao da gotovi onako kako ona zna. U kući, od nameštaja, posuđa, police nije smela da dira, namešta drukčije, moralo je da ostane onako kako je ona zatekla, kako je bilo i pre namešteno, dok nije ona došla.

- Ništa nemoj da mi diraš! A što ne znaš, pitaj. Sama ništa ne smeš, - bila mu je to prva reč njoj. Ispocetka njoj je to bilo teško. Mislila je da zbog toga ne sme da dira što je to tako namestila neka od njegovih prvih žena, pa sad iz ljubavi prema njoj, kao uspomenu, ne da da se to dira, kviri; ali je posle doznala da je takav bio i prema pređašnjim ženama. I kad vidi šta je, kako je sve to: muž, kuća... ona se umirila, navikla. Istina, s mukom, teško, ali ipak navikla se. Kad već nije bilo sve onako kako je zamišljala, nadala se, kao u naknadu za to, gledala je da bar ona,

kuća, muž, sve bude kao što treba. A naročito da odevanjem (a imala je lepa, skupa odela od njegovih prvih žena), držanjem, nameštanjem, čišćenjem kuće nije postidna od bogatijih žena, kojih je toliko bilo u mahali, komšiluku. U tome je nalazila kao neku utehu. I zaista, toliko je radila, čistila, nameštala, trudila se da ugodni mužu. Sve do sitnice ugađala mu, ne iz ljubavi, već više kao od straha da nema za šta da je grdi, govori joj, približuje joj se, i time ne podseća na ono. Toliko je bila vredna, gotovo ludo, sva unesena u posao, spremanje, da je i njemu, mužu, već bilo više nego što treba.

- De, de... - zaustavljao bi je, neugodno se trzao, gledajući je kako od jutra do duboko u noć radi i samo o tome poslu misli. Neugodno mu je bilo, jer kao da je osećao da se ona zato silom unosi u posao da bi se time zanela, kao otresla, odvojila od nečega drugog...

A ono? Ono bežanje prve noći, plakanje u noći, - nikad. Nikad više ona ne zaplaka... Nije o tome mislila. A da ne bi mislila o tome, zato se toliko i unosila u posao... Pokatkad, ali veoma retko, počelo bi da kod nje ono kao dolazi, javlja se, počela bi da joj prsa igraju, obrazi, usta svrbe... Ona bi tada, kriveći ta tvoja prsa, obraze, sva zajapurena, očajno šaputala:

- Oh, pusto ostalo!

IV

Posle godinu dana umre joj muž. To je još više uplašilo. Od straha nije znala za sebe. Ispočetka nije ga toliko, od srca, žalila. Ali što je osećala da ga iskreno ne žali, smatrajući se za to kao kriva, kao kažnjavajući sebe za to, ona je više, upravo otada samo plakala. Pa pogrebu, sedmodnevnici, četrdesetnici i pogodišnjici jedva su je povraćali od plača i zanosa u koji je padala.

Ono njeno "lele, Mito!" ko zna zašto je bilo. Da li je taj plač bio za njega ili za nju, samu sebe. I kad se posle otresla straha od njegove smrti, malo pribrala, sva se odala tome plaču i odilaženju mu na grob, i u tome, za sve što je bilo, što je pretrpela, kao da je nalazila za sebe oduške. Jedva je čekala da dođe subota, kakav praznik, i da mu iziđe na grob, iznese za dušu, i sita, do mile volje, da se naplače.

Cele je nedelje bila mirna. Onako sama, s detetom, celog dana, pošto joj niko nije dolazio, kao zatvorena, sedela bi, čisteći baštu, kuću. Naročito kuću, koju je sada još pažljivije čistila; ništa nije kvarila od predašnjeg reda, bojeći se i strepeći da se ne oseti i ne vidi da je to zato što sada njega, muža, nema, pa ona radi šta hoće. Slobodna je... I tako mirno, teško, čak i sa zadovoljstvom cele bi nedelje radila, sedela kod kuće. Ali, još uoči subote ona oseti strah, nemir, a i žudnju. Jedva čeka. Gotovo ne zna ni kako umesi, spremi za grob. Dok joj je dete bilo malo, te je majka išla s njom na grob, ona ju je od nestrpljenja uvek čekala na kapiji, a posle, kad je s detetom išla, samo što dete obuče, ona se brzo spremi, poveže, odmah izlazi iz kuće i polazi na grob. Od straha ne zna ni kako pređe čaršiju, ulice i uđe na groblje. Samo zna da, kad uđe na groblje i oseti iza sebe zid, kapiju grobljansku, čisto joj lakše, a još više joj odlakne kad padne na grob i zajeca:

- Lele, Mito!...

I zanesena, u tom odilaženju, plaču, čak je nije žalostilo što su je gotovo svi bili ostavili, - naročito njeni, pa komšike joj, rodbina pokojnikova, prijatelji mu, što se oni, čim je on umro, svi povukli. Ni Ita, koji je pređe, dok je bio živ pokojnik, često dolazio, sad gotovo nikako da dođe, sem što ponekad seti se i pošalje kao milostinju malo mesa da se omrsi. Pa i to, bojeći se da ona ili koji drugi iz komšiluka ne pomisli da on radi nje, Anice, šalje, njegov momak, kad donese, govori: kako je Ita, gazda mu, poslao to "za dete"; boji se da ono ne vidi po ulici, pa da ne željuje..."

Ništa nju nije vređalo. Istina, bilo joj je teško tako usamljenoj. Naročito noću, od straha što je sama. Ili zimi, kad nestane drva, pa nema čime - ne sebe, već dete da ugreje. I drveće što je u bašti - kakva trula grana, lozinka, - ne sme da uzme; sve od straha da se to ne primeti, vidi, i počne da se govori kako ona upropašćuje kucu... A ona već za sebe i kojekako, već dete mora da topli, greje i jednako drži uza se...

I tako, da sama cele nedelje sedi, nadgleda kuću, čisti, održava je u onom redu u kom je pokojnik ostavio, da dete neguje, motri da je uvek čisto, obučeno, da se ne bi primetilo kako je bez oca... Da subotom izlazi mu na grob, plače... Naročito taj plač dobro joj je dolazio, kao davao joj neke naslade i unosio u nju života, vatre... Navikla, i bilo joj je dobro. Po njenom mirnom, mladom licu, očima sustalim od plača, u crnini, zakopčana do grla, sedeći smerno, mirno, s detetom u krilu, po celoj njoj isplakanoj, mirnoj, duboko mirnoj, izgledalo je da više ništa drugo ne želi. Čak toliko je bila mirna, da je izgledalo kao da je postala nesposobna i da oseća, misli, gotovo kao mrtva. Kao da je s njegovom, muževljevom smrću, i ona svršila svoje. Ništa da više za nju nema. A najmanje da se preudaje. Mada joj je mati, znajući da neće moći svakad ovako krišom, krijući od snaha i braće joj, da je potpomaže, donosi joj brašna i drugo, - počesto o tome, preudaji, napominjala.

A Anica je uvek znala kad će joj mati o tome govoriti. Obično posle večere, kad dete zaspi. Njih dve ostanu same i, kad Anica počne da razbira za braću i ostalo što se desilo po čaršiji, mahalama, i kad joj mati, odgovarajući, odjednom, naprečac, kao da se tek tada, uzgred setila, prekine i počne po koga da hvali:

- More, Anice, čujem, eto, Nedeljko 'arno se oporavio. Prolazim i gledam, a dućanče mu puno. Zembili puni, raf pun.

Anica bi se trgla, ali odmah bi se odobrovoljila i, čisto sažaljevajući majku što je tako naivna, pa, ne uznemiravajući se, odgovarala bi:

- Neka, nane... - i, da bi mater uverila kako je to nije uznemirilo, uvredilo, raspoložena, produžila bi da je za nešto drugo pita.

I majka bi je ostavljala. Posle, mesecima joj ne bi više o preudaji spominjala. Ne bi ona ni dala da joj se Anica preudaje i tako učini greh, obesveti pokojnika, da se ne mora, da ima od čega da živi. Od kuće i ona dva vinograda ne bi ni čovek mogao da živi, a kamoli žena. A ona, majka joj, već više ne može da joj kao dosad krišom, krijući od snaha i sinova, donosi.

Pa i to što donese jedva da ima za nju, a kamoli još i za dete... A da se Anica zaduži, da proda vinograd, kuću pokojnikovu, to bolje Anicu da vidi mrtvu, negoli to. Pa i ovo, kad bi joj o preudaji spomenula, samo je ona znala koliko se muči, bori, dok joj to kaže. Smatrala je to kao greh. I ne samo ona, majka joj, već svi drugi, rodbina, komšiluk, kao da su smatrali za greh ako

sa Anicom ne govore samo o njemu, pokojniku. Nabrajaju joj pojedine zgone, reči njegove. Pamtio se do sitnica njegov život, i pred Anicom se samo o njemu govorilo. A ona, Anica, dete, današnjica, - sve to kao da nije postojalo, a još manje bilo vredno pažnje, govora. Glavno je bio on, pokojnik. I to ne što su ga baš voleli, istinski žalili, već osećajući da će biti kao krivi ako jednako ne govore, ne spominju ga, i da će time potvrditi kako je on zaista mrtav, umro, nestalo ga. A to nije. Greh je pomisliti. I, od straha da zaista to nije istina, već da je on još tu, da nije propao, već živ, a naročito za nju, Anicu, ženu mu, da ona ne bi pomislila da je slobodna, da smrću njegovom njega zaista nema, da nije više njegova, - svi su se oni trudili i svaku sitnicu upotrebljavali samo da se on spominje, ne zaboravi.

Tako, ako bi joj koja komšika nešto što umesi, zgotovi, donela, ona bi, dajući joj, govorila, snebivajući se:

- Eto, donesoh! Znam, pokojni Mita, domaćin ti, mnogo je to voleo, pa donesoh, da i ti okusiš! Ili, ako bi koja došla da štogod, kakvu stvar, urutku, uzme od nje na posluhu, ona to ne bi kao od nje tražila, već:

- Anice, da li imaš to? Dok beše pokojnik, to je bilo u kući. I on nam nije branio, uzimali smo. A i Anica je sve to znala, osećala. I uvek se trudila da izbegne pomisao da on, pokojnik, nije tu, u kući, živ, već da je mrtav i daleko, daleko od nje. Greh je bilo to misliti. Bilo u bašti, kući, svuda, svuda je bio on; sve je bilo njegovo. Uvek ga je gledala, bio je pred njom isto onako koščat, suv, - naročito oni njegovi puni crni brkovi, koji su mu još za života onako odudarali od njegova bleđa, suva lica. I mada ga u stvari nije bilo, mada je već toliko bilo prošlo od njegove smrti, ipak on je morao za nju da bude živ. Naročito za nju, Anicu. Jer on je bio taj koji se sagao, uzeo je i uveo u svoju kuću, i time uveo u neki red... žena, ljudi. Dao joj - ne ime, već nešto više, jače: dao joj neku odredjenost, a ne kao pre, dok je bila devojkica, što nije smela ni u koga da pogleda, jer, ako pogleda, ko zna šta može taj pomisliti o njoj! Sigurno rđavo, beščasno. A kad je on nju uzeo, uveo u svoju kuću, postala njegova, otada je mogla slobodno da gleda u svakoga, mogla da živi, jer nije bila svoja. I onaj koga bi pogledala, ako bi što rđavo o njoj pomislio, to se nje ne bi ticalo, ne bi se odnosilo na nju, već na nj, na muža, domaćina, kao da je njega rđavo pogledao. On je bio tu, jer je ona bila njegova. Pa i kad je umro, opet je ona i dalje bila njegova.

I zato svi, cela rodbina, a naročito žene, kao u naknadu za to, iz zahvalnosti, uplašeno, strahujući da se ne pokažu neblagodarne, s nekim strahopoštovanjem trudile su se da jednako održe uspomenu, ništa ne propuste.

Bilo je glavno da se njemu, pokojniku, ugodi, da se zadovolji... A ovo drugo, svakidašnje, ono je uzimato tek onda pošto se sve ispuni što treba njemu, pokojniku. Glavno je bilo ovo: pokojnik, ispravnost prema njemu. A ona, dete, pa još preudaja?... Eh, Anica bi najradije volela da se više ne preudaje, već da i dalje ostane ovako. Pokojnik, usamljena, jad, plač, - toliko se bila navikla na to, da joj je to već bilo kao omilelo. A znala je da će opet biti bola i muke kad počne da se od tog naviklog jada i plača rastavlja, kad ulazi u život. I, u početku, nije nikako na preudaju pristajala. Jedno to, a drugo još i pomisao da njeno telo još nije čisto od prvog muža, pokojnika, a kamoli da sada dođe i telo drugoga. Ali, docnije, a najglavnije što je znala, uverena bila da će taj koji će je uzeti sigurno biti gori, sirotniji, stariji, a i to da, opet, još jednom mora biti, da se mora preudati, tj. da "njeni" - majka, braća - neće je tako ostaviti, već kad oni nađu da je došlo

vreme, preudaće je, - zato je ona ostavila da o tome oni misle, brinu se, a ona je i dalje revnosno, teško, produžavala da nadgleda kuću, sedi sama, ide s detetom na grob pokojniku i tamo plače, plače do mile volje. Isplače se za sve što joj se nakupi, što je zaboli, što oseti: za razočaranje, bol prve noći, mladosti, ljubavi; a o preudaji bila je ravnodušna. I čak se ismevala, govoreći:

- Ah, ko će mene da uzme?!

A, opet, osećala je kako se ta njena preudaja približava, već se o njoj slobodno govori, javljaju se neki. Pa se već uveliko počelo da pogovara za nekog Nedeljka. Zнала je i koji je taj. Odskora je otvorio bakalnicu. Prvo je bio sluga, pa, pošto se oženio sluškinjom svoga gazde i ovaj mu kao miraz dao nešto novaca, on posle za sebe otvorio dućan. Žena mu zatim umrla, pošto mu je ostavila troje dece... Zнала je da ju je tražio, a da joj se braća nećkaju i ne daju mu je zato što ima toliku decu... Zнала je gde mu je dućan: u čaršiji, odmah do njene mahale. Čak ga je jednom i videla, kad je išla na groblje i prelazila preko čaršije. Iznosio je iz dućana neke zembile i ređao ih po ćepenku. I, kao da je znao da će ona tada proći, bio se lepo, čisto, čak i kicoški obukao. Samo što su mu preko praga, iz dućana, virila njegova prljava deca, s komadićem hleba. Čula je da on tu decu sam pere, oblači i zajedno s njima spava u tom svom dućančetu... Zнала je sve, i opet je - ne da činila se, već uistinu bila ravnodušna i podsmevala se, naročito majci. Majku bi uvek još s kapije poznavala, kad bi joj dolazila i imala što da javi o preudaji, ili za koga novog prosioca. U takvim prilikama uvek bi joj majka ulazila brzo, još brže za sobom zatvarala kapiju i dolazila Anici, ali polako, kao strepeći, bojeći se nekoga. (Sigurno pokojnika, što mu u njegovoj kući, i njegovoj ženi govori za drugog muža).

No svakad bi joj Anica tu njenu bojazan, strepnju, mučenje da joj javi za prosidbu, olakšavala. Čim je vidi da tako uđe, ona bi se povukla u sobu, time kao da majci vremena da se ona smiri, pribere, i posle, kad bi joj majka došla u sobu, sama bi Anica, sažaljevajući majku, ravnodušno je pitala...

Ali, jednoga dana majka joj se, tek što je bila ujutru otišla od nje, opet, preko običaja, brzo vrati. Kapiju zaboravi da za sobom zatvori. A kao da je zaboravila i na pokojnika i strah od njega.

Izgedala je radosna, vesela. Tako je brzo ušla. Anica nije bila u sobi, već iza kuće tamo nešto radila. Majka je dozva. Pa, ne mogući da je sačeka u sobi, iziđe, i sretoše se na pragu od sobe.

- Anice, kaži dragička, ćerko!... - predusrete je.

Anica se bolno, ravnodušno nasmeja na majku, pogađajući unapred da će biti opet kakav nov prosilac, ali sad, valjda, bolji. Sigurno bogat, imućan.

- Dobro, dobro, nane: koji je? - i, pogađajući šta će biti, spremi se da se vrati natrag i produži svoj posao.

- Ita, - reče joj majka brzo.

Anicu nešto preseče u polovini. Podiže ruku ustima, kao da spreči krik, radost, šta li?

- Ita, Ita, ćerko... - poče majka da ponavlja i unosi se u nju uplašena, kad vide kako se ona ukočila, poniknula.

Anica se jedva trže:

- Nane! - a uhvati se celom šakom za čelo, jedva držeći se da ne padne, - ne ostavljaj me noćas samu. Spavaj tu. - Pa čisto izgura majku, zatvori za njom sobu. I majka joj ču kako ona tamo u sobi negde pade.

Cele noći tako je ostala.

Majka joj, preplašena, uzalud je obigravala oko nje, zvala je, molila, kumila. Ništa od nje nije čula do: - Ostavi me. Ne diraj me, majko... - A glas joj je bio, istina, na plač, ali suv, suv.

Ništa više nije se čulo od nje iz sobe. Majka joj je cele noći obigravala, molila, plakala; naposletku, obrvana snom, pala do praga sobnjeg i zaspala. Ujutru se Anica probudila i, da bi majku ućutkala, da se ne prepada, ne viče, ne pita je što ona takva izgleda: raširenih, nabranih očiju, upalih nedara, i dotad sveže, jedre, sad izlomljene, gotovo iskuvane snage, očajno je ućutkala: - Ćuti, nane, molim te! - I onda, skupljajući svu snagu, odgovori na ltinu proševinu: - Za ltu? - Neću. A Nedeljko, ako on hoće, mada ima toliko dece, za njega hoću.

Pa, preklinjući majku da je ne pita zašto to čini, opet se vrati, i opet se zatvori u sobu.

Majka otišla, ali se sa pola puta vratila. Rukom se udarila po čelu od jeda na samu sebe:

- Luda ja! Što ja ćutim? Što ja nju slušam?

I vratila se da je pita zašto neće. Zašto neće ltu, već hoće Nedeljka, udovca, siromaha, te opet ona, majka, da i dalje strepi za nju, da joj opet krišom, krađući od snaha, donosi. A neće za ltu, momka; neće da pođe za nj i da postane bogata, da majku jednom oprostí brige, da više ne strepi za nju, da, kad tamo, kod braće joj, ona sedne da jede kakvo lepo jelo, ne zasedaju joj zalogaji jela od slutnje da ovamo, ona, Anica, kod muža, možda nema ni hleba. Vratila se da je pita, pa i da je grdi, bije. Ali, kad je došla do kapije, nije smela da uđe. Ne znajući šta da radi, čisto plačući, svratila je komšikama i počela njih da moli, preklinje, da one idu Anici i pitaju je zašto neće za ltu.

- Ako neće - govorila je komšikama -, ali zašto, neka bar kaže zašto neće.

Ali Anica ne samo komšikama, već nikome nije htela da kaže. Čak ni braći, koji su od besa hteli da je biju. A možda bi je i bili da Anica nije izgledala tako izbolovana, izlomljena. Samo je odgovarala:

- Za Nedeljka hoću, - i skupljala je, grčila svoje vrele, oznojene šake. - Za Nedeljka hoću, - jednako je govorila, umirivala braću. I to ne što je istinski za Nedeljka htela, volela ga, već da bi se braći, materi, kao umilila, te da se oni ne ljute na nju... Da ne misle da ona zato neće za ltu da pođe što želi da i dalje ostane tako, hoće da oni i dalje o njoj vode brigu, hrane je, izdržavaju, i, da se ne bi toga oni bojali, kao da ih uteši i skine im tu brigu s vrata, ona im je revnosno odgovarala:

- Za Nedeljka hoću...

I to sve zato samo da je ne pitaju zašto za ltu neće, kad je on bolji, momak, bogat... Da je ne pitaju, ne diraju. Da joj niko ne dolazi, nikoga da ne vidi, gleda. I dete nije htela da vidi. Kao da ga namrže. Majka je morala dete da skloni ispred nje, i tamo u kujni s njim da spava.

Pa i nju, majku, nije trpela. Čak je počela da je grdi, natresa joj se. Naročito kad mati joj, raspremajući kujnu, zaboravi da ostavi što na pređašnje staro mesto, kao što je i pre, za vreme pokojnikovo, bilo. Tada bi majku ona najviše grdila. Ne što je to ona učinila, već što je Anica u tome osećala kako majka joj hoće time namerno da uvredi pokojnika. A oni su sad svi protiv

njega. Čak ga kao i namrzli. I to zbog toga što Anica neće da pođe za Itu. A sad je Anica, naprotiv, kad su svi bili protiv pokojnika, smatrala da je dužna da ga brani od njih, ne samo njega od njih, već i sebe od njih, što oni time, udadbom za Itu, hoće da je od njega kao otrgnu, izvuku. I zato nije htela nikoga da vidi, niti da iziđe iz sobe. Jednako je ležala. Od teških misli ponekad se zanese, pa čitav dan ne zna za sebe. A opet, kad se osvesti i vidi više sebe majku kako ona steže čelo, glavu, lepi joj oko slepoočnjača crni luk s kafom, opet je tera od sebe:

- Idi, ostavi me.

Naročito noću nije davala materi da je kod nje. Volela je da je sama. Da tako cele noći: ili, rešena da neće poći za Itu, leži kao mrtva; ili, kad joj iziđe pred oči njegova proševina, on, Ita, skače od bola: - Ito, Ito moj... - i kao da je mrtav, počne da kuka, oplakuje ga.

Nije da ga ne voli! Ah, samo jednom da ga oseti, pa da... Ali kako će? Kako će ona njega, Itu, da pogleda, da mu se nasmeje, od radosti da se zaplače kad ga zagrlji, kad bi se odmah, ama odmah, isprečio on, pokojnik. A sada ona sama, Anica, nije više ono: pređašnja Anica, već žena, a on, Ita, još je Ita... I kako će ona da ga primi, zagrlji, kao njegova? Možda bi uvek osećao kako mu nije došla čista, kad je grli, ljubi, već je drugoga, pokojnikova... jednom već grljena, milovana.

Pa da je on, kao svaki muž, običan, kao taj Nedeljko, ali ovo je Ita. A drugo je Ita, a drugo je muž. A Ita je Ita...

Eh! I ponekad bi Anica padala, podavala se. Puštala bi da joj poigravaju prsa, snaga, da je obuzimlje i da se podaje onom, izvan pokojnikove kuće, zidova, kapije i drugom, novom, životu. A taj je život bio: Ita. Ali, uvek tada, kao kazna, usred toga, u tom slatkom, teškom snu o Iti, pojavio bi se on, pokojnik. Ništa ne govori. Samo mu jače odudaraju oni njegovi puni, crni brkovi od bleđa, koščata, a sada još i mrtvačka lica. I ispred Anice ukočeno, sve više počne da se zove. Pogled mu strog, mračan, uprt u nju. Ona ništa ne sme. Samo, kao molba za izvinjenje, oproštaj, što se usudila da misli o drugome nečem, počne da jeca:

- Tvoja, tvoja...

I izmiče ispred pokojnika, cepteći od straha, što na dnu srca oseća da to "tvoja, tvoja", nije, možda istina.

Ponekad, to je tako silno, da od straha skoči i, gotovo izvan sebe, ne znajući šta radi, pojuri prozorima, rešetkama i počne da ih cima, drma, kao da bi htela da ih izvadi i pobegne. Majka joj dotrči. Dete se probudi. Počne ono da cvili, obigrava oko nje. A ona ništa ne zna. U košulji, gotovo luda od straha, samo cima za rešetke, a opet zna da nema gde, ne sme nikuda. Dete cvili, cvili, da čak i komšije čuju. Preskoče zid. Ali ne dolaze oni, već prvo otvore kapiju i na nju puste žene da one kod nje idu.

- Anice, Anice... dete, Anice! - prihvataju je s prozora žene zajedno s majkom i pokazuju joj na dete, da bi se ona što pre osvestila, došla k sebi.

Ali ona ne može da se osvesti. I tek kad vidi sveću, majku, žene, uveri se da ono nije istina, grune u plač.

- Šta je, Anice? - pitaju je i polivaju je vodom.

Ona ne može da se oslobodi, dođe do reči, već samo jeca.

- Šta je? Da te ko nije uplašio, šta li?

- Ništa! - muca ona.

- Kako ništa? Ne boj se. Ništa nema. - Pokazuju joj na mirnu, tamnu noć, kuću, dosećajući se za njene noćne snove i priviđenja.

I posle, majka joj sa ženama iz komšiluka, mada Anica nije dopuštala, silom, dogod se za Nedeljka nije udala, venčala, otišla odatle, iz pokojnikove kuće, svake noći su sedele oko nje, čuvale je, i kao branile od nekoga.

1902.

ONI

I

Čim sam ušao na kapiju, predusrete me žena mu, Marika. Bila je iza kapije, kod drvljanika, i cepala drva. Kako beše zamahnula sekirom, tako i stade kad uđoh. Kad me opazi, pozna, udariše joj suze i, pokazujući mi na njegovu sobu, zaplaka se:

- Hoće Mita da nam umre!

- E...!?

- Jest. Već i krv pljuje, - poče me uveravati.

Bila je to njegova žena. Mlada, skoro dovedena, još bez kukova i prsiju i u licu ne toliko lepa, ali u telu, stasu, kao da je još devojka.

- Idi! - poče me ona upućivati. - I "aba" je tamo kod njega.

A "aba" joj svekrva, Mitina majka, i ona me spazila kroz prozor, pa istrčala ispred mene sa zavučenim rukama u pazuhe, u kratkoj koliji i nekim novim šalvarama. Ali, valjda i od mnogog bdenja i noćnog sedenja, što se nije presvlačila, sve je na njoj bilo nekako počađalo, kao uplesnilo se. Pa i ona je sama bila potamnela, i po njenom sitnom, smežuranom licu videlo se mnogo blata, i to onog čovečjeg, staračkog blata. Ona nije plakala, već me je preplašeno gledala, kao strepeći da se ne pokajem i ne vratim.

- Hoćeš kod njega? - pitaše me. - Leži on. Bolan je. Mnogo nam je bolan.

Počeh i nju da tešim i pođoh k njemu. Ali, baš tada kako mi dođe neugodno viđenje s njim! Kako bih se vratio! No pomisao da iza mene ide ona, majka mu, ohrabrena, umirena što ne verujem u tu Mitinu bolest, jer, eto, idem k njemu, ne bojim ga se, - to me ohrabri, te, šaleći se, uđoh k njemu u sobu.

On nas nije opazio. Beše se nagao nad mangal i zamišljeno šaraše po pepelu.

Mati ga, pokazujući na mene, brižno oslovi:

- Mito, došo nam...

On diže glavu.

- Ja! Ti? - trže se i zaradova. I na njegovom, ne suvom već podbuhlom licu izbi osmeh, radost; ali se to brzo izgubi. Obuze ga stid. I kao da se stidi što ga zatičem takvog, bolesnog, poče se mučiti

da se digne, pomakne, kako bi mi načinio mesta do sebe. - Sedi, sedi, - nudio me je, mučeći se da ustane.

Majka mu, da se ne bi on i dalje mučio, preteče ga, brzo presavi ispod mene jastuk i ponudi me: - Sedi, sinko, sedi.

Spustih se na jastuk. Kao što rekoh, on nije ležao. Postelja iza njega beše dignuta u kraj sobe i pokrivena belim čaršavom. Sedeo je s prekrštenim nogama, potpuno obučen. Samo bos, u novim, belim čarapama i ogrnut nekom starom, valjda materinom mu, kolijom. A ostalo - kao da nije bolestan. Stegnut, opasan novim pojasom u novim čakširama, u takođe novom i do grla zakopčanom mintanu, iz kojeg je virila čista bela košulja, te mu njegov mek, izbolovan vrat nežno obavijala... Očištan, obrijan i obučen, u tom stajaćem odelu izgledaše kao da će na pričest, u crkvu. Samo su mu nogavice na čakširama bile otkopčane, jer su i noge od bliske smrti već počele da mu otiču.

- Pa kako si, šta radiš? - upitah ga, tek da što govorimo.

- Ništa. Sedim! - poče mi on odgovarati, jednako onako stideći se.

- Sedi! - uze mesto njega majka mu. - Ne izlazi. Nešto je bolešljiv. Sigurno neka "rednjičina". A i ovo vreme lošo, pa... - i poče glavom, kroz prozore, pokazivati na vreme.

Ali, vreme je bilo čisto. Osvojila prolet. Rascvetale se kajsije, izbila trava, drveće došlo mrko, mokro i nabreklo - tek što ne pukne i zazeleni. A i u vazduhu se već osećala nova toplota i svežina. Samo ovde, kod njih, u sobi, bilo je hladno, zagušljivo. Da li što je bilo sve pretrpano? A i soba im nije ona velika, gostinska, već druga, ona mala, u kojoj se ručava, večerava, pokrivena starim, izlizanim pokrovcem i masnim jastucima. U nju su sada premestili Mitu iz njegove velike gostinske sobe, u kojoj je spavao sa ženom. Pa pošto je ona bila prostrana, velika, i nije mogla da se zagreje, to ga otuda preneli u ovu, a s njim i sve uneli: dovukli celu kuću kako bi bilo tu, na domaku, sve oko njega, da bi mu, čim štogod zatraži, odmah pružili. Tu je bilo čanaka od ponuda što su mu donošene, a koje je on bio ili samo okusio ili pogledao pa ostavio. Na pregradama od prozora i rafovima bilo je puno staklica, čaša, lekova, rakije, ustajalih vina. Istina, sve čisto, pokriveno, ali ipak mnogo, jedno uz drugo pretrpano, te se osećala ona vlaga, ustajalost sobe koja se ne otvara, ne vetri. Čak i otvori, pukotine oko prozora i vrata - i to je bilo zaptiveno krpama samo da ne bi ulazio svež, nov vazduh, vetar, i od toga im on nazebao. A majka mu, pored toga, jos ga je jednako utopljavala, zaogrtala, optrčavala oko njega. Čas bi mu podmetala jastuke, čas pokrivala noge, ili navlačila onu koliju kojom ga je bila zaogrnila. Tako i sada. Mada ga je kolija dobro, gotovo sveg pokrivala po leđima, ipak mu ona priđe i poče da mu je navlači. Mita je blago zadržao:

- Neka, nano; bolje mi je ovako.

Ali se ona ne zaustavi, već mu je čak i preko glave navuče, govoreći:

- E, šta znaš, sinko! Nemoj opet da nazebeš. - Ali ga brzo ostavi i pojuri vratima na koja uđe snaha joj, Marika. - Marike vrata!... - viknu joj ona i pritrča da ih bolje zatvori - sto puta ti govorim za ta vrata!

Marika, zajapurena od rada, ništa joj ne odgovori, već pošto ostavi testije s vodom koje beše unela, obrisa ruke i, rukovavši se sa mnom, poče po sobi, oko Mite, nešto da radi, rastrebljuje: da ispravlja jastuke i namešta one staklice, šolje po rafu, prozorima. Svi smo ćutali. Majka mu,

pošto dobro učvrsti vrata, opet sede sroču Mite i poče da onako s trepetom, brižno gleda u nj, motri šta mu još treba, čime još da ga pokrije, utopli. A Mita, oborene glave, jednako kao stideći se što bolestan, pazeći na sebe, na svoje otečene noge, da li ih je uljudno ispružio, da se nije štogod otkopčalo, otpoče da se zamišljeno čisti po glavi, kosi, licu, ali se videlo kako u isto vreme prati i Marikine pokrete po sobi, čija mlada snaga, zdravlje, svežina od rada napolju, a naročito vitka joj polovina, sad ne znam zašto, tako čudno odudaraše od svih nas, cele sobe. I ja počeh u nju da gledam. Ubrzo opazih kako i svekrva ostavi Mitu, pa i ona poče da je gleda. Sad i Mita diže glavu i okrete se k njoj. Odjednom svi mi nehotice počesmo da je gledamo, pratimo njene pokrete. Ona to opazi. Bi joj neprijatno, te, zbunjeno, pobeže nekim poslom, iziđe u kujnu.

Uto se pred vratima čuše laki, veliki koraci. Majka mu đipi.

- Otac ti! - reče ona Miti, i pođe vratima da ih otvori.

I, zaista, to mu beše otac, č'a Jovan. Uđe. On još onakav isti, visok i ozbiljan. Kad uđe, Mita poče da se muči, kako bi ustao pred ocem.

- Sedi, sedi. Ja tek onako dođoh, - zadrža ga on od daljeg mučenja, upinjanja, da mu, kao što je običaj, ustane na noge.

I da bi zaista izgledalo kako je došao tek "onako", poslom, a ne iz straha, da njega vidi kako mu je, pošto se sa mnom rukova, odazva mater mu u kujnu i poče joj nešto naređivati.

Ja i Mita ostasmo sami. On beše opet oborio glavu, začutao i jednako se zabavljao onim neugodnim, bolesničkim, pred smrt, čišćenjem kose, lica. A i ja začutah. I mene kao da beše obuzeo onaj strah, zebnja, teret od čega su svi po kući strepeli. Jer, cela kuća, jos od kapije, od kaldrme ispod lozinaka do kamenih stepenica, pa gore, u kući široko predsoblje, kujna, gostinska soba, s otvorenim vratima, prozorima - sve je izgledalo nekako svečano, čudno, ukočeno. A i sami oni: majka mu, otac, Marika, kao da su u dnu duše osećali da će im on skoro, brzo umreti, pa su zato kao bez glave trčkarali po kući i, unezvereni, preplašeni, sve više i više oko njega se iskupljali, čuvali ga, te kao da su tim svojim neprekidnim prisustvom, nadgledanjem, hteli da ga od nekoga otrgnu, zadrže... A ovamo i sami, ne znajući zašto, jednako su čistili, spremali kuću kao za nekog gosta. I to strašnog, užasnog gosta.

- Eh, bre Mile! - iznenada, odjednom, prepade me Mita. Beše digao glavu i gledaše me pravo, netremice.

- Ne boj se, Mito, ništa nije!... - počeh da ga tešim.

Ali on kao da se brzo pokaja za tu svoju malodušnost, i ućuta. Opet obori glavu i samo što prošapta:

- Ne bojim se ja. - I strepeći da ko od njegovih ne naiđe, pokazujući na vrata, brzo dodade: - Ne žalim sebe, ali oni... - A vidiš kakvi su! Šta će oni posle bez mene?

Utom mu se majka vrati. Ona, kao uvek kad je ulazila k njemu, preplašeno, tako i sada, kao da je slutila da je između nas nešto bilo, poče sa strahom, upitno, čas u mene čas u njega da gleda. Mita to primeti, pogleda je, namršti se neugodno na to njeno večito kao špijunisanje, trepet, strah. Ona to oseti, trže se, zbuni i, da bi to kao zagladila, otpoče da ga nudi:

- Hoćeš, sinko, što da jedeš?

On odreče.

- Hoćeš jabuke, kruške? Hoćeš pite malo? Sad je baš Marika umesila. Hoćeš majka da ti grožđe...
- Ništa neću! - prekide je on malo osornije, samo da ga ne bi i dalje nudila, nabrajala.
Ali ona produži. Ređala mu je sve što god je znala. Mita joj više ne odričaše, samo opet, onako klonulo, obori glavu i začuta.
- Šta hoćeš majka da ti da? - uporno poče ona opet.
- Ništa. Ne jede mi se ništa! - čisto braneći se od nje, odbi je.
- Kako ništa, sinko? - a u glasu joj se oseti prekoran plač. - Uzmi, okusi nešto. Još otkad nisi ništa okusio, a ovamo, tobože, hoćeš da ozdraviš, da se izlečiš!
Mita podiže glavu, pogleda je duboko, umorno, jedva držeći otvorene oči i odgovori:
- Čamovina će me izlečiti, - šalim se, šalim! - prekide odjednom i trže se kad vide kako ona htjede da padne, pa se, sva prebledela, leđima zadrža za zid. - Ništa nije. Šalim se, majko, šalim, - poče je hrabriti, i, da bi je uverio, silom, bolesno, poče da se smeši...
Ona se jedva osvesti, uspravi sa zida, i, pribirajući se, odahnu:
- Uh, sinko! Nemoj tako da se šališ. - I, ne mogući da se više uzdrži od suza, plača, iziđe iz sobe. Ustadoh i ja da idem. Mita me nije zaustavljao, ali me je gledao bolno, molećivo, kao očekujući da mu obećam da ću mu opet doći, obići ga. I ja mu obećah. I to, da ću, nekog dana uveče, na "sedenje" doći. Jer znam da sad svake noći njima od rodbine po nekoliko njih dolaze, donose ponude, sede kod njega, razgovaraju ga, čuvaju.
- Pa, dobro, dođi - isprati me on, obradovan mojim obećanjem. - Mi cele noći sedimo. Ja nikako ne spavam.
U kujni majka mu i žena Marika zaustavljahu me i moljahu da ostanem da ručam. Nisam mogao. Odoh. Ali me na kapiji sustiže majka mu. Trčala je za mnom, a u isto vreme uplašeno obzirala se da je ko ne spazi kako za mnom trči i zaustavlja me, a naročito se krila od sobe u kojoj je bio Mita, da je on ne bi spazio i video kako ona tako za svakim koji njemu dođe u goste da ga pohodi, posle trči, dosađuje im.
- Sinko! - zaustavi me. - Je li ti moj Mita što govorio?
- Ne!
- Oh! - poče ona da mi se tuži. - Jest. Ništa on neće da kaže. Samo tako ćuti. Pa moram, sinko, kao što vidiš, eto, drugoga... A nama on ništa neće da kaže. Ni "bolan sam", ni "oh", ni "ovde me boli", ni "ovo mi se jede, palo mi na um, daj mi, majko..." Ništa, ništa, sinko! Samo tako ćuti. Sramuje se od nas i ništa, ništa neće nama da kaže. Te moram drugoga, kad mu ovako dođe, da pitam, molim, da ako njemu što nije kazao, potužio se, a on nama ništa neće da kaže. Ispričah joj što sam znao. Kazah kako sam mu obećao da ću ga još koji put obići.
- Dođi, sinko. Dođi, te ako bar tebi što kaže.

II

A šta bi i imao da mi kaže? I bez njega ja sam znao. Znao sam još i za oca mu, mater mu. Kako je ona bila sirota, udovička kći. A otac mu bio iz dobre kuće. Imao braću. Ali kad se zagledao u nju, braća mu, cela kuća, ne samo što mu nisu davali da nju uzme, nego se čak kao i podsmevali na tu njegovu ljubav s njom, sirotom, udovičkom kćeri. Bili su uvereni da je neće uzeti, tj. nema s

čime da je uzme. Jer ona je bila toliko sirota, živela od nadnice, da nije imala ni najpotrebnije spreme, ni čestitog rublja... A valjda neće on nju baš tako, bez igde ičega, gotovo голу da uzme. Ali, on ne samo što ju je uzeo, venčao se s njom, nego, kao u inat braći, kući, kad se odelio, i od svog tala, očevine, nije hteo ništa da uzme, nego sve braći ostavio, a on se digao sa ženom i sišao ovamo dole u "nove male", gde je zemlja bila jevtina. Otvorio tu bakalnicu i, malo-pomalo, sam jednako radeći, stekao kuću, vinograd. Ali, valjda kao razočaran tim siromaštvom, tekovinom koja je bila tako spora, mučna, a i što se tu, u novoj mahali, morao da drži na visini, da se ne pokaže siromah, zbog komšija koji su bili većinom siroti, seljani, skori doseljenici; i zbog braće, da mu se ne bi svetili kad bi čuli kako se on pati, muči... i zbog toga valjda bio je povučen i uvek ozbiljan. I onako visok, širok, izgledao je još ozbiljniji. Samo je gledao svoj posao. I majka mu je radila. Ona je gledala kuću. Od njega, oca mu, nije više ništa tražila. Čak joj nije bilo krivo što je i prema njoj bio ozbiljan, hladan; još manje da je u toj njegovoj hladnoći gledala kako je on prestao da je voli, jer on je o svojoj ljubavi prema njoj dao dokaza. Uzeo je za ženu, i za nju je to bilo dosta. Šta je imala više od njega da traži? Već bio je sada na nju red da se ona pokaže, oduži mu se. A mislila je da bi mu time: ako ona, kuća, što manje koštaju, a opet da on u kući ima sve: dobro jelo, vino; ničim da nije oskudan; da je od nje što više uslužen, udvoren, - olakšala, ublažila gubitak imanjanja, kuće, čega se nje radi morao da odreče. I zaista, ona je to činila. Nikad ona od njega nije potražila da joj što kupi, bilo haljinu, šamiju. A još manje da mu je kadgod novaca zaiskala, sem kad ode u crkvu, na groblje, da mrtve prepoje, pa joj treba za popa. Čak ni jelo. Da nije morala za njega da gotovi, za sebe nikad ne bi. Samo bi suva hleba jela. Čak, kad bi se moglo, ni hleba ne bi. I koliko puta, kad on ne dođe na ručak, ona i ne ruča. Provede onako, švrljajući, radeći po kući. A radila je mnogo, neumorno, od jutra do mraka. I zaista, kuća im je za kratko vreme u svoj mahali bila najlepša, najčistija, i opet puna svačega. Čim se uđe na kapiju kaldrmisanom putanjom, ispod svoda vinovih loza, ulazilo se u kuću sa čistim, kamenim stepenicama. Ozgo, iz kujne, svetlela se polica s uvek kalajisanim, oribanim tepsijama, sahanima. Do police bila je uska kujna, ispod ove velika, gostinska soba, prostrana, nameštena, uvek otvorenih vrata i prozora. Sproću ove bila je mala soba, u kojoj su sedeli, spavali. Od te sobe pružao se drven, suv doksat, krevet, po kome je svagda bilo gomilice kupusa, crna luka. U uglovima tavana visile su kite, torbice, uvezano u krpama semenje od povrća. Pa čak i skupo semenje, kao od praziluka, duvana. A sve je to ona sama, majka mu, sadila, sušila, zbirala. Celo dvorište bilo je pokriveno vinovom lozom, čardaklijama. Čak i više bunara. Ništa nije ostalo što nije bilo upotrebljeno, zasađeno. Naročito bašta im. Ona leti, kao i celo dvorište i sve oko kuće, gubila se u zelenilu. Sve je bilo nekako čisto, uređeno, zeleno. I tako oni, otac mu i mati: on uvek ozbiljan, i samo ozbiljan, a ona u većitom radu, brizi, živeli su lepo, tiho. Ali ne slobodno, bezbrižno, već sve kao u nekoj brizi, strahu. Nikad se oni ne provedoše, ne razveseliše. Kad slavu slave, slave je lepo, otmeno, ne izostane ništa što je običaj, ali opet njihovi gosti ne dočekuju zoru kao na drugim slavama. Ako su oni kome kumovi, starojko, uveče bi se dizali sa sofre pre ponoći, pre nego što će nastati veselje, pijanka. Uzalud bi ih zaustavljali, molili - oni bi odlazili, izgovarajući se uvek jednim istim:

"Neka, neka. Ima kad."

A to njihovo "ima kad" trebalo je da bude: kad još nekoliko njiva i vinograda kupe, kad im on, sin, Mita, poraste, pa ožene ga, i on decu izrodi, te se kuća razgrana, učvrsti... tada. A ovako, sve su strepili, kao bojali se da se ne prebace, istroše, te osiromaše, izgube i ovo što su jedva stekli. Nisu se bojali za sebe što će osiromašiti. Oni su se već navikli. Ali da imaju, te bar ako su se oni mučili, on, sin im, Mita, posle da se ne muči, pati. Sve su se nadali na Mitu, čuvali za njega, da posle s njim, i oni svi zajedno... A ovamo, opet, iz velikog straha da ne bude on kao što treba, ne pokvari se, pronevaljali (a baš tada je bila počela mladež da se kvari, ide po mehanama, puši, pije), postupali su s njime kao da im nije ništa. Otac nikad s njim da je progovorio, sem kad bi imao šta da mu zapovedi. Pa i to je činio preko matere.

Obično, ujutru, čim bi se Mita digao i, kao uvek, posao u dućan, ocu, majka bi mu, ispraćajući ga, isporučila to što bi mu otac naredio da uradi:

"Mito, poručio ti otac to i to..."

I Mita bi, bez pogovora, odmah išao da to radi.

Pa zajedno nisu s njim ni ručavali. Obično su ručavali otac mu i majka, ali većinom sam otac, onda mati mu, a posle njih on, tobože da jede sto od njih ostane, a ovamo, krišom, da on ne vidi, sami su mu probirali i ostavljali što je najlepše. A s njima zajedno bi sedao da jede kada je veliki prazni, Uskrs, Božić. I to samo prvog dana Mita bi s njima seo za sofru. Posle, on bi dizao sofru, kupio mrve, polivao oca, majku.

"E, sad idi!" - dopustila bi mu mati.

A otac ga i ne gleda. On, onako kao uvek, ozbiljan, savija cigaru, a Mita, mada mu je mati dopustila, ipak ne bi odlazio dok ocu ne prinese žar, da ovaj zapali cigaru, i tek onda bi odlazio, i to natraške, kao iščekujući da ga, ako su zaboravili, opet za šta pozovu.

I kad je već bio veliki, momak, odelo su mu jednako oni sami naručivali. Istina, najbolje i najskuplje, ali ne pitajući ga.

Ali mu nisu davali mnogo ni da radi, jednako misleći da je on još mali, nejak, dete. On kod njih nije imao ništa drugo da radi do ili samo kod kuće da sedi, ili da je u dućanu, kod oca, pa, kad mu se otac s ručka vrati, dođe kući na ručak; uveče, da posle oca legne; ujutru, pre njega da ustane, ode i otvori dućan, poprska ga, počisti, raspremi, i onda da ispred dućana, stojeći, dočeka oca. Ništa drugo on nije imao da radi. A kad praznikom ode u crkvu, da celu službu tamo odstoji, čeka da naforu uzme, onda svu rodbinu da pohodi i vrati se kući, i odmah presvuče u staro, svakidašnje odelo, da ne bi novo prljao, cepao.

Majka mu, od radosti nije mogla da ga se nagleda. Hvalila se po komšiluku kako joj čak i sudove pere, kuću čisti. A otac, mada je bio s njim zadovoljan, ipak nije dao da on, Mita, na njemu to opazi, bojeći se da se time ne oslobodi i razmazi, pokvari, kao ostali njegovu drugovi.

A Mita je sve to znao. Znao je zašto su oni takvi prema njemu, tobož strogi, ne daju mu da vidi kako ga oni vole, a znao je koliko ga vole; kako, kad misle da je zaspao, svake noći dolaze k njemu, obilaze ga i paze da se ne otkrije. I zato što je to znao, on se iz sve snage upinjao da im što više ugodu. A znao je da će im ugoditi samo tako ako bude što mirniji, stidljiviji. Međutim, samo je on znao koliko je osećao i patio od toga. S koliko je čežnje, vatre, strasti mislio na žene, piće, ašikovanje! Naročito su mu teško padali proleća i jeseni. Ili, kada je kakva svadba u komšiluku, a on, kao uvek, kod kuće. Tad i majka mu iziđe, ode tamo da gleda svadbu, a Mita,

osećajući kako dolazi i spušta se noć, slušajući sa svadbe kako grneta i dahire udaraju, uzvike svojih drugova, kikot ženski... Tada on ne bi mogao da izdrži, već bi, kao krijući se da ga niko ne spazi, bežao od kuće i odlazio nekom Aritonu, jednom svom drugu, s kim se družio. A od svih drugova jedino se taj Ariton ocu mu i majci svideo. I to zato što je taj Ariton, taj momak, sam, sa sela, ipak bio već svoj čovek, imao nešto, stekao. I čak im bilo milo njegovo druženje s njihovim Mitom, jer su bili uvereni da ga on neće pokvariti. Taj je Ariton držao bakalnicu nakraj varoši, u mahalama, daleko od čaršije. Tada bi tamo Mita bežao, jer se od Aritona nije stideo, jer su se njih dvojica toliko voleli, drugovali. A uvek bi, kad bi on tako uveče otišao Aritonu, pošto se dobro zatvore u njegov dućan, da ih niko ne vidi, pili, pili cele noći. Tamo je Mita i zavoleo neku baštovanovu kćer, Maru, plavu, ali razvijenu devojčicu. Ariton je to znao, ali Mita nije dao Aritonu za tu njegovu ljubav nikome da kaže, a kamoli još roditeljima mu. Toliko je bio stidljiv. On je hteo da oni, otac mu i majka, sami pogode koju on voli, i tu da mu uzmu za ženu. I mati mu je, istina, za to dočula, saznala, ali se činila tome nevešta, i pokatkad izdaleka nagoveštavala mu kako mu je otac već izabrao drugu, ovu istu Mariku, koja je bila iz gornje čaršije, odakle su i oni došli, a uz to je još u miraz donosila nekoliko vinograda.

I, zaista, Mariku su mu i uzeli. Mita, kao što se i očekivalo, ni reči nije kazao. Čak nije dao da se ma šta primeti. Samo, otada je češće odlazio Aritonu i tamo ostajao, i kao i pre, sakriven kod Aritona, duže, više pio. I uvek posle takve potajne pijanke vraćao bi se kući, i bivao jos mirniji, poslušniji. Kao da se nije oženio i postao drugi, domaćin u kući. Nikad reči, a kamoli što da ne poslušna, da ne uradi, a još manje odupre se ocu. Samo jednom. A to je bilo kad mu se ta baštovanova kći udavala. Silom je on Aritona nagnao da joj odu na svadbu. Kupio joj i dar, skupu basmu, i poručio da od te basme ne pravi sebi odelo, već kad dobije dete, muško, prvo, da njemu od toga načini "jorganče", u kome će da ga nosi. To je hteo, i hteo je još da joj ode na svadbu. Otišao je s Aritonom uveče. Dočekali su ih. Čak je i ona izišla, rukovala se s njim. Mita nije mogao više. Tu, na svadbi, pred svima, napio se. Bacao novac. Kad se u zoru kući vratio, ženu Mariku na mrtvo je ime izbio, tukao je, tukao... I te noći komšije su čule njegova oca, gde, uzdržavajući se, šištenci od besa, grdi ga, psuje; ali čuli su i njega i njegov tada prvi put jak, silan glas, gde mu odgovara, odupire se i plače.

III

Mada Miti onda obećah da ću ga skoro pohoditi, ipak zadugo mu ne odoh. Nisam mogao. Ne zbog njega koliko zbog njih, kuće mu: oca, matere mu. Naročito matere, onako zabataljene, potamnele a prestrašene. Gotovo da izludi od straha, jer oseća da mu nema leka, da će joj umreti, a opet jednako nudi ga, bdi, a u isto vreme mora da nadgleda kuću, kako ih smrt ne bi iznenadila, zatekla kuću nepočišćenu, nespremnu.

A ne samo zbog matere mu, nego još i vreme je bilo nezgodno. Baš tada počese da bivaju toplije, prolećne noći. Još zarana, čovek čisto kao opijen jedva čeka da legne, kao da želi da se što više, spavajući, nadiše i nakupi ove prolećne toplote i svežine. No jedne večeri odoh. Prolazim ulicom, pa sve mrtvo. Sve kapije zatvorene, a samo njihova beše otvorena. Uđoh, i iznenadi me svetlost. "Da nije umro?" pomislih. Ali nije. Bili ga u postelji izneli iz sobe nasred

kujne, i pred njim otvorili vrata, kako bi, valjda, mogao da gleda ne samo dvorište, ulicu, već i noć koja beše topla, mirna, a i mesečinu koja izgrevaše i koja se veselo, poigravajući na mlakom, prolećnom nebu, dizaše i sve osvetljavaše. Na pragu, do nogu Mitinih, sedela mu je mati. Celo glave sedeo je na stolici omalen, crnomanjast čovek. To je, valjda, bio taj njegov drug, Ariton. Marike nije bilo. Sigurno je u kujni. I oca mu nije bilo. On, kao uvek, čineći se tome nevest, valjda je legao, tobož da spava.

Kad uđoh, upitah čudeći se:

- Šta? Zar ste izišli?

- Eto, sinko, - jedva dočeka i poče da se tuži mati mu. - Govorim ja: nazepšće. Ali Ariton... - i glavom bacajući na njega krivicu, pokaza na Aritona.

Ariton se obrecnu na nju.

- Šta: nazepšće? Ništa mu neće biti. Sve ti...

- Pa dobro, ništa! - odmah ona, pokorno i čisto obradovana što je na krivom putu i što od toga Miti njenom ništa neće biti, učuta se i opet poče da pokriva Miti noge.

Mita je bio iznet zajedno s posteljom. I, pošto nije mogao da sedi, bio je poduprt jastucima.

- Došo si? - zaradova mi se on.

- Eto, dođoh.

- Ako. Sedi, - ponudi me.

Pošto sam se rukovao s tim njegovim drugom, Aritonom, sedoh na stoličicu sroču Mite, do zida. Kujnu i sve nas osvetljavala je lampa, postavljena na visokoj stolici. Od nje, dobro napunjene, zaudarao je proliven gas i vio se gust, čađav dim. Iz one male sobe, odakle su ga izneli, bila je ustajalost, utopljenost, dok je iz velike sobe, kao uvek otvorene, ovamo dopirala svežina noći. Svuda je bilo tiho, mrtvo. Noć meka, mlaka, Iz dvorišta je dolazio miris na već proklijalu travu, trulo drveće u zemlji, a takođe i iz bašte, koja je, sad prekopavana, spremljena za sađenje, mirisala na svežu zemlju... Čutali su. Majka mu je jednako utopljavala noge, a Ariton je ljuštio neke jabuke, što mu je, kao ponude, bio doneo. Mita nije hteo da jede, ali nije ni odbijao. Kao da iz velike ljubavi prema njemu nije mogao da mu odrekne, pa bi svaku krišku, što bi mu je on ponudio, samo obzinuo i ostavljao, izvinjavajući mu se:

- Posle ću.

- Kako posle? Jedi! - nekako surovo, ali razdragano, kao stariji brat mlađega, nudio ga je Ariton i silom ga gonio da jede.

- Uzmi, sinko, uzmi! - dodavala je radosno mati mu.

- Ama, ne mogu! - pravdao se on. I to ne materi, već Aritonu, okrećući glavu k njemu i gledajući ga milo i kao moleći ga da se zbog toga ne ljuti na njega.

Opet začutaše. Lampa, ostavljena iza vrata, slabo nas je osvetljavala, a nije bila ni potrebna, jer beše izgrejala jaka, čista mesečina, koja nas je grejala pravo u lice. Mita je svaki čas željno izvijao, izdizao glavu da što bolje gleda: napolje, u mesečinu, noć, ali kao da nije mogao.

Smetala mu je mati, koja je ispred njega sedela do nogu njegovih.

- Nano, trgni se! - poče da je moli Mita i još više da diže, izvija glavom.

- Zašto, sinko? - uplašeno i uvređeno poče da mu se odupire ona.

- Pa da gledam...

Ariton se doseti kako mu ona smeta, i poviknu joj:

- Idi ti, idi spavaj.

- Ama, ne spava mi se! - branjaše se ona, a već poče da se diže.

- Idi kad ti se kaže! - obrecnu se na nju još strože Ariton.

Ona se diže i ode u sobu. Čudo kako su se Aritonu svi pokoravali, slušali ga. Ali, moglo se videti da to oni čine zbog toga što misle da što god im on kaže, zapovedi im, da to njihov Mita hoće, da kroz njega on govori. Ariton je to znao, pa je zato bio slobodan, osoran. Sve ih je kao grdio što ga toliko čuvaju, strepe i time mu slute neko zlo. A to je baš njima i godilo, i zato su ga i slušali.

Čim ostasmo sami, Ariton, obzirući se, poče nešto da traži po svojim pojasima. Zatim brzo izvuče staklo s rakijom i podnese Miti.

- Pij! - ponudi ga.

Mita, željan, ali bojeći se da ga ko ne spazi, naročito majka, odbi:

- Videće me.

- More, pij! - i silom mu Ariton metnu grlić u usta.

Mita poče da pije, guta. Grlo mu je pucalo.

- Oh! - odahnu. Rakija ga zagreje, osnaži. On se podiže, okrete i poče da gleda u Aritona, milo, blagodarno:

- Tone moj... - poče da mu tepa.

- Pij, de! - prekide ga Ariton, smućen od tog njegovog milovanja. - Pij! - nudio ga je mračno i surovo. Mita poče, ali malo. Samo gutljaj.

- Ne mogu više. - I okrete se, zagleda opet u noć, u mesec koji sad beše nasred neba i, isto onako veselo poigravajući, osvetljavaše ozgo sve, jasno trepereći.

U daljini, na drumu, čulo se krckanje teških rabadžijskih kola i jako otegnuto svirjukanje. Mita se beše zagledao, kao zaneo. Bog zna gde je bio.

Ariton, bojeći se tog njegovog zanosa i hoteći da ga trgne, a u isto vreme i hoteći da mu ugodi, kao pogađajući šta on misli, nadnese se nad njega i, pokazujući na mesečinu, poče:

- Mito, znaš, ovako isto. Pantalej... sabor... - Mita se trže, okrete se njemu i poče iščekivati radoznalo.

Ariton nastavi:

- A ja i ti na konjima, niz reku. Ispred nas kola pokrivena, rabadžijska, a u kolima...

- Ne to! - uplaši se Mita i okrete od Aritona. Ali se videlo kako bi on voleo da Ariton, i protiv njegove molbe, i dalje produži da priča, valjda kako je u tim kolima bila ona, baštovanova kći, i sa svojim drugaricama išla na sabor, pa su, tobož, ne znajući da oni jašu iza njih, pevale pesmu, i to baš njegovu pesmu.

- Pa dobro, neću, - pristade Ariton.

I opet začutaše, i to dugo. Mita, potresen i kao ljut na Aritona, okrenut od njega, disaše teško, uzbuđeno. Odjednom se okrete Aritonu:

- Da li zna da sam bolan?

- Kako da ne! Zna! - jedva dočeka Ariton. - Eto, baš danas došla meni, da kupi nešto. Čula da si bolan, pa pita da li ti se što jede. I ponude ti poslala. Zar ti nisu dali?

- Ne! - željno odgovori Mita.

- Kako da ne? - poče Ariton da se ljuti. - Marike! - viknu i okrete se sobi gde je bila Marika. Ali, mesto nje, usplahireno ispade iz sobe majka mu.

Ariton je stade grditi:

- Šta ćeš ti? Ništa njemu nije. Spavaj. Mariku ja zovem.

- Uh! A ja nešto sanjala! - odahnu ona od straha i vrati se ohrabrena ponovo u sobu.

Utom iz sobe naiđe Marika. Bila je bunovna. Od dremanja oči su joj bile crvene, podnadule.

- Kamo te ponude? Što mu nisi dala? - poče Ariton na nju surovo.

- Kakve ponude? - odgovori Marika tromo i nekako zlovoljno.

- Takve ponude, - poče Ariton još ljuće. - Ponude što je moj čirak doneo: kruške.

- A, kruške... Tu su. Što tako ne kažeš? - poče nekako Marika čudno, zburado, tako da se po tome moglo da vidi kako ona zna od koga su i čije su te ponude, i zato ih krije, ne pokazuje Miti.

- Donesi, - preseče je on.

Marika se vrati i donese te kruske u lepom, belom čanku, pokrivenom još beljim peškirićem.

Donese ih, otkri, pa, kao uvređena, sede do Mite i poče da motri, gleda u njega, iščekujući da li će on, i pored toga što vidi da ona zna od koga su te ponude, ipak smeti pred njom da uzme, jede ih. Ariton uze, iseče ih, odabra jednu krušku i podnese Miti.

- Na!

Mita isprva nije hteo. Boraše se sa sobom. Kao da je osećao da će, ako uzme, uvrediti Mariku, koja je jednako u njega gledala. Ali, valjda pomisao da je to Marina ruka spravljala, i, kad je čula da je bolestan, da je, šaljući mu ponude, spravljajući mu ih, možda, sigurno i plakala za njim, valjda pomisao na to učini te se on reši i reče:

- Daj! - i nato željno halapljivo zagriže krušku.

Marika skoči od Aritona. I, uzdržavajući se da se ne oda, brzo siđe niz stepenice, zamače iza kuće, stiskajući oči palčevima.

Mita vide, primeti, bi mu neprijatno, izvadi iz usta krušku, i, kao da ga je na to Ariton nagovorio, poče da kori Aritona:

- Nisi trebao.

- Šta? - upita Ariton, čineći se svemu nevešt, i tobože ne znajući zašto je Marika onako skočila i otišla.

- Ništa, ništa, - opet začuta Mita.

Ubrzo ustadoh i ja. Oprostih se i odoh, ostavivši ih same, da bi se njih dvojica do mile volje narazgovarali i presedeli noć.

IV

Posle, u nevreme, pre večernje, oglasi ga zvono. Umre on, Mita. Ubrzo, iz komšiluka i drugih mahala, počeše ispred naše kapije, u gomilicama i u novom obučene i duboko zabrađene, da promiču žene i idu k njemu, da mu zapale sveću i cvećem ga okite, ali najviše šimširom. Ja nisam hteo da idem. Znao sam da je tamo sada vreva, piska. Znam: kako su ga mrtvog okupali, u novo obukli, ispružili, vilice mu vezali, a na usta mu metnuli zelen list, da mu ne ide pena. Majka mu, Marika, i druge žene iz rodbine uvile su sad glave u duboke, crne šamije, pa, sustale od plača, čas idu k njemu u sobu, čas izlaze u kujnu, švrljaju po dvorištu, tobože nekim poslom, pa se

odjednom trgnu, uplaše, sete šta je i, kao još ne verujući da je on zaista mrtav, pojure k njemu, u sobu, padaju na nj, ljube ga, plaču i nariču, nariču... Cela mahala i deo čaršije razleže se od njihove piske i zapevke. Prolaznici sami sebe pitaju i odgovaraju:

- Umro?! Bog da ga prosti!

I, krsteći se, žurno odlaze, da ne slušaju naricanje. A ono se nadaleko čuje. Evo, mada je njegova mahala treća od moje, čujem ga, već čak i do mene dopire.

Znam, sada majka mu, bez šamije, raščupana, pišti, i preplašena istrči od njega mrtvog iz sobe u kujnu:

- Mito! - I pravo, ničice, još s praga sobnjega pada i rasprostire se po zemlji. Samo joj se temenjača beli.

Žene, plačući, teše je, dižu i unose, u onu drugu sobu. A ona, osvešćujući se od tog pada, počne da im se odupire, moli ih: "da puste, samo još da mu pod glavu jastuk podmetne; meko da mu je..." i opet se onesvešćuje, opet pada.

Dolazi mu otac. Na plač i naricanje Marikino koja istrča preda nj, veli, umiriva je:

- Ništa, ništa nije... - A vilice mu se tresu, zubi cvokoću.

I u veliku sobu, gde on leži mrtav ispružen, ne ulazi k njemu, već ide u onu drugu, malu sobu, ali kad tamo vide da su tu uneli nju, majku mu, on, ne znajući šta da joj radi, kako da je teši, vraća se, ostavlja je, i počne da ide po kujni, kući, ne znajući gde da se dene, jednako sam sebi govoreći, kao tešeći okolne:

- Ništa, ništa nije.

Pa odlazi iza kuće, ali i tamo ne može sam da ostane: dolaze po njega, teše ga... Onda on čak izvan ulice ide, u polje, u reku. I tamo, skriven, isto onako visok, ozbiljan, šeta se, ide od vrbe do vrbe, jednako ponavljajući ono:

- Ništa, ništa nije.

Uveče, ja i stric odosmo kod mrtvog Mite, da, kao što je običaj, sedimo tamo i čuvamo ga. Odosmo. Moj stric je išao napred, slobodno, obično, a ja sam se zastajkivao, plašio se nečega. Bojao sam se da ga vidim. Bojao sam se njegove matere, oca. Znao sam da neću moci gledati onu njihovu zapevku i pisku. I zato sam se plašio, zastajkivao. Ali, kad dođosmo kod njih, sve je bilo mirno, čak i neosvetljeno. Samo iz velike, gostinske sobe videlo se kako na sredini sobe sveća gori. To je sigurno bila njegova sveća upaljena mu više glave. Kad se ispesmo u kujnu, i to do vrata, u mraku, naiđosmo na oca mu. On se, kako izgledaše, beše zaneo u neko opasivanje. Valjda se bio raspasao, pa se sad stezao onim svojim dugačkim pojasevima. Na naše: "Dobro več, kako ste?..." samo odgovori:

- Eto... - I opet nastavi da se uvija i steže pojasevima.

Uđosmo unutra.

Mita nasred sobe. Ispružen, mrtav. Već i pokrov prebačen preko njega, te mu štrče na grudima skrštene ruke i na nogama nove, sad iz dućana uzete, cipele. U fesu, vezanih vilica... Ispod njega beli se čaršav. Do glave mu sedela je mati i ukočeno, nemo gledala mu je i ispravljala pramenove njegove kose po čelu, ispod fesa. Više glave mu, u činiji punoj brašna, gorela je jedna velika sveća, sa još puno oko nje malih sveća zapaljenih od onih što su došli. A ta velika sveća, onako visoko, ozgo, osvetljavala ga mrtvog, a naročito lice mu, glavu, oko koje beše

poređano cveća, šimšira, i to varaklaisanog, te se varak caklio i od njega je sad žuto, izduženo, malo podbulo njegovo mrtvo lice odudaralo još oštrije, bleđe. Oko njega, do prozora, po minderlucima, bili su se poređali muški, a dole, do vrata, za dugačkom sofrom, bile su ženske, koje su još večerale.

Kad uđosmo, niko nas ne predusrete; samo se muški pomakoše i načiniše nam mesta. I kad priđoh da mu više glave, kao i ostali, i ja sveću zapalim, majka mu se samo trže, huknu:

- Mito! - i opet, kao da nije ništa bilo, nastavi, zanese se u ono nameštanje kose mu po čelu.

Htedoh da ga poljubim, ali me stric zadržā:

- Ne ljubi se sad! - šanu mi ostrag - još nije očitā. Vidiš da nema krst na grudima!

I zaista, na prsima nije bilo krsta, već samo njegove skrštene, mrtve ruke.

Sedosmo među ostale. Svi ćute. Niko ne govori. Ćak u mrtvog Mitu i ne gledaju. Ljudi, prejeli, meškolje se, otpasuju se i nameštaju. Źene još večeraju. Jedu obično mnogo i užurbano. A više glave Mitine gori ona velika sveća, osvetljava celu sobu trepereći, prskajući, kao da će svakog časa ugasiti se i pasti na mrtvu Mitinu glavu, koja sad došla veća, lepša, s oblim čelom, zatvorenim i jasno ocrtanim očima i, usred sad vezanih vilica, uzdignutim, priljubljenim obrazima. Samo onaj zeleni list na ustima me čudno i neugodno diraše... A inače ništa nije bilo čega sam se ja toliko plašio. Ni zapevka, ni naricanje. Źene su jele, muški pušili i ćutali. Ćulo se kako Marika, takođe povezana u duboku, crnu šamiju, isplakana ali pribrana, nudi vinom žene tihim glasom. Tamo iz kujne, u kojoj je jednako bilo mračno i tiho, pokatkad bi dopro koji šušanj. To je sigurno dolazilo do njegovog oca, koji je još bio tamo, nije dolazio ovamo, pojavljivāo se, i valjda se još stezao i uvijao u one svoje pojaseve.

- Bog da ga prosti! Gde li mu je sada duša? - upita jedna mlada, plava žena, dižući se sa sofre i tresući od sebe iz skuta mrve.

- Tu je, - odgovori druga, stara, ali krupna baba, koja beše odavno večerala i već zapalila cigaru. - Tu mu je duša. Tri dana će ona biti tu, u kući, dok se ne oprosti s ocem i majkom...

Majka mu, kad ću da se o njoj govori, trže se, pogleda, pa kao da odjednom dođe k sebi, uvide svu zbilju, skoći, pade na Mitu, prigrli ga i, naslonivši svoj obraz na njegov, počē iznemoglo, sipljivo da jeca:

- Mito, sinko! Mito, sinko!... - I kao da je nešto prekinula, pa sada nastavlja, počē da ređa:

"Zašto, sinko? Što nas ostavi, otide? Što se bar ne izbolova (mada je godinu dana ležao), te majka da mi te izneguje, nadgleda, ponudi... da mi ne ideš tako neponuđen, željan?... Što, sinko? Zašto tako brzo, apans's' ode, ostavi nas?... Zašto, sinko?" - I kao da je on kriv što je umro, kao da je on sam hteo da umre, ostavi ih, otide od njih, i to kao zato što mu nije bilo dobro kod njih, što ga oni nisu mnogo voleli, ćuvali, pazili... uvređen time, zato otišao od njih, umro, ostavio ih... Tako ona počē da ređa i, kao protiv toga, počē da nabraja negovanja, primere njihove ljubavi prema njemu, jednako ga grleći i ljubeći po čelu, očima, i ćak ustima, i ponavljajući ono: "Mito, sinko! Mito, sinko!"...

Źene počēše da je teše, plaću, muški da šmrkću, okreću glave. Utom i Marika, pošto je iznela sofru i poćistila, dođe. I, valjda bojeći se da je posle ne bi žene ogovarale kako ga nije žalila, kleće do nogu Mitinih, pokri glavu rukama i počē i ona da nariće. Samo, ona nije smela njega, Mitu, da oplakuje, jer stid je da mlada žena pred svetom žali svoga muža, a naroćito da mu

nabraja njegove dobre osobine. Zato ona plačući poče da nariče o nekoj svojoj sestri, koja je bila odavno umrla, a njemu, mužu, Miti, da poručuje, moli ga: kad tu njenu sestru tamo, na onome svetu, nađe, on, kao stariji, zet joj, da je čuva, štiti, i da oni tamo oboje i za nju traže, spremaju mesta... Tako je Marika naricala. Glas joj beše snažan, plač zdrav, a naricanje tužno, od srca. Svi udariše u plač. Sve žene tada priđoše oko mrtvog i osvetljenog Mite. Klekoše, zabaciše šamije, nasloniše lica po njegovu telu i - odjednom sve, uglas, zaplakaše. Soba, mrtvac, sveće koje su treptale, gorele - sve kao da se pokrenu, diže. Počeše da nariču. Svaka svoje mrtve da pominje, imenom da ih zove, poručuje im, oplakuje ih... Razleže se jauk, zapevka, naricanje! I sve, čak i ulica, ispuni se, prepuni! Čini mi se da od njihova plača cela noć zajedno s njima, sa osvetljenim mrtvim Mitom, kao da se pokrete, uskomeša, diže nebu, cvileći za mrtve... Muški počeše da beže, gundajući:

- Žene, ne plačite, žene!

A one još u jačci, veći plač. Kao da se nadmetahu.

Odjednom sve umuče iznenada. Iz kujne pojavi mu se otac. Ukočeno dođe i stade više glave Mitine. Gleda ga, gleda, pa huknu:

- Mito, sinko, što bre ovo s nama uradi?

I, onako neočitnog, poljubi ga u čelo. Zatim još ukočenije, ali samo sad presamićen, gurajući pesnice u slabine, iziđe i ode u onu drugu, malu sobu, da se tamo zatvori.

Žene još jače zaplakaše.

Ne mogah ni ja više da izdržim. Iziđoh i, gotovo bežeći, odoh, ali ne kući... već odoh lutajući po mahalama, po noći, koja beše isto onako mračna, topla, mirna, nepokretljiva. Samo sad, da li što beše prevalila ponoć, iz ravnice, s Morave, osećaše se kako počinje da duše, dolazi, rasplinjuje se neki širok, vlažan, neugodan vetar.

1901.

RISTA KRIJUMČAR

Laktom o sto, nogama o pod, kao da se prikovao, tako seo na stolicu. Samo da se mrdne, pokrene, srozao bi se, tako je ukočeno, ukrućeno sedeo. Slobodnom desnom rukom šara okanicom po prljavom stolu i, ne gledajući u svirače, zapoveda im:

- Svirajte!

A sve jače, kruće produžava da šara po stolu, po prosutom vinu, po mrvama od hleba i oglodanim kostima.

- Šta, gazda? - počeli Cigani da ga pitaju udešavajući ćemaneta.

On ih i ne pogleda, već poče jače da se grči, uvlači u sebe, čas gurajući ruku duboko u čakšire, čas nameštajući belu maramu, obavijenu oko glave, nabijajući je sve više na oštro, obrijano čelo. Pa opet i dalje šara po prljavom stolu dnom okanice koju je držao po sredi čvrsto, grčevito.

- Što ne sviraš?

Okrenu se, odjednom, i lupi okanicom tako silno da se razbila, presekla napola. Gornja pola odskočila, a donja osta zabadajući mu se u ruku. Krv potekla, a on ne samo da ne diže ruku, već

kao da je još više pritiskuje, da bi staklo jače, dublje ulazilo u meso, te mu više, što više, tekla krv. Nek istekne sva!

Cigani uplašeno počeli da se izmiču i spremaju se da beže.

On ih zaustavi.

- Ovamo! - viknu im tupo. - Sviraj!

- Ama šta, gazda?

- Sviraj! Sviraj kako kum kuma na sud vodi.

Jedan od njih, kao najslobodniji, izdvojio se od ostalih, prišao mu s vrata:

- Drugo, ako hoćeš, da ti sviramo. Da ti sviramo nešto mekamljski. Da sviramo ono što predsedniku sviramo...

I počnu krešteći, jako, da sviraju i promuklim, razderanim glasovima da pevaju.

On podigao ruku da ih kao zaustavi, prekine, ali brzo mahnu, ostavi ih da sviraju, a on, kao i pre, sedi ukočeno, gleda tupo ispred sebe, gleda ravnodušno kako mu kelner, slušče, čisti krvavu ruku od stakla, umeće u nju duvan, da bi krv zastala, da mu je posle uvije prljavim čaršavom, skinutim sa stola.

Bilo je dockan, duboko u noć. Po čaršiji već je retko ko prolazio. A noć bila topla, mračna, teška.

Ovamo, u "sali" gde je on sedeo, sem njega i svirača nikoga nije bilo. A ni tamo napred, u

mehani, gde je kelneraj i još više astala i stolica, nije bilo nikoga da sedi. Stolovi dignuti i naslonjeni uza zid, stolice, preokrenute i nasađene jedna na drugu, izdizale se u redovima.

Sproću kelneraja, tamo u dnu, po podu i po klupama, uza zid, spavali seljaci koji nisu mogli toga dana odmah s pazara otići kućama, jer su im sela bila udaljena. I, onako poređani jedan uz

drugoga sa torbama i bisagama oko glava, uvijeni u kolije i ponjave, oznojeni, prašnjavi, u opancima neizuvanim po nekoliko nedelja, s čarapama i obojcima davno nepresvučenim, crnili su se otuda šireći težak, prašljiv, znojav zadržak, i jako, umorno rkali i šikali...

Jedna jedina prljava lampa, obešena u sredini mehane, blizu velike plehane peći, tupo i mutno osvetljavala sve to: i njega u "sali" sa sviračima, i kelneraj, uz koji je dremao dečko, momak mehanski, Cincarče neko, sitno, pljavo, bledo, podbuhlo. Više je ličilo na žensko negoli na muško. Prljavom mokrom krpom dremljivo je brisalo stakla, čaše, i svaki čas plašljivo pogledalo sad u Cigane, sad u gazda-Ristu. Jedva čekalo kad će se i on dići i otići. Ali kad god bi ga tako pogledao, uvek bi se i tupo, ponizno smeškalo. Bojalo se da Rista ne primeti kako jedva čeka da on ide iz mehane, jer mada ga je, otkako je ono u ovoj mehani, sad prvi put videlo u njoj, ipak slušalo je za njega.

Bio je to taj čuveni i strašni krijumčar. Istina, seljak otuda sa same granice, ali i trgovac. Pored šverca kupovao je po graničnim i planinskim selima koze i jarčeve za tursku vojsku. Bojali su ga se čak i Arnauti. Međutim, bio je to mali i sitan seljak. Samo su mu oči bile ostre, usta tanka.

Odelo mu proste čakšire, opanci, dugački suri gunj. Bela marama obavijala mu kratko ošišanu i obrijanu glavu. Za pasom, u silavu, jedan jedini mali nožić.

Cigani su svirali. On je jednako gledao onako tupo i mutno ispred sebe u sto, u svoju krvavu ruku, ispruženu po stolu.

Cigani počeli da pevaju:

More, proklet da si, majčice,

oh, proklet da si!

More, što me ne da za Dželepa,

oh, za Dželepa!

More, u Dželepa kuća golema,

oh, kuća golema!

More, u Dželepa puška martinka,

oh, puška martinka!

- A! - trgao se Rista i podigao oštro, obrijano lice svoje. - Ovamo! - viknu im.

Ciganin priđe, pognut, svirajući mu. Rista izvadio zdravom rukom iz čakšira prljavu, masnu banku i lepi mu je na čelo. Ciganin, zaradovan, počeo da ulepšava, i utom pokvario ono što je pre svirao.

Rista se trgao ljutito:

- Ne to! Ono sviraj! - viknu mu on.

Ciganin uplašeno počeo silno da svira. A Risti kao da se dopalo baš to poderano, kreštavo, sviranje, jako pritiskivanje po žici.

- To, samo to!

Nagao se ka ćemanetu i željno sluša tu svirku koja je bila tako oštra, isprekidana, tako teško padala.

Utom se vrata mehanska, koja se u čaršiji, osvetljena fenjerom, visoko i četvrtasto ocrtavala u mraku, otvoriše širom, i na njima se pojavi gospodin Stanko, isterani učitelj, čuveni zelenaš i piskaralo. Sitna, bobičava lica sa jakim istaknutim vilicama, retkih riđih brkova. Na njemu gerok i pantalone staroga kroja, toliko stare, opšivene širitom po krajevima, da se boja odelu nije poznavala, samo videlo se da je staro ali čisto, negovano, svaki dan čišćeno.

Kao i uvek išao je on širokim korakom zabadajući ispred sebe štapom. Čim ugledao Ristu, zaradovan, uputi se k njemu, i poče još s vrata glasno, otegnuto razvlačeći:

- A, gazda-Risto, jesmo li tu, a? Jesmo li tu?

Sluga brzo prišao Stanku i, da ga ne bi čuo Rista, tiho, uplašeno počeo da ga moli:

- Gospodine Stanko, molim te, nemoj. Nemoj da ga zadržavaš. Ne smem ja... Otkada već sedi. Noć je. Koje je doba!...

Stanko prezrivo, ne slušajući ga, prilazi pravo Risti zabadajući štapom, lupajući visokim potpeticama i po s dva prsta debelim đonovima na cipelama koje su, speknute, štrčale ispod kratkih mu i širokih pantalona. Nastavljao početi govor isto onako otegnuto i razvlačeći:

- A tako tebi danas tvoj kum? Tako tebi tvoj kum, a? Nego ništa. Ne boj se ti. Sutra, sutra ćemo mi njega, pa u sud. Ne može on tebi ništa. Nema napismeno. A i da ima, zastarelo je. U sud ćemo mi njega!

Rista ga zgranuto, uplašeno gledao kako se, podvlačeći stolicu pod sebe, nameštao do njega, za sto, široko, raskomoćujući se. Pa kad mu opet poče o kumu, o današnjici, on ga preplašeno prekide:

- Hoćeš da piješ, gospodine?

- A, pićemo, pićemo. Sve ćemo mi to na njegov račun. Pokazaćemo mi njemu. Nema on pravo. On ti to nije dao, a ni ti to nisi primio. Otac njegov tvom ocu dao. A i nema napismeno. Ne duguješ ti njemu ništa...

- Dugujem! - viknu muklo Rista, i setivši se svega što je bilo toga dana, onog vučenja s kumom po opštini i kumovog bledog, gnevnog lica, on poče da zabada prste druge, zdrave ruke u meso, samo da ne bi skočio na Stanka što mu to govori, spominje.

- Dugujem! - tvrdio je zagušeno. - Hoćeš da piješ, gospodine? - nudio ga je, a jedva se pridržavao za stolicu da ne skoči.

Srećom baš tad uđose još dvojica. Bili drugovi Stankovi, tako isto piskarala, nekadašnji praktikanti i pisari iz opštine. I, začudo, svi obučeni jednako, po istoj, staroj modi, samo ovi lepše, bogatije. I na njihovim crvenim podnadulim licima poznavalo se piće, lumpovanje. Čim ušli i opazili Stanka i gazda-Ristu, upute se k njima. Vide kako se Rista jedva pridržava za stolicu i, nagnut ka Stanku, ukočeno, pritiskujući rukom banku, vuče je po stolu, daje je Stanku, da je prekine, da mu ne govori o događaju s kumom, i jednako ga, promuklo šišteći, nudi:

- Pij, gospodine!

Brzo priđoše Stanku i gurnuše ga:

- Stanko, uzmi i ćuti!

Stanko ih i ne pogleda. Mislio je da to govore iz zlobe, kako bi ga posle oni uzeli, oni mu vodili parnicu, pisali tužbe, ali kad im vide uplašena lica, pa kad posle spazi kakav je gazda Rista, trže se i sam. Brzo uze onu banku i učuta.

Rista odahnu. Digao se. Baci im još jednu banku.

- Neka pij! - jedva što promuca momku. I grčeci se, uvijajući se u svoj dugački gunj, nameštajući belu maramu oko glave, gotovo pobegao iz mehane.

Prešao preko čaršije. Došao na tursko groblje. Uputio se naviše, ka Sobini, gde je bilo njegovo selo, granica, planine, drhteći jednako i uvijajući se. I sve mu se činilo da čuje kako sada u mehani Stanko i oni drugi sede, piju i pričaju o njemu i njegovom kumu.

A sve to bilo je oko nekog davnašnjeg malog duga. Svega pedeset groša, što je stari kum, otac kumov, njegovom još ocu bio uzajmio. Rista - ne što nije hteo to da plati, ili što nije imao, ili nije znao za to - nego uvek nekako zaboravljao, nije imao prilike, a najviše zbog toga što kumu nikada nije odlazio, još manje kod kuće da je bio. Još izmalena, kao dečko, bio se odmetnuo od svoje braće, kuće, celog sela. Počeo taj šverc i bavljenje po granici, kupujući, docnije i preprodavajući stoku Arnautima, za tursku vojsku. Nije se ženio, nije imao dece, zato nije ni imao potrebe da odlazi kumu, sastaje se s njim i viđa. Pa i posle, kad su mu otac, braća, svi pomrli, kuća na njemu ostala, on se opet s kumom nije viđao. A i da je baš hteo, sve se nekako stideo. Bojao se da, kad mu ode, ne bude nešto kao što treba pred kumom: da nije dobro obučen, čist, obrijan, uljudan. A on je zbog toga svog većitog lutanja uvek i bio aljkavo, prosto, seljački obučen. Zaudarao je na masnoću i zadah od koza, ovaca i njihovih koža i vune...

I zato, kad god bi u mesec dana došao u varoš, kad god bi kroz tursko groblje počeo da ulazi u čaršiju i pomešao se međ ostale seljake, vukući i on svog konja s tovarom, pa u gomili, larmi zakrčujući celu čaršiju, počeli da idu naviše, ka pijaci, pazaru, on bi se navek još izdalje saginjao, grčio, uguravao u gomilu, da bi bio što manji, sitniji. Čuvao se da ga, kad prolaze sproću kumova

dućana, kum slučajno ne bi mogao spaziti otuda iz dućana svog, gde se video na tezgi kako šije opkoljen espapom, lep, puna, zbog sedenja i šivenja, bleđa lica, u modrim čakširama i zakopčanom mintanu koji mu je stezao široka, puna, gojna prsa i ramena.

Tako se to godinama protezalo. Možda bi ih tako i smrt rastavila, da jutros, kad se opet sa gomilom seljaka približavao kumovom dućanu i počeo da se krije, a tek što da ga prođu, da tada, kao da ga neko nožem preseče, ne vide kako ga kum otuda, iz dućana, sa tezge, kroz toliki obešen i poređan espap, spazio, kako skoči i u tren, odgurnuv ostale seljake, stvorio se u sredi gomile pred njim.

- Tako li ti? - ču njegov besan glas i vide kako mu dohvatio konja za uzdu.

Više ništa nije znao, ništa, ni kako su na kumovu viku dotrčali panduri, i svi u gunguli, vodeći u sredini konja mu sa tovarom, pošli ka opštini, uzburjali celu čaršiju, a s obe strane po dućanima počeli da se skupljaju, gledaju. Nije znao ni kako su ga odveli u opštinu, ni kako je sve priznavao. Što god je kum rekao, naveo u svoju korist o tom dugu: koliko je, od koje godine, kako mu ga je on toliko puta tražio, a ovaj ne samo da nije hteo platiti, već nikako i ne dolazio, niti mu se javljao, bežao, krio se, - sve je to Rista unapred priznavao, sve.

Samo je znao kako je preplašen, unezveren, jednako gledao u kuma, u njegovo gnevno, široko podbuhlo lice, u njegovu ruku, punu, izdignutu, savijenu u laktu, zakopčanu mintanom i kao u svakog terzije, od mnogog šivenja obojenih klašnja, sa prstima modrim, izbockanim od igle, pa kako se ta ruka gnevno dizala, spuštala na sto u sudu, zastrt zelenom čohom, sa jevanđeljem, krstom, svećama usađenim u čirake radi zakletve, a oko njih bili panduri, policaji, kmetovi, predsednik. Dalje ništa nije znao, ni kako je kum, kada se našlo, procenilo da je tovar, pšenica što je bio doneo da proda, dovoljan i za dug i za interes, pristao da mesto novca uzme pšenicu i njemu kazao da sada može ići; ni kako je, grčeći se, uvijajući se, pazeći da u hodu ne dodirne nikoga, najmanje koga od pandura, da ga ne bi opet vratili, i on morao i dalje da je tu, da gleda u kuma, pa čak i konja bio zaboravio da uzme i povede, nego policaja istrčao za njim i podviknuo mu:

- Ej, konja uzmi! Kuda ćeš bez konja?

A on se okrenuo, zavukao ruku u džep, izvukao pregršt sitna novca i bacajući ga policaji čisto plačno počeo da muca:

- Molim ti se, brate... Evo, daj kome panduru i neka mi konja izvede u Arsinu mehanu.

Rista, mada je otkada pošao, ušao u tursko groblje, da bi iz varoši izašao; mada je odavno grabio po njemu, ipak jednako se spoticao. Ispred njega crnelo se to tursko groblje, poklopljeno mrtvim, nepomičnim nebom koje se tamo oko planina sklapalo. Nije gledao kuda ide. Samo kad bi zapeo o koji kamen, izlomljen natpis turskog groba, kao osvešćujući se, jače bi se skupljao, grčio. Ispred njega jednako se crnelo i produžavalo to groblje široko, pusto, puno kamenja, osušene trave i balega, protežući se čak na kraj varoši i gubeći se u Čošku. A i ona se crnela i potamnela svojim zelenilom. Sa Pljačkovice video se porub neba. Po bilu štrčali redovi suma. A ovamo, iza njega jednako mu bila varoš. Kao da nikako nije mogao iz nje da iziđe, kao da mu je bilo "pisano" da gleda u nju i jednako da sluša kako otuda iz mehane sada Stanko i oni drugi pričaju o njemu, o kumu, o današnjici.

Jedva, spotičući se, poče da nailazi ka sredini, gde je bila "kula", bela okrečena zgrada, ozidana malterom i cigljama, gde je prvi put dočekivan vladalac, a sada u njoj pazarnim danima opština meri stoku naplaćujući takse, arende.

Prođe i nju. Od nje nastupao "park", novo, tek sada zasađeno šetalište. Bagremovi, skoro zasađeni, u redovima, jedva odskočili od zemlje, aleje i ne poznaju se, a klupe, proste daske na kočevima, već se izvalile, raspale i bele se. Preskočio jendek i ušao u park. Ali mu aleje smetale. Preko njih milio. Gacao u rovitu, tek iskopanu zemlju, ili bi iznenada, međ alejama, u kom zaklonu, naišao na kog pijanog seljaka: legao, zaspao i rče. Kod njega puna torba pazarene soli, šećera, kafe. Varoški psi iskupili se obilazeći oko njega, ne smeju da priđu. A seljak, kako pošao iz mehane, pijan, srećan, kao da je jedva čekao da naiđe na zemlju po alejama, iščišćenu, meku, nabubrenu, da što pre, odmah, slatko, srećno se pruži, leži, spava... Da, da! I Rista, kad god je dosada dolazio u varoš, isto je ovako, ne gledajući gde će leći, gde će osvanuti, srećan što je bio u varoši, jeo što god je hteo, gledao dućane, čaršiju, slušao svirke, pesme, pio po mehanama, darivao čočke, lepe Ciganke, - isto je ovako, ne znajući ništa za sebe, na po puta pijan, srećan, padao, spavao...

A sada sve ode. Kum preseče sve. Ne samo što više neće biti jela, pića, mehane, već ni u hatar varoški njegova noga neće pristupiti. Bar preko granice, tamo u Turskoj, da je blizu kakva varoš, ali nigde nikakva! Sve sama planina i u njima njegova kuća sa još nekoliko raštrkanih koliba, kuda mesecima ne dolazi, osem kada ga put nanese, da se presvuče; ali odmah se opet izgubi na granici, po visovima, Arnautluku, po selima krijumčarskim. Vuče se s Arnautima po pustim, prljavim hanovima, kulama i kolibama, kupujući i preprodavajući stoku, a najviše barut, duvan i kafu.

Već je bio prešao groblje i ušao u krajnje, sniske i razvučene mahale. Pogde, iz gdekoje kućice videla bi se utrnuta i izlomljena svetlost. Iz jedne mehane, čak tamo iza ovih mahala, na drumu, čula se pesma i svirka. Njemu to dođe grubo, teško. Čisto bi ušao i sve ih pobio. Grčio se jednako, a snaga mu, meso, odurno drhtalo kao od neke mrše, čovečjeg mrtvog tela. Poče prolaziti guste redove topola koje su bile na kraju varoši. Siđe u dolinu, izađe iz nje i poče se peti putem čuvene Čuke, koja se onako krečnjava, gola, ispucala, svake noći belela i odudarala od cele planine i drugih bregova, pokrivenih zelenilom i tamom.

Peo se brzo, užurbano. Kad se ispeo čak na vrh, oseti ispred sebe planinu, granicu, stade i okrenu se varoši.

Ogrnut, mali, poklopljen iza sebe tamom i mrtvilom planinskim koje se čak i na nebu osećalo, crneo se on na Čuki. Ispred njega je bila varoš, topla, obavijena mekotom i maglom, a sredinom ispresekana i išarana fenjerima.

Rista je čisto osećao tu toplotu, miris njen, miris kaldrme joj, sniskih, poređanih, uvučenih krovova, osvetljenih mehana, aščinica, jela, pića, čočka, Cigana, svirača.

Čisto kao da vidi kako sad u svojoj kući što je bila do Sahat-kule, koja se navek videla kako se četvrtasto i tamno izdiže iznad varoši, u svojoj sobi, osvetljenoj, nameštenoj, kum posle večere, izvaljen, zadovoljno leži i odmara se. Zadovoljan što je danas, jedva eto otkada već, naplatio i taj dug od njega. Rista samo što prinese ruke ustima, licu i zagrcnu se:

- Oh, kume!

Ali to beše sve. Brzo se okrenu, siđe i nestade ga iza Čuke, od koje je nastajalo penjanje po gudurama, prolomima, gubeći se u svežini i divljini planinskoj.

I za godinu dana zbi se sve.

Jednog prolešnjeg dana, za vreme okopavanja i čišćenja vinograda (a kumov vinograd bio iznad sviju, gotovo u samoj planini), ču se otuda pucanj. Niko isprva nije obraćao pažnju. Zar jedared biva pucanj, i zar se i jedan tamo nađe mrtav? Ali se uskoro cela varoš uzbunila. Odozgo kroz isti park, kroz isto tursko groblje, silazila su tandrčući i odskačući od kamenja jedna otvorena kola, praćena piskom dece i žena sa razbacanim i razvučenim šamijama. U kolima, kroz lotre, videlo se čovečje mrtvo telo. Bio je to kum mu. Poznavale se njegove modre čakšire i oklembešena mu ona obla ruka, zategnuta mintanom, sa obojenim, od igle izbockanim prstima. Lice mu se nije videlo. Bilo je pokriveno peškirom, kako od muva, da ne bi na nj padale i pljuvale ga, tako i od radoznala sveta.

1905.

GUGUTKA

Zadugo sam lutao po groblju tražeći njihove grobove. Nije se tako lako moglo naći. Stari grobovi sa velikim pločama, ozidani čerpičima, ugnuti, poispreturani. Već ih nestaje. Mesto njih sveži, novi, ograđeni "filaretama" s malim spomenicima, natpisima, cvećem... Da ih nisu prekopali? Ali nisu. Još nije prošao toliki niz godina a niti imaju potrebe, jer zemlje ima još toliko, toliko... Pamtim pravac kojim sam išao kad nosah zadušnicu. Tad se od crkve išlo na desno, pa sve putanjom, pored adžijskih grobova i odmah na naše. Ali sada putanja duga. Crkva okrećena, slike premazane, čak i zvonara ukovana novim daskama obojenima narodnim bojama. Uzeo sam stari pravac. Desno od crkve udarih naviše, ali jedva iznalazih stazu. Morao sam više puta da preskačem male, sveže grobiće sa još neosušenim cvećem i prekrštenim vencima preko njih. Ili me prepreči istrulela greda stara groba. Zemlja oronula a ispod nje zija dubina i hladnoća. Jedva naiđoh na panj odsečenog duda pod kojim su žene posle pomena sedele u hladu i uzimale za dušu. Poznajem samo dužinu grobova čija se sredina ugnula. Jedva naiđoh na upale kamene krstove. Pamtim te široke, mrke nezgrapne kamenove sa urezanim krstom. Na vrhu njenom tamna udolica od mnogo paljenih sveća, suza i poljubaca. Čovek je čudan. Nikad ne može da pokaže onakav kakav je. Kad sam polazio suze su mi navirale pri pomisli na te grobove. A sada stojim nem, pognut. Kajem se što sam dolazio. Skidoh kapu, ne prekrstih se, samo klekoh i dodirnuh usnama hladno kamenje. Zatim pripalih sveću i sedoh. Nikoga nije bilo u blizini. Nedaleko stoji izbaćena vlažna zemlja nove rake. Oko porte sede prosjaci i čekaju pratnju i prolaznike, da ih daruju. Čuje se udar motike sa brega gde okopavaju kukuruz. Dopire pesma iz njiva zasađenih duvanom, a letnji dan u Boga na izmaku pa toplo i sveže. Digoh se. Udarih na desno. Groblje pa groblje. Samo ugledah crkvenjakovicu gde obilazi nove grobove i pali kandila po "gospodskim" i "golemaškim" grobovima. No, iza crkve, među starim grobovima (sada tu ne

daju nove grobove) čije se bele, mramorne ploče ispreturale i kameni sanduci izvalili, naiđoh na iako star, a ono tako uredan, suh, čist grob, ko da je juče u njemu ko zakopan.

Iza krstače spazih gologlava starca, gde se zaneo oko čupanja trave i čišćenja kamenčića. Nešto je gundao. Posle razabrah da psuje pse što se noću lunjaju urličući i loču zejtin iz kandila. Kleknuo, široke čakšire zemlju mu dodiruju. Bio je pod kapom. Lice se nije moglo videti, jer beše nad očima, pod šubarom kruto parče debele hartije, valjda zaklon od sunca...

- Pomozi Bog!

- Bog ti pomoga, sinko... gospodine! - dodade brzo kad me vide. Diže glavu i zagleda se u mene. Zatim brzo ustade i priđe mi.

- Ama ciji bese ti?

- Ja? Stojanov!

- E, bre, sinko... Gle! A ja star... ne vidim! - dodade tužno kao pravdajući se... Beše sav smežuran. Ruke su mu drhtale, glava se uvek tresla, a oči mu i kratki brkovi bili su po sredi žući, valjda od šmrkanja burmuta. Za pojasom, u silavu, video se bosiljak i crvena maramica lepo uvijena... Do grla mintan bio mu je raskopčan, zavrnut, te se videla čista, bela košulja ispod koje su provirivale sede dlake suhih, upalih i koštatih mu grudi... Stajao je onako mali, pognut preda mnom, gledajući me tiho, i tresući sa sebe travu, korenje i grudve zemlje, jednako raspitujući me...

- Pa što tako ovamo?

- Dođoh da obiđem naše!

- Ako, ako, sinko!... Zašto su se mučili, ako ne za to. Rodili su te. Evo i ja. (I pokaza na grob.)

Do'odim, ne ostavljam... Trebaše on meni, ali Bog... Hvala mu.

Pošto zagleda kandilo i sveće da li gore, poljubi krst i pođosmo. Čim nas spaziše prosjaci i bogalji oko kapije, opkoliše nas. Svi oko njega, kao da im je dužan.

- Za tvojega Mitu! - bogorade oni i svaki nabraja usluge što čini njegovu grobu. Jedan donosi svako jutro vode i sipa mu u testijicu do krstače, drugi cveće, treći sveću. A neki počeo da priča, kako ga je Mita, dok je bio živ, častio... Starac izvadio kesu, ruke mu se tresu te jedva vadi novaca iz kese. Daje, smeškajući se zadovoljno, detinjski.

- Na... Pa neka vidim da mu što vali... Sve ću u Anadol da surgunišem. Na, za njegovu mladu dušu.

Jedva iziđosmo iz porte i uputismo se širokim, prašnjavim putem za varoš. S desne strane je zid groblja, a s leve njive i polja. Pogdegdje doprlo bi do nas preko zida naricanje na kome grobu, a iz njiva pesma ili udarci motika. Išli smo ćutke. Starac je išao nesigurno. Jednako se zagledao da mu što ne vali. Doterivao pojas, čakšire i čistio se.

Uđosmo u mahale. Starac mi poče pričati. Raspitivao me je. Onda poče o mojima. Kako je s mojim ocem živovao, putovao po Turskoj, išli čak u Serez za espap... Glas mu je bio slab, ali nije drhtao, pištao kao drugi starački glasovi, već kao jedva, jedva izlazio iz njega. Sunce se klonilo zapadu. Još malo pa da zađe. Njegovo rumenilo, kao žar posut po pepelu, tako odsjajivaše po drveću, zidovima. Dođosmo do Itine kasapnice. Bilo je to sve. I kafana, mlekadžijinica, ćevabdžinica i bakalnica. Pred njom je stajalo obešeno i rasparčano meso u torbama. Muhe su zujale, lepile se za torbe i padale po tezgi na kojoj su obično sedele mušterije, a na kojoj sada

beše sedeo sam Ita "kovač". Još se iz daleka poznavao u njegovim belim čakširama starog kroja, bez gajtana. Približismo mu se. On seo na tezgju. Prekrstio noge, zavalio se i puši na svojoj velikoj i debeloj muštikli poduhvativ lakat desne ruke u levoj...

Čim nas spazi, skoči, obu cipele koje su bile na zemlji i pođe nama. Ali kad spazi mene, seknu se, no pošto ču da sam "njihov", oslobodi se i zdravi.

- Kod Mite li beše, Jovane?

- Tamo! - odgovori moj starac Jovan.

- A i ja pre neki dan svrnu' te mu zapali' sveću. 'Oćete da sednete? - ponudi nas kad dođosmo do dućana.

Zatim iznese č'a-Jovanu malu, tronožnu stoličicu, a meni, kao "gospodinu" veliku, tešku i glomaznu. Pa onda iznese u lejci vode, poli Jovana, ovaj umi ruke, obrisa ih svojom maramicom iza silava i izvadi burmuticu pa poče da šmrče, pošto ponudi i Itu.

Ita ga je raspitivao čas za ovo za ono. A najviše za njihovo staro vreme. Uopšte, ne znam da li zbog mene, tek Ita se je prema starcu ponašao kao sažaljevajući ga a opet poštujući i ugađajući mu.

- Ito, daj nam po jednu, ako hoćeš.

Ita iznese kavu nama, a i sebi.

Opet razgovori. Počeše da pričaju, ali to kao da je bilo namenjeno meni. Najviše su grdili današnja vremena, kako je svet postao "vr'ovinja", spominjući staro dobro vreme, svoj život, mladost.

- Još, Ito!

Pijemo svi. Veče tek da padne. Iz polja idu radnici. Čuje se pesma i duduk. Na bregu i u reci pojavile se ovce. Zvonik crkve, pokriven plehom, blešti i odudara. Krstovi se na crkvi crne tamno i kao da tonu. Pred nama njive, jednolike zelene ravni.

- Što me, Ito, ne teraš? - trže se č'a Jovan. - Ja se zadocni'.

I brzo ustade.

- De, de... Još je rano - zaustavlja ga Ita. - Stići ćeš!

- E, znaš ti mene. Pođem pa zabasam. Izgubim se, a moji viču...

Oprostismo se i pođosmo. Morao sam da odem i do njegove kuće, "da me vide njegovi", kao što č'a-Jovan veli.

- 'Ajde, sinko, 'ajde nama. Istina nismo Bog zna što... Ali naši smo...

Pođosmo. Zađosmo u Odžinku naviše. Reka presušila i samo pesak i tek po koji veliki kamen nanos. Kuće se jedva vide od bašta, gustog drveća, tako bujnog da se samo dole, kroz stabla naziru.

Stigosmo do njegove kuće. Pređosmo jendek, i zađosmo u baštu. Tu bašte nije ni bilo. Bilo je kao ledina sa gustom travom. Na sredi se dizao stari, veliki orah. Iza njega je dvorište s bunarom, stara kuća, uzdignuta s doksatom. Oko kuće, bašta, aleje luka, paprike i kupusa, pa onda ambar od pruća i pokriven tuluzinom, i još druge staje. Č'a Jovan mi je pokazivao sve, drveće koje je zasadio, opravke što je učinio...

Čim nas spaziše, istrča pred nas stara, mala, podgrbljena starica. Iziđe nam na susret s izrazom koji se ticao č'a-Jovana i kao da govoraše kako mu se ne čude što me poveo, niti da mu je to

prvina... Ali čim ona ču čiji sam, poče me starica grliti i celivati žaleći i vajakajući se, "što moja majka nije živa te da me vidi koliki sam"...

Nudi me u kuću, a grdi č'a Jovana.

- Što ne uvedeš dete u kuću, nego ovde, na ovaj zeleniš? Kao da nemaš kuće... - kori ga, a on se i ne pravda, već zapoveda da nam iznesu što...

Iznesoše nam pokrovčić i prostreše pod orahom, o čijoj je najbližoj grani visilo crno, masno uže i o njemu čengel. Sigurno tu kolju, jer se još po stablu poznaju mrlje krvi i isušena, ulepljena parčad creva. Posle nam iznesoše jastuke, da nam je mekše. Ja seo na stolicu, a č'a Jovan prekrstio noge, pošto je izuo cipele, i skinuo kapu. Donesoše nam rakije i mezeta od mlada, kisela luka. Do nas sede i stara, a služila nas je njihova snaha, žena u godinama sa velikim, ispucanim rukama i mirnim, pitomim licem...

- Tamo li si bio? - upita ga starica.

- Tamo. Pa tamo se i nađosmo. (I pokaza na mene.) Došao da zapali sveću i zateče me... Jedva sam ga poznao.

- Tugo, tugo, slatko dete! - i pogleda me bolno i tronulo starica. - Pamtiš li nanu, sine? E, more sinko, da znaš kakva ti je bila majka?! Njena rabota, vrednoća, i lepotinja, nadaleko beše... A ti beše mali... Znam te, kad ona dođe kod mene, na posed. Tebe donese povijenog, a ja sam baš bila odbila moga Mitu, beše već trećak. Dođe li Mita moj, a tebe majka razvije, ti se praćkaš u pelenama, pružaš ručice, smeješ se, a moj Mita oko tebe... I tako ceo dan igrate. Mita mi oko tebe zaboravi na mleko... Hej, ej...

I umuknu, trže se, pogleda u snahu i kao da na njenu licu opazi nešto, te se diže i ode izvinjavajući se poslom. I č'a Jovan kao da beše dirnut. Pognuo glavu i ćuti. Zatim se obrati snahi i reče joj da ide. Ona se nećka. Ali i ja je zamolih, i ona naposletku ode, ostavi nas same.

- Ženska rabota! - reče č'a Jovan kao pravdajući staricu... - Šta ćeš joj! I govorim joj sto puta, da pred njom to ne počinje... Aja, ne može...

- A što? - upitah začuđeno.

- Eh, što?... Pa ne li, to je žena Mitina? Kad mi umre, ne ostavi ništa iza sebe, do nje. A ja, kuda ću? Šta ćemo sami mi, dve duše, u ovolikoj kućetini? Šta ću da radim, nego, ovu istu, što je vide, snaju mi, udadoh za drugoga, dovedoh ga kod mene i usinih... Na Mitino mesto... Pa kao što vidiš... Eh, bre, sinko, bre, sinko... Gledam, pa ne mogu... Pa i ne idem međ svet. Tako, ako se nađemo mi stari. Šta ćeš mu? Stari ljudi, pa... A ostarelo se već. Noge me ne drže, kosti mi se tresu. Neću još mnogo da trajem, bre, sinko!... A i dosta beše. Dosta... Pini, srkni! Zdravica ti! I ispi čašu. Ispih i ja. Rakija stara, komovica i čista kao suza te pali, gori.

Već je noć. Ali ne mrak, već neka sredina od prozračne tmine i vedroće. Oko nas mrak, a u daljini čisto. Više nas jasno se ocrtavaju granje i lišće prema nebu. Iz varoši dolazi žagor, po kućama počele da vreče koze dovedene s paše. Pred nama, kroz stabla, iza Odžinke crno se ocrtavaju prostrane, izbrazdane njive, a iza njih, na padini, crnila se Sobina sa svojim starim kestenima i orasima... a više nas sklopilo se lišće, ukrštalo i šuška, klizi tako tajanstveno i meko. Sve se utajava i tone, ali dajući od sebe života u onom tihom blagom i silnom mirisu zelenila. Snaha nam iznese sveću. I kad je dobro utvrdi u zemljani čirak, ode da spava, pošto je mi nagnasmo, jer jedva zadržavaše zevanje dok utvrđavaše sveću.

- Kao kokoš rano se saviju - poče č'a Jovan. - Ama da se i tebi ne spava, a ja te ovde...? Znaš, takva mi narav. Nema noći, a da ne sedim ovde i gledam... Isprva, morao sam, čuvao sam kuću, znam, svašta ima, jer, kao što vidiš, odgrađeni smo. A posle pređe mi to u krv. I sada, da me zakolješ, ne sklapam oči, dok se sve ne smiri, utiša. I prvi, drugi petli kad već počnu, ja jedva zaspim. I to pola sata ako spavam, a posle, opet se probudim, trenem i do zore ne spavam. Samo žmijem, ćutim, ležim, a sve čujem. Šta znam drugo da činim? Starost, bre, sinko, teška starost! Sedim tako, pa se zamislim. Preda mnom čeprnja vina, ali i ono mi se ne pije, već samo da ga ima preda mnom, da ga gledam... I tako sedim, svi moji zaspe. A ja sedim, eto baš ovde... Sedim, gledam. A niti me je strah, ni čudno kao nekad u mlado vreme. Slušam, a ne znam ni sam šta slušam... Ama ti ne piješ? Pij, sinko...

Popismo. Sveća je gorela. Njen žut, slab plamičak igrao se, vio i čas trnuo da ugasne od jačeg vetrića, čas bi buknuo, uspraviv se i obasjao mene, č'a-Jovana, čije lice sad došlo žuce, a čelo i više, uže, ispupčenije i oštrije. Samo mu oči drukčije, jagodice tamnije. Ruku suhu pustio na koleno i prsti mu se tromo savili. On se zagledao pred sebe. Malo glavu nakrivio. Kao da nešto sluša.

- Nema je! - šanu kao za sebe, a opet očekivaše.

- Ko to? - upitah naglo.

- Gugutka. Od neko vreme sve mi u snu dolazi, predskazuje mi se. Skoro ću već. Pa samo čekam nju da čujem, i onda znam. I čekam je celo veče, svake noći. Slušam, čekam. U ovo doba sam je čuo i odmah izdahnu...

- Ko?

- On, bre, sinko, moj Mita, sin... Kako da ne pamtim... Sve izdado' na njega, lekove. Vodih i po manastire i kuda ti ne. Aja! Glava odsečena, lek nema. Dete mi kopni, kopni. Gledam gde ga nestaje, a ne mogu ništa. Da li njega da gledam, ili onu staru, majku mu, koja jedva ide i samo kuka. Jedne večeri, baš kao ovo sad. Toplo i meko. Mi seli da večeramo. Kakva nam je večera! Nego samo pred njim da se pokažemo. On leži. Mi jedemo. Ja ga gledam, pa kad vidim da me ne gleda, brzo vadim zalogaj, i mećem pod sofru. A nešto me spopalo pa od muke da crknem... Gledam ga, on se izvalio, gleda me, oči mu čudne. Pozva me. Dođoh, nadnesoh se. On pokaza na majku. Čedo moje slatko, oseća već, pa da mu ne vidi majka. A za mene k'o veli: Može on. Jak sam. Rekoh joj da izađe i nešto mu donese. Tobože on to da traži. Iziđe ona... "Tatko, će ti umrem..." "Ne, bre, sinko!" ... Ne znam ni kako sam to kazao, samo se vidoh gde sam pao, seo... Gugutka pisnu. On se izdiže, dohvati za grudi, pogleda me kao da me zove, moli... a ja?... Ne znam što je bilo. Ko mu je sveću dao... Ništa ne znam. Samo pamtim gugutku, i čekam je, i slušam...

Plamen planu jače, pravo. Osvetli ga. Kao da me nešto uhvati za srce kad ga pogledah. Ne beše ni tužan, ni plačljiv... Nego nabran, suv, kao pečen.

Retka, prilepljena kosa po suvoj mu oštroj lubanji došla kao ono kad dete dobije temenjaču. Kostii od slepoočnjače, jagodice, sve kosti u glavi bile su tako oštre, jasne, i obasjane žutom svetlošću, izgledale su da jedva čekaju da lice, da ta suva, bez masti koža, samo na jednom mestu pukne i one sve da, razglobljene, trule, poispadaju i od celog lica ostanu samo tamni, hladni očni i usni otvori. Noć kao beskonačnost. Čini ti se da padaš, toneš. Više nas šušti lišće,

beli se do pola osvetljeno, ispućano na kriške, stablo orahovo. A on stao, naperio uši, i zagledao se i čeka... Sa visine odjeknu pucanj... Sigurno gone šverc. Poduze me jeza.

- Noć je. Da idem.

I ustadoh.

- Zar ideš? - trže se č'a Jovan. - Istina, noć. Hajde da te ispratim.

I uze sveću. Isprati me čak do puta sa kojeg se videla čaršija. Ništa nismo govorili. On jednago drži sveću više glave, osvetljava put, džbunove, šiprag gde smo prolazili, i po kojima se čuo šušanj poplašanih insekata, od svetlosti.

- E zbogom, sinko. Proščavaj, ispratio bih te još, ali tamo ne idem. - I pokaza rukom na čaršiju iz koje je dolazio mlaz svetlosti.

Oprostismo se. On se vrati, idući jednako nesigurno, polako, držeći sveću više glave i gubeći se u mrak... zajedno sa onim krugom svetlosti koji se rasipaše zrakasto od njega i gubljaše u mrak. Pogledah oko sebe, a ono potpuna noć. Noć topla, meka, čudna. Sva okolna brda i bila planinska crne se i ćute, samo se krečnjava Čuka beli, blešti i odskače od opšte crnine i noći.

1898.

NJEGOVA BELKA

(Vojislavu Živkoviću, trgovcu, posvećuje zahvalan pisac)

Dragi otac!

Oslobodismo Kosovo i sada idem za Bitolj.

Pozdravljam vas sve. A najviše moje voćice, pa ženu Stamenu, decu i sve ostale koji pitaju za mene.

Tvoj sin:

Svetozar Stojanović,
redov prve čete, trećeg bataljona,
prvog puka Moravske divizije.

I

- Sve, sve, ali samo Belku da mi čuvaš! - To su mu bile poslednje reći pri oproštaju sa njom, njegovom ženom, kada je izašao iz kuće i uputio se seoskom zapisu, krstu, gde su ga čekali ostali njegovi seljani. I ne okrećući se više njoj, on je krupnim, jakim koracima otišao tamo k njima, koji su, isto tako kao i on, bili obučeni za rat: u dobra, jaka odela od debelog sukna; sa nabijenim torbama hrane i preobuke, a po nedrima i pojasima brižljivo ušivenim i sakrivenim zavežljajima

raznoga novca: zlatnog, srebrnog i papirnog, kako će gde i u kojoj varoši zatrebati. I svi oni, sa prebačenim, oko svojih širokih ramena i prsiju po vojničkom načinu savijenim ćebadima i ćilimovima, sačekivali su se nasred sela, da bi zajednički krenuli u varoš da prime oružje, šajkače i šinjle.

Eto, takav je bio njegov poslednji oproštaj. Ni zagrljaj, ni poljubac, a kamoli suze i naricanja. A od svega: nje, žene, dece, kuće što možda nikada u životu više neće videti, kao da to ništa nije postojalo, već samo ta njegova junica, Belka.

Ali ona je znala da on nije takav. Jer sinoć, kada mu je poslednji put postelju prostirala i po njoj razastrla nove šarenice, koje je sama izatkala, a jastuk mu pokrila onom njegovom momačkom vezenom maramom, kojom je bila uvijena jabuka izbušena sa utisnutim zlatnim dukatima, čime ju je darivao kada ju je zaprosio, on nije nikako mogao da zaspi. Nije hteo da se okreće i prevrće da ne bi nju i decu budio i plašio, ali je jednako, ispružen i osvetljen vatrom sa ognjišta, gledao netremice, široko više sebe. Gledao u one verige nad ognjištem, one već počađavale grede i tavanice, a okolo njih po zidovima police sa poređanim sudovima, kotličima mleka, sira i drugoga mrsa. Sve jače je udisao u sebe celu kuću, dvorište, štale, stoku. Tako ležeći, kroz mozak gledao je ono guvno više kuće koje je on tako uradio. To guvno izdaleka se belelo sa učvršćenim u sredini stožerom, oko koga se vrše pšenica i ostali beričet sa njiva i na čijem vrhu stoji privezan već usahli snop od žita i sa po kojim klipom od kukuruza. Taj snop od žita uvek se odvaja i ostavlja od svake žetve kao dar božjim ticama da one tu, kada zima dođe i sneg sve zatrpa, mogu sebi naći hrane. I onda polako, da ih ne bi probudio, bos, u čarapama, svaki čas je izlazio da tobož nadgleda stoku. A u stvari da, obilazeći oko kuće, poslednji put upije u sebe sve. Da u svoje oči upije čak i one tamo po brdima i padinama rastrkane i izorane svoje njivice. Jer će mu to što sada u očima i duši više ponese, to svoje selo, kuću, stoku, trebati da traje za sve vreme ratovanja. I kada je mislio da su ona i deca duboko u snu, da se ne mogu probuditi, on se počeo naginjati nad decu i ljubiti ih. Odjednom, ona je osetila kako se i do nje spusta njegovo koleno, a više nje kako on ruku svoju meće oko njenog ramena i glave. I odupirući se kolenom i laktom od nje da je ne bi probudio, da ga ne bi osetila, i nju je, svoju ženu, izljubio, gutajući reči: - Tatini, moji!

II

I zato ona nije bila uvređena onakvim njegovim poslednjim oproštajem. Još manje da bi bila ljubomorna na ono: "Sve, sve, samo mi čuvaj Belku", jer je znala šta vredi za njega ta njegova junica, Belka. To je bila prva koju je, pored ostale sitne i krupne stoke što je deobom od braće nasleđeno, on kupio. Od prve prodane pšenice ona je bila kupljena. Služio vojsku u Šumadiji i video kako su tamo po ravnicama velike krave i koliko mleka daju, pa je hteo prvi on da od takvog soja zapati ovamo kod njih, u brdima, gde je stoka sitna, kržljava, više divlja nego pitoma. I kada mu je iz varoši jednom javljeno da se prodaje jedno takvo tele, on je i nju pozvao da s njime pođe. I ona, obučena, u novu, vezenu, tešku futu, suknu, koja se pri hodu kršila i jako šuštalala, zabrađena novom šamijom, maramom, i na prsima sa obešenim dukatima i ostalim nizama od starinskog novca, pošla je sa njime u varoš, kao na neku slavu i sabor. On se oko

Belke nije mnogo pogađao. Čak je i dobru napojnicu dao onome koji mu je javio za nju. I dok su bili po varoškom drumu i ravnici, bojeći se da im ne umakne, on ju je za ular vodio. Ali kada su zamakli ovamo, k njima u brda, oni su je pustili da ona ide ispred njih, a njih dvoje, držeći se za ruke, pratili su je gledajući taj svoj prvi "mal", svoju prvu tekovinu. I ona se seća sa kakvim joj je on, od sreće drhtavim, glasom govorio, pokazujući na nju ispred njih:

- Eno, viš ove njene male sapi koje su joj sada ugnute, da znaš kako će joj se proširiti! Pa ovi njeni rošćići, što joj sada niču i vire oko ušiju, da znaš u kakve će se velike, uvijene oko sebe i razgranate rogove razviti, da s njima neće moći na vrata kod kuće ulaziti! Viš kako njenim nožicama ona ne stupa pravo, sitno, kopajući, kao ovi naši, brdski, već polako, savijajući ih i izbacujući ih u stranu, jer će jedino tako posle, kada odraste, moći da održava svoje krupno telo, svoje teške rogove i do zemlje dugačak rep. Koliko će puta ona, kada se dobro napase, pa, dolazeći kući, zastajati na više mesta. Odahnjivaće od silnog trbuha i od nabreklih, punih do kolena vimena, koja će joj smetati u hodu i koja će joj se još izdaleka žuteti i rumeniti kao ono kajmak od mleka. I zato će ona tada, čim ugleda našu kuću, početi još izdaleka da muče i da koga poziva od nas da što pre dođemo, izmuzemo je i olakšamo je.

- Da, takva će ona biti! - zaboravljajući se i okrećući svoje srećno lice k njoj, nastavljao je on tada: - Takva i tolika će nam ona, naša Belka, biti. A ne kao ovi naši, mali, brdski, žgoljavi. Sama koža i kost. Nogom da ga opkoračiš. Tri dana i noći da ga napasaš, pa opet kad kući dolazi, a ono glavu sa onim njegovim kao nož oštrim, pravim, kratkim rogovima međ noge, pa samo čivteta u stranu! I džilitaj se, skači. Preskače ograde, plotove, i kad ga već motkom uteraš u avliju i počneš da mužeš, a ono pola prospeš od njegovog bacakanja.

I onda kada bi tada Belka slučajno zastala i, okrenuvši glavu k njima, počela ih gledati kao pitajući ih da li je još taj put dalek koji se jednako penje uz brda, on ju je počeo, kao izvinjavajući se, hrabriti:

- De, de, neće tebi biti rđavo kod nas. Nećeš ti biti zajedno sa onim našim "džukcima" što se samo bodu međ sobom. I koliko god da ih čovek čisti, a oni su uvek do sapi umrljani od balege, a njuške im blatnjave od zemlje koju riju, jer ništa ispred sebe, ni slame, ni sena, ne trpe. Ne boj se ti. Nećeš ti biti s njima. Ti ćeš biti odvojena. Odvojeno seno, odvojenu ćeš štalu imati. Bićeš prava gospođica. Bićeš najlepša u selu.

Oni su docnije i drugu stoku kupovali, ovce, koze, goveda. Oko kuće su dokupljivali zemljište: za bašte, za guvno, a osobito za ambare i štale. A sama njihova kuća, kao i sve nove koje su se podizale od onih koji su se delili, bila je na jednom isečenom zabranu na kraju sela. Bila je mala, oniska, kao neki koš. Na četvrtastim gredama, koje su bile dobro u zemlju ukopane, zidovi su njeni bili od upletenog pruća, olepljeni blatom sa pomešanom slamom. Cela kuća bila je prepolovljena nadvoje. Manji deo sa krevetom trebao je biti kao spavaća soba, gostinska, a drugi deo bila je kujna. Ali kujna je bila sve i sva sa onim njenim velikim ognjištem i iznad njega tako širokom badžom da se i u najtamnije noći videlo nebo. Oko toga ognjišta uvek je bio naslonjen čitav tovar, naramak drva i razni trupci i tronožne stoličice za sedenje. I tako, oko tog velikog ognjišta i u toj utrpanoj, ututkanoj po svima uglovima, a opet tako prostranoj kujni oni su živeli. A u onoj sobi u kojoj su bili samo sanduci od sukna, platna, raznih ćilimova, vune, prediva, stajaćeg odela, nakita, novaca, njih dvoje, još mladi i tek sa dvoje već poodrasle dece,

nisu ni osećali potrebu da tamo spavaju. Jer ovamo u kujni, kroz ili sasvim otvorena ili poluotvorena vrata, ispod kućne nastrešnice, videla se i kapija i dvorište. A sama kujna gotovo je dodirivala krovove i zidove štala od stoke, te su se osećali oni tu zajedno kao sastavni deo sa svojom stokom i imanjem. Jednako su međ njima i danju i noću. A kada bi u sobi živeli, bili bi kao odvojeni. Stoka bi se kao otuđila od njih, ne bi ih više ovako volela i slušala. Jer onda ne bi, kao sada, svaka ovca, koza, krava, gotovo kao kakav član porodice slobodno preko praga ulazili ovamo. Samo gledajući koga će od njih, nju ili decu, sagledati, onjušiti, i onda bi se upućivali onom uglu kujne gde znaju da stoje krupice soli. Čak bi se koje i nad ognjištem nadnosilo, kao da hoće da vidi u kotlu mleko koje se kuva, koliko i od njegova dela tu ima. Posle još slobodnije izlaze i šeću se po dvorištu i štalama. Zar bi mogao njihov mali Zarije, koji je tek prošle godine prohodao, onog njihovog rogonju, koga se i same sluge boje, gotovo go, samo u košuljici, onako besno da šiba i goni ispred sebe cičeći:

- Ci, ci!

A rogonja, gledajući ga, strahujući da ga dlakom svoga repa po obraščićima ne bi ošinuo, uvlači i savija rep i polako, da mu ispod kopita ne bi kakav kamenčić ili speknuto parče zemlje odletelo u njegov trbuščić i gola prsa, odlazi u štalu.

III

I za prva dva rata nije bilo potrebe da se čuva njegova Belka. Ali u ovom trećem, kada neprijatelj pritisnu zemlju, ona umalo nije izludela od straha da od celog mala, stoke, sačuva bar nju. Sve je davala da bi podmitila. I poslednje dukate zlatne, one koje je u nedrima nosila, one iste kojim ju je on darivao kada je zaprosio i kojima je mislila, ako bog da kada sin poraste, da tim istim dukatima ona svoju prvu snahu dariva, i to je dala, samo da njegovu Belku spase. Celog dana su je morali držati sakrivenu u kujni i sobi, unoseći joj sena i slame i deleći s njom poslednju koru hleba. Samo bi je noću puštali malo. I za taj strah i trepet oko Belke i sama su deca znala. Koliko puta, kada ona ne bi bila kod kuće, deca čim čuju da se na prevoju više sela, odakle silazi put iz varoši, začuje kakav topot konja i zveckanje oružja, odmah istrče uplašeno vičući:

- Belka, unutra!

- Unutra, unutra, Belka!

I makar bos, samo u košuljicama, jedan za rogove a drugi za rep, za sapi, počnu da je guraju natrag u kujnu. Odupirući se svojim slabim nogama da je što pre sakriju, sa strahom bi pogledali da gore, na prevoju, ne vide konjanika sa kačketom iza koje se sija cev od puške, a iz čijeg, onog njenog malog otvora, uvek viri grabež i smrt.

Ali tek posle, pošto se sve odnese, opustoši, tek onda se pokaza koliko vredi ta njegova Belka. Jer sa onim sakrivenim, ispod samog ognjišta ukopanim u rupu, kukuruzom, i mlekom što je počela Belka da im daje, oni su bili osigurani od gladi i smrti koja počne na sve strane da kosi. Osobito zimi, ona im je vredela više nego hrpa novaca. Drva, zbog posečene gore oko sela i po putevima i voćnjacima, a sve iz straha od komita, nikako se nisu mogla navući. Staro pruće iz potoka, polutruli i mokri panjevi, iz koga plota po koji zaostali kolac, to je bilo sve za gorivo. A sama kuća počela da biva sve trošnija. Zidovi od opletena pruća povijali su se od zimskih vetrova

kao kakav prazan koš. I pored svega njenog upinjanja, podupiranja zidova i pragova, zapušivanja rupa krpama i ostalim stvarima, mučno da bi ona i deca izdržali one ljute ciče i zime koje tada nastadoše. A s dana u dan sve je goliye i pustije bivalo. Po putevima crneli su se redovi džungara od izgorelih drva od vojske; po padinama, kosama, prisojima kao neko razasuto groblje, beleli su se ostaci od posečenih mladih šuma. Pa i samo selo, kuće, krovovi kućni, pošto u selu nije bilo muških, jer ono što je ostalo bilo je ili pobijeno ili u ropstvo odvedeno, sve su ispucanije i trošnije bivale. Sve su se više ka zemlji spuštale, jedva držeći se o svoje raspadnute zidove. Retko da se iznad koga krova dizao dim, još ređe da se video kakav prozor, ukras. Samo rupe od ulaza i nad njima ti njihovi srozani krovovi. Od živih takođe retko da se ko viđao. Tek po koja žena ili dete. I ubiveno, preplašeno, jedva se vuklo od gladi. Jer što bi se požnjelo, oduzimalo se; što bi se opravilo i podiglo, to se, na prvi glas, tobož da su se videle komite, ponova rušilo i onda pobilo i ono sto je još bilo živo. Pa čak ni pasa ni mačaka nije bilo više onako kao nekada. Nemajući hrane, počelo je crkavati. I po puti, po đubristima, kako se koje dovuklo, ležalo je raspadajući se i doglođavano od drugih koji su isto tako jedva još bili živi. I to još nekoliko od pasa i mačaka po selu što je živelo, bilo je valjda samo zato da noću, urličući na mesečinu i sneg, samo još jače povećava grozotu i pustoš.

Ali jedino ovamo kod njih bilo je nekako drukčije, toplije. Osobito uveče. Belka bi ležala na ono malo slame i sena u onom kutu u kujni do sobe koji je najviše bio zaklonjen od kiše i vetra. I deca, čim bi večerala, vukući sobom svoje dunjice i pokrivače, odmah bi odlazila kod nje. I jedno naslanjajući glavu na prednje, drugo na zadnje joj noge, pripijala bi se uz njen topli trbuh. I da vidite onda Belku! Osetivši da su deca uz nju, ona bi se odmah malo protegla, da bi što više izbacila svoj trbuh i njime i kolena i noge dečje grejala. Svoje donje, do zemlje, noge jače bi podvila iza njihovih leđa da bi ih tako, kao u nekom zagrljaju, držala. Posle i sama bi ona, mati, došla i između Belkinih prsiju i glave joj legla. Belka cele noći ne bi se mrdnula, ni pomakla, da ih ne bi time možda probudila. Samo, lupkajući repom od zadovoljstva, podizala bi svaki čas svoju glavu, i gledajući ih onim svojim pametnim očima, prinosila bi k njima što bliže svoju njušku da ih još i jarom iz svojih nozdrva što jače utopljava.

IV

Ali u poslednje vreme, osobito leti, za nju, njegovu ženu, ta njegova Belka bila je najdraža. Svako veče bi dolazila k njima u kujnu. I pošto, tobož, pregleda da li su svi na okupu, vraćala bi se. Ali ne bi išla u štalu, već u baštu, u vrt. I što je najglavnije, tamo ležeći ona bi uvek bila okrenuta onom pravcu, ka onim brdima i putevima kojim je on otišao kada je poslednji put pošao u rat. Nju, ovamo, tada, ne bi moglo ništa da zadrži. Potresena, uzrujana, odmah bi se i ona dizala i dolazila i sedala do Belke. Belka, kao nadajući joj se, ne bi ni glave okretala, već bi se samo pomakla sapima i zadnjim nogama, kao čineći joj što bolje mesta do sebe. I tada nastajalo bi ono: deca u kujni spavaju, ona sa naslonjenom glavom na Belku, a sve ostalo nestaje. I selo i tolika brda, reke, planine, varoši, sve se to gubi, tone, nestaje, već ostaje samo kuća njena, a ovamo ona i Belka, on onamo na bojištu. A da zaista između njih i njega ništa više nema, eto kako Belka počinje da diže glavu, njuši po vazduhu, kao da ga traži. I kao da ga je našla, kao da je

počela osećati miris prstiju one njegove ruke kojom je milovao po glavi i vratu kada joj je davao šećera, evo kako od radosti sve jače bije repom, sve više izdužuje i uvija svoju glavu kao da liže prste te njegove ruke. I tada bi i ona pored Belke počela sasvim da se gubi. Počela bi i sama da oseća kako je on zaista tu, došao. Jednom rukom milujući Belku, evo naginje se nad njom, naslanjajući onu svoju drugu ruku na njeno rame. Isprva, kao nepoznat joj je, s mukom ga razaznaje. Valjda zbog vojničkog šinjela, šajkače, ali posle, evo - on je, on! Evo iste čakšire u kojima je pošao! Evo ga, sa onim istim jako stegnutim kratkim tkanicama, pojasom, zbog čega mu vita, donja rebra prilikom disanja toliko odskaču u širinu, da njegova prsa izgledaju još razvijenija nego što su! Evo nad njom sada njegovo disanje, dah! Zna ona taj dah. Nije ga zaboravila. Evo treptanja njegovih očiju... I evo kako se sve više nad njom nadnosi, dodiruje je, zapahuje, da ona od toga počinje da zabacuje glavu i naglas jeca i plače:
- Oh! Oh! Doći će, doći će... tu je on!

I došao je.

1920.

BABA STANA

I

To je bila čuvena i jedina pralja koja je oduvek prala strance iz toga kraja i iz tih hanova, furuna, aščinica. Svi su oni bili većinom Grci, Cincari. Ona ih je prala odreda, kako gazde i njihove slugе, tako i putnike i koji bi padali na konak i tu po nekoliko dana odsedali, da se odmore, operu, očiste i opet dalje krenu na put.

Za nju se nije znalo odakle je i čija je. Znala se samo kao takva: stara, pogrbljena, sa suviše dugačkim rukama, zabrađena novom, velikom žutom šamijom, u takođe novoj širokoj anteriji koja se za njom vukla, i sa onom njenom, u onoj pravoj, širokoj ulici, starom, sniskom kućicom, koja se još odovud crnela i u koju je ona odlazila svako večе, jedva vukući za sobom te velike zavežljaje i bošče prljava veša.

Kao za sve, tako i za nju se govorilo da je prvo bila sluškinja, da je, kao sve druge, tako i ona bila upropašćena od slugu, a za nju se govorilo da je od samoga gazde, jer je bila toliko lepa i mlada da posle, kada je ostala trudna i kad je htela da rodi, gazda oterao od kuće i onda ona ovamo sišla i počela da pere te strance i da se viđa po tom kraju.

Bila mlada, lepa i tek, kao svaka, posle prvog porođaja, sasvim razvijena, a pošto dosta zarađivala od pranja tih stranaca, uvek raskošno obučena.

I tada, kada već bila sasvim stara, još se pamtilo njeno nekadašnje nošenje. Znali se njeni mintani, od jumbasme, od svile. Oko pasa i prsiju tesni da puknu, a rukavi im široki i, da bi se što više videla njena puna, obla ruka, čak gore, do lakata, kratko zakopčani. Dugačke i teške joj

šalvare nikada joj nisu bile dobro stegnute, čvrsto opasane, već ovlaš, tako da se jedva držale, jedva joj visile o kukovima, te joj uvek između njih i mintana bilo, za čitavu šaku, gole košulje, kroz koju se video njen razvijen, jedar stas.

Uvek zakićena cvećem, i to mnogo, utrpano; u tim njenim takođe novim haljinama, a sve od jasnih, otvorenih boja, da čim bi se pojavila, još s kraja ulice ili čaršije, odmah bi se videla. Uvek, čim bi se pojavila, još izdaleka videlo bi se njeno crnpurasto lice i okrugline joj od očiju i vlažnih usta. Ne gledajući ni u koga, već, kao u inat, besno ide, krši se, šušti, zabaca ramena i laktove. O njoj se svašta govorilo. Za nekad bogate neke Grke i Cincare iz toga kraja, a tada sasvim već osirotele i ostarele, govorilo se da je to zbog nje. Ona sišla ovamo, počela da se viđa, i otada oni počeli da propadaju. Za svaki nestanak novca kome putniku u kom od tih hanova ili mehana govorilo se da je i ona bila umešana. Da je, tobož, uveče, noću, i ona zvata i da je ona tamo u skrivenim i uvučenim sobama sa tim putnicima pila, pevala, veselila se i posle pokradeni novac sa gazdama delila.

Otuda, govorilo se, toliko bogatstvo kod nje, tolike svakidašnje nove, raskošne haljine. Otuda je mogla za kratko vreme da kupi onu staru, snisku i, dok ona nije došla, gotovo pustu kućicu. Otuda je mogla onu sobicu, koja je gledala na ulicu, da okreći, na prozorima da se viđaju čiste, bele zavese, saksija sa cvećem, a unutra da je lepo nameštena: puno belih čaršava, puno obešenih haljina, pa čak i slika... I da zato, što je tako raskošno nameštena, kako se govorilo, trebalo je imati mnogo, mnogo novaca da bi se moglo u tu sobu i kod nje ući.

Tako, za svaki tobož dolazak ma koga Grka, Cincara iz toga kraja k njoj, znalo se već zašta on dolazi. Za svako duže, docnije gorenje sveće uveče u toj njenoj sobi znalo se zašta toliko dugo gori. Noću, duboko u noć, samo neka se otuda, oko te njene kućice, čuje kakvo veselje, kakva pesma, svirka, svaki bi znao da je to sigurno kod nje. A već znalo bi se zašta je kod nje.

Dok u stvari ničega nije bilo.

Preplašena tim osramoćenjem od gazde, isterivanjem iz kuće, znajući da nema šta više da izgubi, čega da se više plaši, strepi, kao u inat tamo njima, gore, u varoši, prva ona sišla ovamo i počela da pere te strance i da se viđa po tom kraju. Nijedna ženska nije ne samo smela, nego smatralo se za nešto najgore da tu dođe, da njih pere i da se tamo, međ njima viđa.

U početku imala muke. Koliko njih morala rukama da udara. Koliko njih da surovo, silno odgurava od sebe. Naročito gazde od hanova, ustajale, besne, zasićene. Pa onda njihove sluge, koji su se zaboravili, nasrtali, tražili zgode, mraka, ćoškovice. A na zadirkivanje i podsmehe: zašto, kada je tako poštena, onda više tamo gore u varoši ne pojavljuje se, a još manje da se vidi u onoj ulici gde je pre služila, i kako tobož, pošto gazda umro, sada je njegovi sinovi zovu da se ponova vrati njinoj kući.

- Kada opusti! - odgovarala bi kratko, nabusito i, čisto bežeći, žurno bi počela da ide iz hana u han, kupeći što pre taj veš i noseći ga tamo svojoj kućici koja je bila na domaku, sa kraja, u početku one prave široke ulice. Bila je to stara, sniska i uvučena kuća. Od nje se videlo samo plegli krov koji se mogao rukom dohvatiti i jednim korakom na nj popeti. On se pružao čak do sredine ulice i čisto kvario celu ulicu sa kućama većinom bogataša: sve četvrtaste, visoke, sa balkonima i baštama. Dok njena kuća bila sasvim srozana, pola u zemlji. Unutra, sem one sobe čiji su prozori gledali na ulicu, i možda kujne, mučno da je još štogod bilo, ili bar od tog širokog

krova ništa se ne viđalo. Moglo je samo da se vidi malo dvorište koje je bilo kaldrmisano starom, već pobebelem kaldrmom. Tamo su stajala korita u kojima se prao i ležao nakvašen prljav veš, odakle je ovamo curila i širila se sapunica i ostala voda.

Sem toga, drugo, ono što se o njoj govorilo i pričalo, nije se moglo ništa da zna. Pošto sem nje i uvek po jedne sakate ili ćorave starice, neke bivše prosjakinje, koja je kod nje bila više čuvar nego sluškinja, a najviše da ima ko, kad ona nije kod kuće, da primi taj prljavi veš koji bi bio poslan, niko se više nije viđao da kod nje ulazi ili izlazi. Sa komšijama niti ma sa kojim iz te njene ulice nije ni govorila, niti se zdravila, nazivala boga. Jedino što bi se pokatkad videlo kako pokoja baba, odozgo iz varoši, ili iz komšiluka dolazi kod nje. Ali i to se znalo zašta. Sigurno kakvoj sirotoj ženi, udovici sa sitnom decom, nestalo brašna. I sada, pošto do pazara mora da kupuje gotov hleb iz tih furuna, a para nema, zato šilju tu babu da ona kod nje, Stane, dodje, moli je da ona ode i kaže kome od tih pekara, koje ona pere, da joj ovaj daje na veresiju hleba.

- Hoću! - radosno, predusretljivo dočekivala bi. Uvodila bi je u onu njenu nameštenu i okrečenu sobu. I od radosti što može kome da učini, toliko bi babu nudila kafom, rakijom, i to najboljom, da bi ova, ako bi bila halapljiva, morala pijana da odlazi od nje. A odmah posle babe videlo bi se kako i Stana zaista odlazi tamo, kod tih pekara, i naručuje da, za njen račun, toj i toj udovici daje se koliko ona zaište hleba, brašna, što god hoće. I raspoložena, zadovoljna, sva srećna, pobedonosno kršeći se, šušteći svojim raskošnim haljinama, u visokim lakovanim cipelama, zakićena cvećem, produžavala bi da ide dalje po tim pekarnicama, mehanama i po tom kraju.

II

A ceo opet taj "njen" kraj, gde je bila stara crkva, kao svaki početak varoši, odavno ostavljen i napušten, bio je sasvim već truo, sekući varoš i čaršiju protezao se pravo ka groblju. Po njemu se nizali ti hanovi, mehanice, pekarnice i aščinice. Sve staro, rasklimatano sa trulim ćepenka i uvučenim ulazima. I kao što se oduvek znalo, jednako su tu bili naseljeni samo stranci, Grci, Cincari, uvek bez porodica, sami. Tu noćivali, prali se, čistili, te je izgledalo još prljavije, trulije. Navek čaršijom i olucima bila je crnina. Ispod svakog praga i ulaza curila je nečistoća i sapunica te se navek osećao vlažan, kiseo zadah.

Odmah u početku, do same crkve, izdizao se čuveni Šareni han. Njime je taj kraj i počinjao. Zidan na dva sprata. Gore redovi prozora, olepljeni hartijom, više njih polegao krov sa bezbroj dimnjaka. Sa lica nekadašnje šare, kreč, razne figure - zbog čega se i zvao Šareni han - odavno otpale i jedva, mutno se raspoznavale. Sa tim gornjim spratom, crnim krovom, bezbrojnim dimnjacima, onako glomazan, nadnoseći se nad čaršijom pretio je da je svojim padom svu ne ispuni, ne zatrpa. Donji mu sprat već bio uži. Tu je bila mehana, klupe, kelneraj, razastrte asure, na kojima su putnici sedeli, jeli, pili i odmarali se. A kao u svakom hanu, dvorište po kome se od nečistoće i konjske mokraće čisto gacalo. Tamo bio i bunar, štala i, čak ukraj, bila i ona neizbežna kazandžinica. Ona se i leti i zimi pušila. Uvek se od nje širio miris na presnu kominu od rakije koja se u njoj pekla i u kojoj je, navek, bilo vatre i ognja, ne zbog posla, koliko običaja, adeta radi. Pa se i za nju, kao i za sve kazandžinice pri takvim starim, napuštenim hanovima, priča kako se u njoj noću, kad po mećavama i snegovima, izdaleka, kakav nepoznat i stran

putnik u gluho doba noći tu padne na konak, onda se on ubija, novac mu se sav oduzima i on se mrtav nosi u kazandžinicu da tamo do zore izgori, te tako traga mu nestane.

Od toga se Šarenog hana i sa još nekoliko furuna i mehana sproću njega taj kraj i sastojao, jer jedino su one ličile na prave istinske zgrade. Što se dalje išlo ka groblju, sve je bilo raspadnutije, trulije. Jedva se moglo zamisliti da se može tu živeti. Sve dublje u zemlji. Gotovo bez krova. Jedino što se videli ćepenci i truli pragovi, a tamo unutra nabijen pod sa starim kamenjem od nekadašnjih zidova i opeka. Ali opet za sve te zgrade nikada se nije znalo koji je gazda, čija je radnja. Gazda bio uvek "na vilajet", a u radnji večito zastupnik, obično gazdin kakav rođak: brat, sinovac. Taj bi tu nekoliko godina sedeo, išao natrag, a otuda, sa "vilajeta" opet dolazio drugi, da zastupa, da sa momcima i slugama nastavlja radnju. I uvek, valjda usled dobrog života, počeo bi brzo da se goji. Čakšire bi postajale uske, vise samo o kukovima; pintani sasvim mu otesne i prsa, kao u ženske, klempavo vise, a lice podbuhlo, bezizrazno. I, svi oni, nikada kako treba obučeni. Ovlas, onako kako su noću ustajali, pekli hleb, gotovili jela, točili pića, takvi su i danju ostajali, u jedva navučanim čakširama, nezakopčanim nogavicama, odakle su virili goli listovi nogu. Bosi, sa jedva uguranim prstima u speknute papuče i ogrnuti starim, masnim kolijama, tako bi se uvukli. Ili bi išli iz dućana u dućan jedni drugima; ili bi se izvaljivali bilo po ćepencima, gde je doskora vađen i rađen hleb; ili unutra po klupama i astalima, na kojima se doskora jelo i gde je još bilo mrva i oglodanih kostiju. Ili, što je najgore, zavlačili bi se iza dućana i tamo, u dvorištima, ograđenim, da ih niko ne vidi, čistili bi se, prali. Jedan drugoga šišali, brijali. I cele nedelje bilo bi tako. Dok bi gore, više njih, varoš, čaršija, brujala, dotle bi ovamo bilo mrtvo. Niko se ne viđao da dolazi, prolazi, još manje da ko, iz varoši, silazi ovamo. Ovi opet, kao da nisu smeli gore, u čaršiji, ni da se pojave. Što bi imalo, obično hleb, on bi se još ujutru, po momcima razneo. Čak, da ne bi putnici, seljaci, mušterije, dolazeći ovamo u varoš i ulazeći u nju onom pravom ulicom, morali tu da prođu pa onda naviše, gore, u pravu varoš i da se u čaršiju popnu, bila je prosečena uska ulica, koja je vezivala tu pravu ulicu i više njih čaršiju. Tako se taj kraj smatrao kao nešto nečisto, kao nešto ostavljeno u varoši silom, bez krivice, ko zna po kakvoj kazni i zbog čijeg greha - kao kakav žig, sramota, dosuđena joj celog veka.

I da nije bilo službe i onih praznika, a naročito sprovoda, opela mrtvaca, niko ne bi tu sišao, još manje da vidi kakav taj kraj izgleda. Znalo bi se samo da on postoji, da je dole, oko crkve. Sasvim propao, od njega su svi digli ruke, i kad god se čuje da je neko ubijen, poharan, da je to bilo tamo i da samo neko treba da se tamo viđa, odlazi, pa da je sasvim propao i pokvaren.

Ali se ipak moralo radi te crkve, službe božje, radi sprovoda, opela mrtvaca. Moralo bi se prateći mrtvaca tu da dođe, tim krajem da se ode na groblje. I još, što uvek prilikom subote, pazara, kao nekada za vreme Turaka, tako i tada, Turci i Arnauti i ostali trgovci, koji su dolazili da kupuju konje i ostalu stoku, jednako su tu odsedali, tu padali na konak.

I zaista, čim bi došao petak, uoči subote, uoči pazara, i počeo da pada mrak, već bi otuda bilo drukše, življe. Počeo bi da se širi miris pečenja, zapržavanih, masnih jela. Svetlost od obešenih fenjera, pokazujući ulaze na mehanama, već bi šikljala i ukrštavala se. Iz one prave ulice, kojom se ulazilo u varoš, videlo bi se kako se tamno, u gomilama, približavaju grupe putnika. Turci, Arnauti, Cigani, džambasi. I kao da dolaze u svoju kuću, tako ovamo pravo, slobodno dolaze, razuzuravaju se. Iz varoši, iz sporednih ulica, silaze i stiču se starice, žene, deca, sluge; idu iz

mehane u mehanu, iz hana u han tražeći te Turke, nadajući se da im oni, od njihovih muževa ili sinova koji su sa radnjama tamo, u Turskoj, štogod ne donose: novaca, poruke kakve i pozdrava. I što mrak jači, dolazak putnika veći. Već bi počela da se oseća konjska vonja iz štala i dvorišta. Sproću Šarena hana ispred svoje pekarnice po običaju već stoji čuveni Mana Grk. Grbav, dugačke glave, jakih vilica, utrpan pamuklijama, brošljiv, sa brojanicama, radosno, sladeći se, kao pozdravljajući putnike, goste, dere se:

- Kevalos!

Krezubi, nekada bogat, a tada sasvim propao Kosta Kazak, sa pola uvučenom u usta muštiklom, zavučeni rukama u stare, otrcane čakšire, sišao i, znajući da im čini čast, ide iz mehane u mehanu probajući rakiju. Suludi Jovan, star, a još bela, sveža lica, koji većito po podrumima pretače vino i rakiju, već pijan, izišao i nasred čaršije dere se koliko ga glas drži. Iz gornjeg dela varoši i čaršije sve gazde, bogataše, niže i meće na neko svoje "t'nko vlakno" i nosi ih čak u Carigrad. Stojmen Gajdardžija, sa dugačkom, crnom kolijom, sa gajdetom ispod pazuha, spotiče se pijan, batrga po čaršiji, idući iz mehane u mehanu svirajući. Suv, visok, ispijen. Jednako zaudara na kamfor, jednako leži po bolnicama. Vuče se za njim ona duga kolija, on se naginje nad gajdetom, svira i jedva s mukom izdiže od gajdeta glavu u stranu pevajući:

Otkad tebe ja poznadoh,
otad patim ja!

I što noć jače, svirka, pesma i graja sve veća. Cele noći bi se čulo kako pište zurle, biju bubnjevi, prozori se tresu, hartija i ćerčiva zveckaju. U samom Šarenom hanu, po običaju, igrali bi čočeci. Istina, ne kao pre mladi, lepi, ali još pod vođstvom nekada bele, strasne, čuvene Ajše, zvane "dukat".

Krupna, odavna ostarela i ugojena, ali još u belim šalvarama, još u jako otvorenim i isečenim jelecima. Nabeljena lica, sa crnom pegom, tačkom međ obrvama, ona sedi međ gostima pijući zajedno s njima, a umornim, malaksalim glasom i dahirom prati igru i pesmu ostalih čočeka. I tek duboko u noć, valjda sasvim opijena, videlo bi se kako i ona igra. Kako njeno staro i teško telo vije se i trese. Igra "na nož". Pada i udara kolenima o pod, i uz divlje, pomamno odobravanje i tapšanje, vitla se, krši svoju oznojenu snagu, svoja mlitava, sparuškana prsa, a sva u znoju, sa ulepljenom kosom, belilom koje bi počelo da curi od znoja, i sa tamnim, strasnim krezubim ustima.

Govorilo se da i Stana, kada je bila mlada, da je tamo dolazila, viđala se, dočekivana pozudno i dopadljivo. Mnogi Turci, begovi, trgovci, nudili je da je vode sa sobom, u svoje hareme, uzmu za svoju ženu, što je ona, sa radošću, zadovoljstvom, sve odbijala.

Sutra, u samu subotu, to se produžavalo. Još jače, bešnje i sa većom gužvom i larmom od dovedene i kupljene stoke i od dolaska seljaka, koji, svršivši posao, pijani silazili bi ovamo, da se tu još do mile volje napiju i najedu. Sa njima počele bi da se viđaju i seljanke, takođe "čuvene", nabeljene, sa obojenim i potkresanim zulufima... Dok uveče ne bi nastala ona čuvena gužva, larma i oko plaćanja računa bitke, svađe, da bi morala policija da siđe, što je ona jedini put tada i silazila, i bijući sve odreda, i gazde, mehandžije, i goste, počela da raščičava, da ih rasteruje. Pijane silom da ubacuje u njihova kola ili na konje i, zajedno sa kupljenom stokom ispred sebe,

da ih tera čak do na kraj varoši, i da ih tek izvan varoši ostavlja da odlaze u gunguli, produžujući piće, boj, pesme.

III

Ali sve to za baba-Stanu odavno bilo. A i ona odavna se bila zaboravila: kada bila tako mlada, lepa; kada se onako raskošno, besno, kao u inat nosila; kada sama živela u onoj svojoj kućici, pomagala one sirote žene, udovice... Sve se to jedva pamtilo, a ona znala se samo kao takva: stara, pogrbljena, sa suviše dugačkim rukama. A od celog njenog života pamtilo se samo ono "njeno": ono pobacivanje i ubijanje deteta; ono njeno vučenje kod tih stranaca i na tom kraju i docnije, kada ostarela, onda njihovo dolaženje ovamo kod nje. Istina, retko, kao u goste, da je vide, obiđu, donesu joj ponuda, jer sve to bile njene svakidašnje mušterije, koje je ona još kao decu, čim su sa vilajeta ovamo došli, jednako prala i krpila. Ali baš to njihovo dolaženje ovamo kod nje, to se njoj nije moglo nikako da zaboravi i oprost. Ne što su im oni smetali, već što su tim svojim dolaskom kod nje, u njihovu ulicu, time ih kao vezivali, sa tim krajem i njih, prave varošane, i tu njihovu ulicu sramotili. A opet, što god je bilo kod nje najljuća rakija, najbolja kafa, najlepša kruška i jabuka iz turšije, znalo se da je to od njih, da su to oni njoj donosili, i to su posle iz cele mahale za sve bolesnike krišom, da se ne dozna, tražili i uzimali od baba-Stane za ponudu duša. Ali baba Stana to niti je gledala niti htela o tome da zna. Uvek, cele nedelje, videlo bi se kako otuda iz toga kraja, već zaista mnogo ostarela, zaista suviše pogrbljena, vuče za sobom one zavežljaje prljava veša, ili kako sedi ispred one svoje kućice. Viri zajedno sa onom više sebe uskom kapijom. Zgrčena, obgrljenih kolena. Celog dana, ma koliko on bio dugačak, dosadan i pust, ona bi tu tako presedela ćuteći, ne gledajući ni u koga, klonule glave kao dremljući. Retko, više na zadirkivanje no na pitanje, čulo bi se kako, uporno, odgovara:

- Kako si, baba-Stano?

- Dobro!

- Šta radiš?

- Ništa!

Ali ma koliko bila slaba, stara, uvek posle one subote, onog pazara, gužve, tišme - sutra, u nedelju, ona bi morala tamo da se vidi. Ide iz hana u han, iz furune u furunu, tobož skupljajući veš. Čas bi sustala, odmarala se, čas bi produžila dalje. Jedva ide. A sa sviju strana, iz sviju dućana, radosno, mada još mamurni, još neispavani od pazara, dočekivali bi je, zvali i nudili rakijom:

- Na, baba! Na, baba!

Ona jedva odgovara:

- A... a... hoću.

- Na, baba, rakije! Pij, baba, rakije!

I čak do nje u sredinu čaršije istrčavali bi nudeći je. Ona bi od svih pila. Što nije mogla da popije, to bi zajedno sa stakletom gurala u džepove od one njene duge, široke anterije i produžavala da ide. A već ispred furundžinice Mane Grka sam bi je Mana Grk dočekivao stojeći, radosno, sa poštovanjem. Uzimajući od nje te bošče i unoseći ih za njom, ponizno, poslušno bi je uvodio unutra, kod sebe, u svoju pekarnicu.

- Majčice! Kako si, majčice? - nudio bi je tronuto, usrdno, jer njega je ona kao i odnegovala. Ne samo što ga još kao dečkom prala, nego ga i upućivala. Novac, od ajluka što dobijao, njoj davao i ona mu to čuvala, štedela, da je mogao brzo da kupi tu svoju pekarnicu. Pa i sada, ovako ostareloga, jednako ga prala i krpila.

Mana Grk odmah, ako bi video da su joj bošče teške, naređivao bi slugama da oni to uzmu i odnesu njenoj kući, a nju bi jednako nudio, častio. A svakada najboljom pečenom jagnjećom glavom, koju je on za nju od tolikih za vreme pazara silnih pečenja sam izabrao i ostavio... Tako isto bila bi dočekivana i u Šarenom hanu i svuda. Svi su nju radosno dočekivali, gledali. Pored toga što ih je ona jednako prala, još više zato što im je ona bila jedina kao neka spona, veza sa tom varoši, sa tim gore ulicama, čaršijom, i kućama, međ kojima je bila i njena kuća, u koju su oni mogli da dolaze, smeli da uđu i da slobodno kao kod svoje kuće, tako i kod nje, "majčice", tamo, sede, odmaraju se, budu posluženi slatkim, kafom. I što je najglavnije, jedini put u svome životu što im je bilo kao dopušteno da tamo, u onoj njenoj sobi, ako ne mogu da imaju, ono bar kod nje da osete miris kuće, kreveta, nameštene sobe, zavesa, čaršava i ženskih haljina.

IV

No, docnije, i to je sve ređe i ređe bivalo. Da ju je bar tada htela smrt, te koliko-toliko, opet bi lepo bilo. Ali to nije bilo, a baba Stana nije mogla više. Morala da prestane da ih pere. A izgledalo je da nije bilo ni potrebno. Odavno, valjda videći po njoj kako se može pranjem tih stranaca doći do lepe zarade, mnogog novca, počele da se viđaju kako iz varoši dolaze druge žene, mlade žene čak i devojke, i nude se da ih peru. I to toliko njih da je gotovo svaki han i aščinica imao svoju. I što je najgore, ne kao ona, da sve odbijajući, ne smejući niko da joj priđe, nosi se besno, raskošno; već sve, druge, čisto im se umiljavale. I kako bi koja otuda sišla, više iz toga kraja ne bi ni izlazila. Tu bi ostajale i da spavaju. Eno "Strižena Marika", istina seljanka, nabeljena, ali sa večito vrelim rumenim jagodicama, nikako ne izbija. A i na samim njima, tim Grcima, Cincarima, to se poznavalo. Lica su im bila već čistija; haljine oprane, okrpljene i ne kao pre navek nezakopčani, neumiveni, razuzureni... Baba Stana je sve to videla i znala. Istina sa jetkošću, ali ipak znala je zašto oni sve ređe i ređe dolaze ovamo kod nje. Još manje da ko pre, posle svake subote, obilaze je. A kamoli da joj, kao nekada, ako ne oni sami a ono po slugama šalju ponuda: rakije, pečenja, što im preostaje od pazara. Čak ni Mana Grk. I on prestao da joj dolazi. A nije bolestan. Svake subote, uoči pazara, čula bi ona njegov još jak, kreštav glas kako dočekujući, pozdravljajući goste, putnike, dere se sa nasladom:

- Kevalos?

Ali najteže joj je bilo što ovamo kod nje u kući nigde nikoga. Ona njena sluškinja, koja je nekada sedela tamo oko ognjišta, oko korita, da čuva i pazi, sada, videvši kako Stana sasvim ostarela, kako ćuti, nikad joj ništa ne zamera, što god zaište ona joj daje, time oslobodivši se, samo je od Stane tražila da joj da da se što više najede i onda celoga dana, drhteći da ne izmrzne, makar u najvećim vrućinama, leži tamo u kujni uvijajući se ponjavama i krpama. Korita u dvorištu, osušena, stojala su izvaljena i sva isprepekla. A i sama kuća došla trošnja i trulija. Zaudarala na prašinu i crvotočinu. Trebalo je samo jedna iskra pa sva da izgori. Zato valjda baba-Stani i ne milelo se da sedi unutra, još manje da ide u kujnu, dvorište, vidi, nadgleda. Zato je valjda nje i bilo celoga dana ispred kapije, slušajući kako prolaznici, naročito komšije, videći je, odmah

sećajući se na ono "njeno", a sada ovako sasvim zgrčenu, ostarelu, sa gnušanjem, okrećući glave od nje, čak kada izmaknu, sami sebi govore:

- I još ne umre!

A ona je htela da umre. Želela je. Dosadilo joj već. S dana na dan osećala je kako joj ćoškasta laka glava sve više teži, vuče je zemlji. Kako joj se prsa sa leđima lepe, dodiruju, te jedva može na svojim već otečenim nogama da ih drži, a kamoli da ih nosi. A i vreme joj dosađuje. Svako vreme, zima, proleće, svaka promena nju stiska, gnjavi, da ne može oči da otvara, a kamoli ruke da diže. Ali smrt neće. A ona sama na sebe ruku da dignu, sama sebi smrt da stvori nije smela, jer zna se da onda čovek na onom svetu mora biti osuđen da samoga sebe, svoje telo i mršu jede...

A najgora joj bila bi jesen. Kada sve ogoli, opusti. Kada počnu oni neprekidni vetrovi da, prodirući svuda, kroz zidove, vrata, pukotine, zavijaju, huču, pa posle, kao sjedinivši se, dižu se iznad kuća, iznad varoši i goneći se gore rasprostiru se i jure po poljima sušeći i ono malo što po prisojima na zaklonima preostalo. A tamo gore, u varoši, nastajalo bi dovlačenje drva, kupusa, klanje stoke, spremanje pastrme. Nastaju veselja, svadbe, slave, proševine. Nikako ne prestaju svirke i pucnji pušaka. A dok ovamo kod nje jedino što se ona njena sluškinja, sasvim obezobrazivši se, sve više i jače drala i natresala na nju:

- Daj mi, mori, da jedem!

Pa ne samo to, nego počela da dovodi i neke svoje drugarice, takođe prosjakinje. Čak suludi Jovan i Stojmen Gajdardžija, kada bi ih isterali iz koje mehane i štale, tu bi dolazili da sa onim prosjakinjama po kujni i po dvorištu noćivaju. A uvek tukući se među sobom tobož što jedan drugome krađu ponjave. I onda prava jesen. Večita magla, večita kiša. Duge noći. A ona ne može iz kreveta da se makne. Leži. Oseća kako joj kosti, kao raspadnute i odvojene, svaka za sebe teži. Noću, granje od susednog drveća, povijano vetrom, obaralo bi sa krova ćeramide. Sutra oko kuće, po oluku od streje čitava hrpa. A nema ko da raščisti, nema ko da pozove majstore da dođu, metnu druge. Uzalud uzela neku devojčicu. Čak je i usvojila. Bila bez igde ikoga. Zvala se Cveta. Vižljasta i već dosta velika. Istina sa još uskim, ali već očišćenim licem i izrazitim, ocrtanim ustima. Ali ništa to ne pomoglo. Ona mogla samo po koji sud da metne na mesto gde bi prokapljavalo, kakvu krpu u koju rupu da ugura i zapuši je i još da ode u čaršiju i iz dućana donese šta treba, kafe, šećera, a ovo, drugo, veće, nije mogla. A da bi je i poslala da nekoga, čoveka, muškoga, potraži i ovaj dođe, vidi, uredi, sagradi što treba u kući, koja vajda, kada je znala da i sa njom, Cvetom, i to samo zato što je njena usvojenica, niko ne bi hteo ni da progovori a kamoli da se sa njom razgovara. Jer našta? I za nju znalo se šta će biti. Isto to što i baba Stana. Sigurno će i ona biti upropašćena od nekoga. Posle će i ona prati te Grke, Cincare; i onda će se s njima tamo i po tim hanovima vući... I onda našta? I tako je ostajalo da se Cveta mesto nje, baba-Stane, viđa kako izlazi, ide po čaršiji, kupuje, donosi, a baba Stana da tamo u sobi, u krevetu leži, ćuti i ćeka...

Retko, vrlo retko, kada bi bilo lepo vreme, ako bi mogla da se izvuče i da se vidi ispred kapije. I to nikada u drugi dan do samo kada bi bila subota i onaj pazar. I to uveće, kada bi nastalo ono razilaženje i njihovo onda ovamo ispred njene kapije prolaženje zajedno sa kupljenom stokom, videla bi se i ona. Jedva bi se ona raspoznavala na kapiji, toliko bi bila zgrčena, a opet obučena u

novu anteriju i povezana novom šamijom. S mukom, ali ipak još raspoznavajući, svakog bi odgledala, kao otpraćala, mada nju niko već nije pozdravljao. I ko bi je video, činio bi se nevešt. Jedino Suljo Ciganin. Ako bi i on došao tada na pazar, kupovao kao uvek konje, pošao ovamo, čim bi nju video, odmah bi zastajao. Još odozgo, čim počnu da ovamo polaze poznao bi se njegov buljuk. Najveći, najlepši. Sve povezano repovima jedno za drugo. On napred na najlepšem konju. Uvijen velikom čalmom i šalom oko glave, i kao nekada sa po deset i više oko pasa obešenih kamdžija. Samo sada pogrbljen. Ne izvija se kao pre i besno kamdžijama ne izmahuje da iza sebe dovodi u red buljuk. Pogrbljen, malaksao, gotovo kao usađen i učvršćen u samaru, klati se tromo i uspavano. Oko njega sinovi, unuci. Dugih glava, dugih nogu, na neosedlanim konjima i s prutovima pomamno teraju i obilaze buljuk. I čim počnu da se ovamo ka njenoj kapiji približavaju, videći da je ona već tamo, a znajući šta će sada biti, da će on, otac, čim je vidi, odmah sići, zastati, i sobom i svom tom kupljenom stokom zakrčiti celu ulicu, privući opštu pažnju, odmah bi, kao da to izbegnu, počeli življe, brže da teraju konje... A to bi baš starca trzalo, razdremljivalo. Odmah bi zaustavljao, silazio sa konja. Poturajući se, vadeći iz pojasa, silava "pljosku" sa rakijom, dolazio bi k njoj.

- Stano! Baba-Stano! Kako si, mori? Kako si, starke? Može li se? - nudio bi je.

Ona, jedva, s mukom raspoznavajući ga, radosno, čisto kao da grakće, predusretala bi ga.

- A... Može! Može!

- De rakije! Nazdravi mi! - I da ne bi ona kao ispustila pljosku sa rakijom, on bi joj sam brižno, pažljivo uturivao u njene suve, drhtave ruke.

Ona bi pila. Ali posle svakog gutljaja sa neugodnošću, - jer da njega nije bilo, ne bi ona toliko pila, ne bi joj posle, kao što će joj sigurno sada, uveče, noću teško biti, - odbijala bi ga:

- Ne mogu više!

- Pi, Stano! Pi, stara Stano! Kako si? Živiš li? Možeš li da živiš?

- Živim! - Čudno, nekako resko, čulo bi se kako ona odgovara.

Sulja, zagrejan, nazdravljao bi joj. Počeo bi da se s njome šali, da je dira:

- Zašto, mori, ne pođe za mene kada te toliko molih, kada ti tolike haljine i nize dukata davah?

- Hajde! Hajde, pijanico! - već bi ga ljutito ona prekidalala čim bi počeo o tome da joj priča, nadovezuje, kako ju je i koliko voleo, kako nikada nije smeo to da joj kaže, a sada, ovako pijan i star, nemajući valjda zasta sada da crveni, eto joj priča, govori.

- Idi! Idi, pijanico! - okrećući glave od njega, oterivala bi ga od sebe.

- Zašta? Hajde sa mnom! - nastavljao bi on odlazeći i podržavan sinovima penjući se na konja, upadajući u onaj svoj dubok samar. - Hajde, Stano! Hajde tamo sa mojom babom da sediš.

Hajde bar da se gledamo! Imanja imam, stoke imam!

Ona, odavna okrenuta od njega, ne bi mu ni odgovarala. A opet, i dalje bi ostajala ispred kapije da gleda za svima ostalim, da ih kao prati, gleda kako se preko mosta, izvan varoši, drumom u noć gube. I dugo, duboko u noć tako bi ostajala, dogod ne bi nastalo tamo ispod mosta, u reci, oko opštinske kasapnice, urlikanje pasa što loču krv. Još i kada bi izbila mesečina, kada bi se mesec nadneo nad mostom, počeo po reci, igrajući se, da se ogleda, te oni, psi, preplašeni, usplahireni, urlikajući, jureći za njim, nastali da ga hvataju i dave po vodi, počeli da tim svojim jezovitim urlikanjem i lajanjem na mesec ispunjavaju i potresaju celu varoš, - ona bi i tada i dalje

ostajala. Uzalud bi Cveta, preplašena time, a bojeći se da još koji zaostali pijani prolaznik slučajno se ne omakne i ovamo na nju, kod kapije, ne padne, priklješti je, počela svaki čas da istrčava i da je moli i preklinje da uđe unutra. I nju bi ona vraćala natraga, odgurivala od sebe:
- Hajd i ti! Ne diraj me!

I jedva na jedvite jade ako bi Cveta uspela da je unese, i to gotovo silom, na rukama, onako zgrčenu i već obamrlu od noćne vlage i svežine.

Dugo, po čitave mesece ne bi se viđala. Dok ne nastupi ono što je najgore, najstrašnije: da je živa, a mrtva. Svi su bili uvereni, znali su da je mrtva. Uzalud bi se opet pokatkad viđala, izlazila na kapiju, videlo se da je živa; ipak, svaki je znao da je mrtva. I to opet ne kao za sve druge, koji se kao ona tako "zapekli", godinama ne umiru, pa svi već čisto žele, jedva čekaju da umre. Za nju ni to. Znalo se da je mrtva. Samo se nije znalo kada i u koji je dan umrla. A da je umrla, to je bilo sigurno, i da je ili u kući ili u dvorištu tamo negde zakopana. Te njene pare ili ta Cveta ili neko, opet iz tog kraja, ko zna kakav i koje vere, uzeo, ili među sobom razgrabili i razneli. Kada bi neko u čudu pitao se: kako, da je zaista umrla, da bi joj sigurno bila pratnja, pogreb, odgovaralo se:

- Eh, za kakvu opet pratnja! Za kakvu dušu crkva, opelo, pogreb!

I onda nastade ono: deca komšijska, oslobodivši se, počeše da prolazeći uvek sa krova svlače ćeramide i lupaju njima po ulici; gotovo svakog dana da se blatom i kamenjem bacaju u kapiju, gadjajući i učeći se nišanu, puneći i zasipajući dvorište kamenicama. Cvetu uvek da dočekuju hukom, vikom, obasipljući je i udarajući je kamenjem, da se je ona uvek morala da vraća sa kapije cvileći od udaraca:

- Majčice! Majčice!

Kljasti, slepi, prosjaci iz cele varoši počeše ovamo da silaze, viđaju se oko kuće i po ulici, i kao osećajući miris skore smrti, gozbi, jela, podušja, sve više i više da se skupljaju. I noću bi se tu vukli. Koliko puta čuli bi se jezoviti, sa grozom, uzvici prolaznika, koji noću, pošav kući pa natrapavši spotakne se o nekoga od tih kljastih, suludih koji zavukav glavu u zid, rupu, isprečio se ovamo na ulici i hrče, drhti, trese se. I ovaj, naišav na njega u mraku, pazeći ga, odskače ispunjen strahom i grozom i psujući:

- More, šta je ovo i otkuda ih ovoliko! I što ta veštica već ne crkava?

A za nju, i to komšije koji su znali da je još živa, govorili su kako još ne može da umre, još ne može da se raskrsti, rastane sa dušom, što počela majka u snu da joj dolazi, zove k sebi na onaj svet, ali neće da je primi samu, već sa onim detetom, koje je ona udavila i zakopala. Pa sad tobož viđa se kako u gluho doba izlazi iz sobe, ide po kući, po dvorištu, tražeći to dete, naričući, plačući za njim... Kako tobož jednako ište, traži popa da mu se ispovedi, da je pričesti i očisti kakvom molitvom, jevanđeljem, božjom reči... što, naravno, niko za to popu nije smeo ni da spomene, pošto se znalo da on kod nje ne bi smeo ni da se pojavi, a kamoli vidi... A sve to ko zna da li je bilo. Jedino što je bilo i što se znalo, to je da ona jednako leži, da je bolna, i to mrtvo bolna.

Jedne jeseni, ko zna zašta, kako, da li što zaista oseti grob, da zaista dolazi smrt, da je zaista već tu, da nema više, da je svršeno sve - pa da li kao u inat, kao poslednje, kao od jada, bola, tek sve, celu varoš iznenadi i zaprepasti. Ne samo da se pokaza živa, da poče opet da se viđa na kapiji, nego, što je najgore, što niko nije mogao ni u snu da sneva, a kamoli da pomisli, - poče da podvodi.

Na užas i gnušanje sviju počeše kod nje da se viđaju ženske. Većinom one pralje iz tog kraja, a i druge. Čas u godinama, prezrele, ali zato u raskošnom odelu, čas mlade, tek devojčice.

Odmah se sve razbeže. I prosjaci, kljasti i deca komšijska. Ona, baba Stana, poče opet da se viđa kako stoji na kapiji i sva obučena u novo odelo, i čak zakićena cvećem, a ovamo od starosti sva zborana, crna, skamenjena lica. Samo joj oči došle nekako čudne, vrele.

I brzo se kuća opravi. Krov proredi, steže; kapija se podiže, učvrsti. Noću, po pustoju ulici poče otuda da šikće svetlost, dopire toplota, ugrejanost, pesma, smeh ljudski. Danju viđalo se kako momci, sluge, opet kao nekada, donose bureke, pečenja, rakije... Prvi, čim poče kod "majčice" da ima da se pije i jede, siđe i dođe Stojmen Gajdardžija sa onim gajdetom, da po cele noći svira i peva. Takođe i Mana Grk. Kao da nikada nije ni prestajao. Mada sasvim krezub, star, ipak jednako se tu vrzao. Cele noći i ostajao, više da sluša i gleda te ženske i pesme. Kao da je tek tada uvideo kako mu je celog života u onoj njegovoj furuni navek bilo hladno međ tolikim brašnom, drvima, čađi i pepelom...

Komšije, prenerazeni, ne znajući šta da rade i da čine, počeše da joj nude trostruku cenu za tu njenu kućicu; posle da joj prete kako će je silom oterati, ili kako će je zapaliti, da i ona zajedno sa kućom izgori, te tako jednom već je nestane, izgubi se, da se svet jednom već nje oprost i dahne dušom. Jer, eto, od sramote, čuda, u svet ne može se izići. A najgore to što dolaženjem tih stranaca ovamo kod nje, vučenjem sa tim ženskima mogu oni otuda, iz njenog dvorišta i njene kuće, da gledaju i slučajno, možda, i njine kćeri i mlade žene da opaze, sablazne. Ko zna šta može biti. A i za same njih, ljude, bilo je teško da, kada čovek poče iz kuće u dućan, pa prolazeći tu ne mora, slučajno, silom, pogled da mu se otima tamo, ka njenoj kapiji, nadajući se da će videti nešto...

Ali kada još poče i Cveta! Da li od rana bluda, tek odjednom razvi se i prolepša kao da iz vode izniče. U njena pre vremena jako razvijena prsa nadođe toliko strasti i topline. A govorilo se da je sama baba Stana kupa, oblači, doteruje; da Cveta ne sme da iziđe, a da prvo ona vidi, sama joj svilenu šamiju ne namesti, kosu joj udesi: razmakne je i razredi i u kosi cveće dotera, da ono istaknutije stoji, da jače i lepše miriše.

- Tako, sinko! Bar za života!... - govorilo se kako joj ona nameštajući je vrelo, drhtavo govori. Danju, videlo bi se kako ona stoji na kapiji obučena i zakićena cvećem, nepomično i pognute glave. Tamo, iz kuće, čulo bi se Cvetino, tobož poslom, pevanje. Glas joj pun, topao i strastan, razdragan, da je čisto smetao i bunio prolaznike. Kada bi Cveta iz kuće izašla, pojavila se u dvorištu, mogla se pokatkad, pored baba-Stane na vratima, i ona okom da uhvati i ona da vidi: njena razvijena mlečna prsa, njeno još detinje, ali okruglo i puno lice i njena raskošna polovina gotovo gola od tanke joj košulje oko pasa. Noću, opet, nastalo bi ono što je najgore. Po dve-tri noći svetlost se ne gasila, pesma i svirka ne prestajale. Ona, baba Stana, govorilo se, sedi tamo u čelu. Senke ljudi krijući se oko kuće jednako se viđale. I što bi noć više nastajala, sve bi gore i

bešnje bivalo. Stojmen Gajdardžija već bi se valjao pijan sa svojim sparuškanim gajdetom i onom dugom kolijom, ne mogući više da peva i svira. Gore u čaršiji, oko česme gde su fenjeri, nastalo bi hvatanje od pandura ovih što su bili kod nje, i ako nisu imali novaca da se otkupe, onda bijenje i odvođenje u zatvor. Po okolnim ulicama, po kapijama, u zaklonu, mraku, viđale bi se matere sa decom, čiji sinovi i muževi još nisu došli kući, kako cele noći drežde, strepe i premiru od straha, iščekujući da se otuda od nje, baba-Stane, ne pojavi... A izgledalo je da je baba Stana baš to, taj strah, tu strepnju želela: da je jednom svi oni, cela varoš, vide, osete. A ne kao obično, nikada ništa. Čovek se rodi, živi... Upropaste ga, i ni okom da se pogleda; celoga veka radi i rinta, ni reč da mu se kaže. I još "duša joj nije za crkvu, nije za groblje, za opelo". Živi, diše, a oni ga sahranjuju. I kada je tako, onda bar ova deca, Cveta i druge, za života, dok žive, neka žive! Neka se nose, krše. Neka snagu, lepotu troše, rasipaju... A ne kao ona što celog života dušu isposti, snagu isuši.

I svake noći bilo bi isto. Sve gore, sve bešnje, da komšije nisu znale šta da rade. Čisto ne želeli ni noć da dođe. I još ujutru, kada bi se videlo kako, čisto kao u inat, nepomično i pognute glave, opet stoji na kapiji, opet obučena u novo i zakićena cvećem, od jeda, besa, približujući joj se, počeli bi:

- A mori, veštice! Šta ih dovlačiš, mori, šta ih dovlačiš, mori, šta ih puštaš, skupljaš?... More, što neće jednom da se pokolju i pokrve, pa i tebe da zakolju. I tebe, tebe, veštice!

- Ao, što opet moja glava... I ne vredi, - ni to ne bi htela da dovrši, toliko bi je mrzelo da odgovara.

- Glava ti ne vredi. Ali duša ti pogana. Jezik ti pogan. Pogan i ko te rodi, zdade... I gde će ti, bre brate, duša na onom svetu?

- Koji "onaj" svet? Čiji "onaj" svet? Tvoj onaj svet, - kao nikada dotle, tako bi se čulo kako mu odgovara.

Ovaj još više besneći, zgranjavajući se, jer, eto, sada i odgovara, što do pre, celog života, nije se usuđivala, nastavljao bi:

- Pa kada već ti, veštice... kada je tebe đavo nosio, kao što te nosi i odneće te; ali što ovo drugo, što ovu decu...

- Deca! Šta? To će im ostati. - I jasno, uporno, gledajući ga pravo, okretala bi mu se ona. - A šta ti? Šta će tebi ostati? Šta ćeš ti imati?

Ovaj već obezumljen od tolike drskosti njene, odgovaranja, počeo bi da diže ruke i da se nad njom natresa, kao da je smoždi:

- Ja! Je li ja, veštice? Ja - kuća, dom, deca, imanje, veštice! To ću ja...

- Ponesi, ponesi sobom u Šaprance! - pokazujući mu glavom na groblje, okretala bi se od njega da ga ne gleda više; još manje da ga gleda kako će sada ovaj odlazeći, od besa ne znajući šta da radi, mada mu je kolija navučena, ipak je svlači i opet oblači, pljujući oko sebe i psujući:

- Bre, bre! Koliki poganluk! Pih!

